

VÁLASZTÁSOK és KÉNYSZERPÁLYÁK

Válogatás az ELTE TáTK
Tudományos Diákkör dolgozataiból

VÁLASZTÁSOK ÉS KÉNYSZERPÁLYÁK

Válogatás az ELTE TáTK Tudományos Diákkör dolgozataiból

VÁLASZTÁSOK ÉS KÉNYSZERPÁLYÁK

Válogatás az ELTE TáTK
Tudományos Diákkör dolgozataiból

Szerkesztette: Sik Domonkos

Budapest, 2019

A kötet az Emberi Erőforrások Minisztériuma Nemzeti Tehetség Programjának támogatásával, a NTP-HHTDK-18-0027 kódszámú projekt keretében valósult meg.

© Szerkesztő, 2019

© Szerzők, 2019

ISBN 978 963 489 118 5

Felelős kiadó: az ELTE Társadalomtudományi Kar dékánja

Projektvezető: Sándor Júlia

Kiadói szerkesztő: Brunner Ákos

Tipográfia: Bornemissza Ádám

Borítóterv: Csele Kmotrik Ildikó

TARTALOM

Beköszöntő	7
------------------	---

ÉRDEKEK ÉS DÖNTÉSEK – KÖZGAZDASÁGTANI TANULMÁNYOK

Babicz Benjamin

Vegyves duopólium külföldi résztulajdonnal	11
--	----

Hegyesi Zsolt

Hozameloszlásokra vonatkozó ferdeségi preferenciák kísérleti vizsgálata	23
---	----

Khayouti Sára

The effect of religious moral reminders on cheating behavior	36
--	----

A GLOBÁLIS TÉR DINAMIKÁJA – POLITIKATUDOMÁNYI TANULMÁNYOK

Lovas Andrea Ildikó

A rendkívüli aszály mint az egyiptomi „arab tavasz” kiváltó oka? A vízhiány „fenyegetés-sokszorozó” hatásmechanizmusa	53
--	----

Papp Zsanett Gréta

(In)Dependence. Milyen hatása van Kína külpolitikai célkitűzéseinek az Északi-sarkvidéken Grönland Dániától való függetlenségi törekvéseire?	65
---	----

Kramarics Szandra

Hogyan beszéljünk és gondolkodjunk a migránsokról a kormány szerint?	77
--	----

SZEREPEK ÉS KÉNYSZERPÁLYÁK – SZOCIOLÓGIAI ÉS ANTROPOLÓGIAI TANULMÁNYOK

Kiss-Pál Hanga Eszter – Tóth Katalin

A <i>Másik</i> megmutatkozása. A <i>Másik</i> megismerése a kulturális antropológia eszközeivel	93
--	----

Mészáros Csongor László
B.E.B.A. Sztereotípiák és multidiszciplinaritás a kulturális antropológiában 106

Benya Kata
G+Ender's aim. Feminin és maszkulin sztereotípiák kapcsolata
a döntéshozás világában 117

Veér Zsófia
„Ha felnőtt leszek...” Tizennégy év körüli fiúk és lányok jövőkép-különbségei
Borsod megyében 128

Szák Zsófia
Az alkoholista szülők gyerekeinek helyzete. Szükségletek, lehetőségek 139

VELÜNK ÉLŐ MÚLT – TÖRTÉNETI SZOCIOLÓGIAI TANULMÁNYOK

Szabó Róbert
A fizika tanításának százötven esztendeje
a Kalocsai Érseki Főgimnáziumban 152

Bartha Diána Gabriella
A modern társadalmak kollektív emlékezete. Esettanulmány
a budapesti Kossuth Lajos térről 164

Buda Jakab
A késő modern világkép kialakulása. Egy empirikus megközelítés
módszertani megfontolásai 176

BEKÖSZÖNTŐ

A kötet válogatás az ELTE Társadalomtudományi Karán működő Tudományos Diákkör pályamunkáiból. Ahogy a különböző intézetek keretében folyó tudományos munka, úgy a kötetben szereplő írások is változatos tematikus képet mutatnak. A közgazdaságtudományi, politikatudományi, szociológiai, antropológiai és történeti munkákat ugyanakkor az elhivatott érdeklődés mellett összekapcsolja egy közös érdeklődés is.

Különbözőképpen bár, de mindegyikben olyan kérdésekre keresnek választ a szerzők, melyek a társas viszonyok mikro- és makroszintű szerveződésének kihívásait állítják középpontba. A problémák oksági elemzését nemritkán kiegészíti a lehetséges megoldási irányok felvillantása is, mely gyakorlati következtetések különösen fontosak a tág értelemben vett társadalomtudományok eredményeinek hasznosítása szempontjából.

Noha a különböző diszciplináris keretek eltérő perspektívát kínálnak a társas jelenségek megértéséhez, pusztán az a tény, hogy egymás mellett szerepelnek, felhívja a figyelmet arra, hogy milyen sokat tanulhatunk egymástól az interdiszciplináris párbeszéd során. Erre szokott alkalmat teremteni a félévente kari szinten megrendezésre kerülő Tudományos Diákköri Konferencia, ahol sokszor épp azok a beszélgetések vetnek fel termékenyítő szempontokat, melyek valamely társdiszciplína felől érkeznek.

Pályájuk elején járó kutatókról lévén szó, fontos kihangsúlyozni azt is, hogy a Tudományos Diákköri dolgozatokban testet öltő értekezések nemritkán olyan eredeti kérdéseket vetnek fel, amelyek kimondottan üdítő olvasmánnyá teszi a kötetet. Így az itt szereplő írásokat haszonnal forgathatják nemcsak azok, akik egy-egy témában kívánnak elmélyedni, hanem azok is, akik inspiráló kitekintésre vágnak.

A szerzők méltatása mellett itt kell köszönetet mondani az ELTE TDK munkájában részt vevő titkároknak, intézeti felelősöknek és témavezetőknek: az itt olvasható munkák az ő hozzájárulásuk nyomát is magukon viselik. Végül köszönet illeti az egyetem és a kar tudományos utánpótlásképzés iránt elkötelezett vezetőségét is.

Sik Domonkos

ELTE TáTK

A kari Tudományos Diákköri Tanács elnöke

ÉRDEKEK ÉS DÖNTÉSEK –
KÖZGAZDASÁGTANI TANULMÁNYOK

VEGYES DUOPÓLIUM KÜLFÖLDI RÉSZTULAJDONNAL

1. BEVEZETÉS

Dolgozatomban egy olyan közgazdasági elméleti modellt építtek, amelyben kiemelt szerepet kap az állam piaci szerepvállalása és a külföldi tőke megjelenése egy országon belül. Azt vizsgálom, hogy milyen irányú változást eredményez az egyensúlyi eredményekben, ha egy részben állami vállalat versenyez egy részben külföldi tulajdonú vállalattal. Az állami tulajdonrész (továbbiakban ÁT) duopóliumban való megjelenését vegyes duopóliumnak hívja a szakma, mely a 20. század közepe óta foglalkozik a témával. Az állami jelenlét azt a fő érdekességet csempészi a modellbe, hogy az érintett vállalat nem profit-, hanem jólét-maximalizálóan viselkedik. De Fraja és Delbono 1989-es publikációjukban ezt szellemesen így fogalmazták meg: „Míg egy magánvállalat pudingjához egyetlen jóléti összetevőt sem használ fel, egy állami vállalatnak maga a társadalmi jólét adja létezésének okát” (DE FRAJA – DELBONO 1989: 302).

A vállalatokban a külföldi tulajdonrész (továbbiakban KT) is a jólétre van hatással, hiszen, feltevés szerint, a külföldi tulajdonos nem az adott országban költi el a profitot. A téma gyakorlati relevanciáját többek között az adja, hogy manapság is vannak országok, amelyek nem engedik be a külföldi tőkét, és számos olyan iparág működik, ahol jelenleg is számottevő az állami szerepvállalás, valamint e szabályozások megváltoztatása irreverzibilis. Ezen okok az elméleti elemzéseket fontossá teszik.

A modellalkotás során Fershtman 1990-es publikációjának modelljét egészítem ki azzal, hogy a tiszta magánvállalat tulajdonosi köre tisztán hazaiából részben hazai és részben külföldi kézbe kerül, míg Fershtman modelljében egy részben állami tulajdonú vállalat és egy tiszta magánvállalat versenyezett egy termék szolgáltatásában.

A Fershtman-féle és az új modellek eredményeit összehasonlítva azt kapjuk, hogy (1) az egyensúlyi árak kisebbek, (2) az első vállalat profitja az ÁT függvényében nagyobb lehet, míg (3) a második vállalat profitja mindig nagyobb és (4) a társadalmi jólét mindig kisebb lesz.

2. GYAKORLATI RELEVANCIA

Az állami szerepvállalás és a külföldi tulajdonlás vizsgálatát létezésük, illetve státuszuk változásának ténye teszi fontossá: világszerte számos állami vállalat működik, valamint mai napig léteznek „bezárkózott” országok, ahol a külföldi tőke (vagy többségi idegen tulajdonlás) nem kívánatos. Sem a privatizáció, sem az állami vagy külföldi felvásárlás híre nem jelent meglepetést a 21. századi embernek.

Számos ország piacán részben állami és magánvállalatok szimultán vannak jelen. Magyar példaként felhozható a MOL Nyrt., melyben a magyar állam jelentős tulajdonrészt birtokol, és az OTP Bank Nyrt. a MOL Nyrt.-n keresztül. Nemzetközi példára is számos vállalatot tudunk felsorolni – ilyen pl. a Kiwibank, az állami tulajdonú új-zélandi kereskedelmi bank, vagy az Amtrak Ltd., az Egyesült Államokban működő személyszállító vállalat, és tipikusan e körbe sorolhatók a nyugati telekommunikációs cégek.

A privatizáció és külföldi tőke megjelenésének jelensége jól elemezhető a keleti blokk országaiban. Brown és szerzőtársai (2006) tanulmánya Magyarország, Románia, Ukrajna és Oroszország vállalatait hasonlítja össze tulajdonosi szerkezetük szerint 1992 és 2002 között. Mind a négy ország esetén elmondható, hogy a vizsgált tíz év alatt teljesen megváltozott a tulajdonosi struktúra. A magánrészesedés növekedése alapján legnagyobb privatizáció Romániában történt a négy ország közül: a cégek kezdetben 0,2%-ban voltak magántulajdonban, 2002-re 89,9%-ban. Magyarország már 1992-ben magánkézben tudhatta vállalatainak 36,1%-át, és ez az arány 2002-re 93,6%-ra emelkedett.

3. RELEVÁNS IRODALOM

3.1. Merrill és Schneider (1966)

A szerzőpáros cikkével azt a tévhitet oszlatja el, hogy egy adott iparág termelőegységeit csak háromféle módon lehet birtokolni és kontrollálni. Állításuk szerint e három módon túl (1. teljes magántulajdon és magánkontroll; 2. teljes állami tulajdon és állami kontroll; 3. magántulajdon, melyet az állam szabályozással, felügyelettel kontrollál) létezik egy negyedik lehetőség is: részben állami, részben magántulajdon ugyanazon iparágban. A szerzők megmutatják, hogy e piaci struktúra jobb egyensúlyi eredményhez vezet, ami központi fontosságú, mert fejlett és fejletlen gazdaságokat egyaránt sújt a tökéletlen szabályozás okozta (holtteher)vesztés.

A cikkben az új megközelítés rövid távú hatásait vizsgálják és bizonyítják, hogy állami szerepvállalással növelhető a teljes iparági kibocsátás. A rövid távú szemlélet anynyiban korlátozza a vizsgálatot, hogy az állam piaci részesedése rögzített.

Ha az állam frissen bevásárolta magát egy oligopol piacként működő, árban versenyző iparágba azzal a céllal, hogy a teljes iparági kibocsátást növelje, míg a többi

vállalat tisztán profitmaximalizáló, akkor az inkumbens, azaz a már korábban piacon lévő vállalatoknak három opciója marad az ár megválasztását illetően: magasabb, alacsonyabb vagy egyenlő árat választanak az állami céghez képest. Az állami vállalat, ismerte a korábbi időszak árat, annál biztosan kisebb árat fog meghatározni.

Az effektív kapacitáskorlátok melletti árverseny eredményeként lesz egy vállalat, ami a teljes kapacitását ki tudja használni, mert a legalacsonyabb árat kínálja. Míg lesz a másik vállalatcsoport (jelen esetben az inkumbens vállalatok alkotta monopólium), ami pedig a reziduális keresleti görbének megfelelő piacot tudja kielégíteni magasabb áron. A szerzők megmutatták: amennyiben az állami vállalat nem fedi le a teljes piacot, a magántulajdonú vállalatok ugyanazt a profitmaximalizáló árat fogják elkérni, amit az állami vállalat belépése előtt kértek.

Fordított esetben a monopolként fellépő vállalat kér alacsonyabb árat, mint az állami vállalat, és így kapacitásainak megfelelően kielégíti a teljes piacot, vagy annak egy részét. Aláárzás esetén egy nullánál egységnyivel nagyobb árral fog kevesebbet kérni a termékekért a vállalat.

Ha egyenlően áraznak, akkor gyakorlatilag egyforma vállalatokról beszélünk. Ha az állami cég sikeresen eléri, hogy egyformán árazzanak, akkor teljes kapacitáskihasználtsággal operálnak a vállalatok.

Az eddigi három eset csupán elméleti; a valós életben azonban az állam által megszabott ár fogja eldönteni, hogy mely stratégia szerint áraznak a vállalatok. Magas állami ár esetén alá, míg alacsony állami ár mellett fölé áraznak a vállalatok. Ezt az állami vállalat is tudja, mi több, a vállalatok profitmaximalizációs viselkedésével is tisztában van: így a profitfüggvényeiből megkaphatja azt az állami árat, aminél stratégiát váltanak a vállalatok. A szerzők bemutatták, hogy az állami cég ekkora a kritikus árnál egységnyivel nagyobb árat fog szabni, amivel maximalizálja az ipari outputot. Az így kapott egyensúlyi értékek: nagyobb iparági termelés – kisebb vállalati profitokkal. Tehát az állam szempontjából egy jobb piaci környezet jött létre, mint a kezdeti, csak magánkézből lévő vállalatok által alkotott piacon.

3.2. De Fraja és Delbono (1989)

De Fraja és Delbono egy vegyes oligopolisztikus piacot modelleznek, amiben az állami hatóság négy különböző hozzáállását mutatják be: államosítás (M), profitmaximalizálás (E), és két olyan piaci felállást, amiben az állami vállalat jólétet maximalizál szimultán mennyiségi döntéssel (N) vagy mint Stackelberg-vezető (S). A legfőbb megállapításuk, hogy ha S nem elérhető: a tisztán profitmaximalizáló oligopólium magasabb jólétet eredményez, mint amikor az állami vállalat jólétet maximalizál.

Feltételezéseik szerint a piacon egy fixköltséggel, emelkedő határköltséggel és meg egyező technológiával termelnek a vállalatok; minden vállalat profitot maximalizál; kivéve egyet, ami jólétet, mely a fogyasztói és termelői többletek összege. A vállalatok

mennyiségi versenyt folytatnak, és a potenciális piacra lépés nem lehetséges. Merrill és Schneider (1966)-hoz hasonlóan, e cikkben azt mutatják meg, hogy a maximális hatékonyság, azaz amikor a jólét maximális, csak teljes államosításával érhető el.

A négy esetet összehasonlítva a következő, várt eredményt kapják a jólét tekintetében:

$$M > S > \max\{N, E\}$$

Konklúzióként a szerzők azt vonják le, hogy a teljes államosítás jóléti szempontból jobb, mint a Stackelberg-vezető állami szerep. Az utóbbi viszont legtöbb esetben jobb kifizetést biztosít a társadalom számára, mint a Cournot–Nash-egyensúly. Ha a Stackelberg-vezetés nem opció az állami vállalatnak, akkor a versenytársak száma alapján kell stratégiát választania: nagy számú versenytárs esetén profitot, míg kis számú versenytárs esetén jólétet maximalizáló vállalatként kell viselkednie.

3.3. Fjell és Pal (1996)

E cikkben került elsőként elemzés tárgyává a külföldi tulajdonú vállalat jelenléte egy vegyes duopóliumban. A szerzők egy homogén termék oligopol piacát vizsgálják, ahol m darab hazai, n darab külföldi magánvállalat és egy állami vállalat versenyez. A fő újdonság a modellben, hogy a külföldi vállalat modellbe foglalásával módosul az állami vállalat célfüggvénye. A jólét összegét ebben az esetben a fogyasztói többlet és a hazai vállalatok profitjai teszik ki, tehát a külföldi magáncégek profitjait nem tartalmazza. Fő eredményük, hogy az állami cég a határkölsége alatt fog árazni. Bebizonyítják, hogy akkor és csak akkor fog határkölségen árazni az állami vállalat, ha nincs külföldi magánvállalat a piacon. Az intuíció az eredmény mögött nem más, mint hogy adott számú magánvállalat kibocsátása esetén az állami vállalat többet fog termelni, mert a külföldi vállalat profitja nem szerepel a jóléti függvényben. Egyensúlyban így az állami vállalat többet, míg a hazai magáncégek kevesebbet termelnek, mint külföldi magáncégek nélkül.

A szerzők azt is vizsgálják, milyen hatása van külföldi tőkéet engedélyező *policy* elfogadásának: hogyan változik az egyensúly, ha az újonnan belépő vállalat hazai vagy külföldi. Azt találják, hogy az állami vállalat kibocsátása csökken egy újabb hazai vállalat belépésével, míg nő, ha a belépő külföldi tulajdonú. Valamint, hogy az egyensúlyi jólét növekszik plusz egy hazai vállalattal, míg a külföldi vállalat belépésének jóléti hatása többértékű lehet: akkor és csak akkor növeli a jólétet, ha a hazai magánvállalatok arányosan kevesen vannak a külföldi vállalatokhoz képest.¹

¹ A hatás mögött a következő logika húzódik: a külföldi magánvállalat belépése egyrészt csökkenti az árat, így növeli a fogyasztói többletet, másrészt csökkenti a versenytársak profitjait. Mi több, a külföldi által realizált profit nem is járul hozzá a jóléthez. Tehát a hatás kétirányú, így egy addicionális külföldi cég a versenyző vállalatok tulajdonosi összetételétől és számosságtól függően vagy növeli, vagy csökkenti a jólétet.

A szerzőpáros egy külföldi felvásárlás hatását is vizsgálta homogén magánvállalati környezetben. A következő eredményeket kapták: a hazai magánvállalat célfüggvénye nem változik meg a felvásárlást követően, mert a külföldi vállalat is profitot maximalizál. Így sem az árak, sem a profitok, sem pedig a fogyasztói többlet nem változik. Viszont a jólét csökken, tekintve, hogy a külföldi vállalat az országon kívülre viszi a nyereségét.

A korábbi elemzést vegyes oligopóliumra kiterjesztve is elvégezték. Leglényegesebb konklúzióként azt vonták le, hogy a versenytársak kibocsátása hazai magánvállalat esetén csökken, míg az állami vállalaté nő; mindkét csoport profitjai kisebbek lesznek, a fogyasztói többlet nő, viszont a jólét csökken.

3.4. Fershtman (1990)

A cikkben Fershtman fő állítása: a mikroökonómiai elmélettel szemben nem csak a profitmaximalizáló viselkedés- és költségfüggvény tulajdonosi struktúráról való függetlensége adják a piacelméleti vizsgálódások alapjait, hanem maga a tulajdonosi struktúra is. Tehát a tulajdonosi struktúra hatással van az adott termék piacán kialakuló versenyre (sőt annak az egyik oka), vagy éppenséggel a monopolisztikus piaci helyzetre.

A szerző azt az egyszerű esetet vizsgálja, amikor egy adott termék piacán két vállalat homogén terméket állít elő úgy, hogy az első vállalat ΔT része állami kézben van, míg a második vállalat teljes mértékben magántulajdonú.

A cikk első felében Fershtman a következőket bizonyítja fentebb leírt modellel: (1) ΔT növekedésével a piactisztító ár csökken; (2) ha a $0 < \Delta T < 0,6$ közötti értéket vesz fel, akkor a részben állami tulajdonú vállalat profitja magasabb az általános duopolista egyensúlyi profitnál; (3) a részben állami tulajdonú vállalat profitja $\Delta T = 0,3$ érték esetén maximális; (4) a részben állami tulajdonú vállalat profitja szigorúan magasabb a versenytársának profitjánál a sarokmegoldásoktól eltekintve.

A következő részben Fershtman belátja, hogy ha a részben állami vállalat kevésbé hatékonyan termel, mint a versenytársa, akkor a kiindulóponthoz képest kisebb társadalmi jólét lehet a végeredmény.

A kapott eredményt Fershtman felhasználja a piaci struktúra elemzésére és arra válaszol: milyen hatással van a belépési korlátokra az állami vállalat jelenléte. Láttuk, hogy az állami szerepvállalás megváltoztatja az egyensúlyi eredményeket, így a potenciális belépő a piacra lépési döntése meghozatalakor figyelembe fogja venni az inkumbens vállalatok tulajdonosi struktúráját. Így egyfajta kölcsönös függőség alakult ki a tulajdonosi struktúra és a piacszerkezet között. Görget-e bármilyen akadályt a belépés útjába az inkumbens tulajdonosi struktúra?

Két monopolpiacot elemez a szerző, melyek csak a tulajdonosi struktúrájukban térnek el egymástól: egyik egy teljesen magánkézben működő vállalat, míg a másik egy

részben vagy teljesen államosított vállalat. Hogy melyik piacnak nagyobb a relatív vonzereje, nem tudható: egyrészt a (részben) állami vállalat támogatottságot élvezhet a kormány részéről, pl. megrendeléseken keresztül, így a versenytárs hátrányos helyzetből indulna. Másrészt egy kevésbé hatékonyan termelő állami vállalat ellen jobb versenyezni, így a profitmaximalizáló vállalat inkább erre a piacra lépne be, mintsem a másik, magánvállalat uralta piacra.

A szerző bizonyította, hogy megegyező költségfüggvények esetén, egy részben állami versenytárral működő duopóliumban a profitmaximalizáló vállalat kisebb profitot realizál, mint egy tisztán profitmaximalizáló duopóliumban. Tehát a magánvállalat egy olyan piacra preferálja a belépést, ahol az inkumbens is profitmaximalizáló lesz. Ezt az eredményt két, belépési korlátokkal foglalkozó publikációban leírt modellel bizonyítja. A vizsgálódás két lépcsőben történik: először az inkumbens vállalat határozza meg termelési kapacitásait, majd második körben a potenciális belépő dönt a belépésről. Ha belép, szimultán mennyiségi verseny alakul ki; az egyensúlyi kimenettel mindkét vállalat tisztában van, előre ki is tudják kalkulálni.

Az inkumbens a kapacitás megválasztásával befolyásolni tudja a második körű reakciófüggvényeket, és így az egyensúlyt is. Az inkumbens helyzetére három lehetőség adódik: (1) az inkumbens természetes monopólium, a belépés nem jön létre és az inkumbensnek nem kell módosítania a kezdeti kapacitását. (2) Az inkumbens nem tudja meggátolni a belépést és (3) a belépés blokkolható, noha ez nem feltétlen optimális az inkumbensnek. A szerző bizonyítja, hogy egy részben állami vállalat nagyobb valószínűséggel lesz természetes monopólium, mint egy magánvállalat. Az állam jelenléte a piacon akadályozhatja a piaci belépést, tehát a tulajdonosi struktúra szerepet játszik a piacszerkezetek kialakításába.

4. A KIEGÉSZÍTETT MODELL

4.1 Miben más ez a modell?

Alapvetően a következő pontokban változtatom meg a Fershtman-cikkben leírt modellt: (1) A második vállalat egy hazai magántulajdonban lévő vállalat, aminek egy KT része marad hazai kézben, míg a másik része (1-KT) külföldi tulajdonba kerül. (2) Fershtmantól eltérő módon én felírom az egyes számú vállalat célfüggvényét, és aszerint határozom meg a vállalat reakciófüggvényét.

Az első változtatás adja a modellem újdonságát, míg az utóbbi egyfajta általánosításként értelmezhető. A külföldi résztulajdon-modellbe való belecsempészése a részben állami vállalat reakciófüggvényét befolyásolja. Mégpedig oly módon, hogy a társadalmi jólét felírása során a magántulajdonban lévő vállalat profitja nem teljes egészében szerepel. Ugyanis az (1-KT) résznek megfelelő profitot a vállalat nem az adott piacon (országban) költi el. Tehát csak KT hazai tulajdonrésznek megfelelő pro-

fitot tudja beleszámítani a társadalmi jólétbe az állam, illetve az állami tulajdonban lévő vállalat.

Ami a második pontot illeti, az egyes vállalat reakciófüggvényének számolásában térek el. Az optimális mennyiségválasztási függvényt egy általánosabb módon számolom ki. Fershtman (1990) cikkében ki is emeli, hogy az általa használt egyszerű súlyozás nem egyenlő a célfüggvény deriválásából kapott legjobb válasz-függvénnyel, noha hozzáteszi, hogy a „kormány hasznossági függvény maximalizálása szintén azt implikálja, hogy a vállalat egy olyan outputot választ meg, ami a két reakciófüggvénynek a kombinációja” (FERSHTMAN 1990: 327).

4.2 A modell feltételezései

Két vállalat termel egy homogén termék piacán, melyek inverz keresletét egy lineáris egyenlet adja meg. A két vállalat a költségfüggvénye megegyezik, azaz a két vállalat egyforma technológiát alkalmaz. A második, részben külföldi tulajdonban lévő vállalat, melyet a KT -változó ad meg.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az irodalomban (pl. FJELL – PAL 1996) két eset fordul elő a külföldi profitokat illetően: (a) a külföldi tulajdonrésznek megfelelő ($1-ÁT$) profitot a vállalat kiviszi az országból, így nem számolható bele a teljes többletbe; (b) egy másik, általánosabb megközelítés, hogy a külföldi tulajdonrésznek megfelelő profit csak egy része hagyja el az országot. E második felvetés is teljesen plauzibilis, hiszen a vállalat visszaforgathatja nyereségét. A minél jobb értelmezhetőség végett modellemben az első (a) megközelítést választottam, és azzal is mutatom be a modellt; nem növelve az amúgy is sok változó számát a modellben.

Jólét-maximalizálás: az irodalomban az a feltételezés, hogy egy állami vállalat maximális jólétet szeretne; eszerint maximalizálja a tevékenységét. Az egyes számú vállalat $ÁT$ része a társadalmijólét-függvény szerint maximalizálja az outputját.

Fershtman 1990-es cikkében nem írta fel a részben állami vállalat célfüggvényét, hanem a két szélsőséges eset reakciófüggvényét $ÁT$ és $1-ÁT$ szerinti súlyozta. Ellenben én felírtam a célfüggvényt, amit q_1 szerint maximalizáltam. Ezen eltérés miatt a kapott eredmények eltérnek egymástól.

4.3 A modell levezetése

Az egyensúlyi eredmények kiszámolásához a következő lépéseket kell megtenni – melyek algebrai felírásától jelen dolgozatban eltekintünk: (1) lineáris inverz kereslet felírása, (2) a két vállalat határköltségének kiszámolása, (3) tisztán profitmaximalizáló vállalat profitfüggvényének felírása, és (4) reakciófüggvényének kiszámolása, ami után felírható (5) a jóléti függvény. (6) A részben állami vállalat célfüggvényét felírva,

kiszámoljuk a (7) reakciófüggvényét. És az így megkapott egyenletekből már eljutunk az egyensúlyi eredményekhez.

5. A MODELLEK LEÍRÁSA

E dolgozatban három modellt vizsgálunk: (1) Alapmodell: ha nincs se állami, se külföldi résztulajdon a modellben, akkor a tisztán profitmaximalizáló viselkedés a táblázatban szereplő megoldásokat eredményezi. (2) Fershtman-modell: a korábban bemutatott 1990-es cikkben leírt modell eredményei. (3) Kiegészített modell: az előző részben bemutatott feltevésekkel kapott eredmények.

1. táblázat. Egyensúlyi eredmények: alapmodell & Fershtman-modell & kiegészített modell

Optimális értékek	Alapmodell	Fershtman-modell	Kiegészített modell
Mennyiség (1. vállalat)	$\frac{a-c}{3b}$	$\frac{(a-c)(1+\theta_1)}{b(3-\theta_1)}$	$\frac{(a-c)(1-\theta_1)}{b(3-(1+\alpha_2)\theta_1)}$
Mennyiség (2. vállalat)	$\frac{a-c}{3b}$	$\frac{(a-c)(1-\theta_1)}{b(3-\theta_1)}$	$\frac{(a-c)(1-\theta_1)}{b(3-(1+\alpha_2)\theta_1)}$
Ár	$\frac{1}{3}(a+2c)$	$\frac{a+2c-a\theta_1}{3-\theta_1}$	$\frac{-a-2c+(a+c\alpha_2)\theta_1}{-3+(1+\alpha_2)\theta_1}$
Profit (1. vállalat)	$\frac{(a-c)^2}{9b}$	$\frac{-(a-c)^2(-1+\theta_1^2)}{b(-3+\theta_1)^2}$	$\frac{(a-c)^2(-1+\theta_1)(-1+(-1+\alpha_2)\theta_1)}{b(-3+(1+\alpha_2)\theta_1)^2}$
Profit (2. vállalat)	$\frac{(a-c)^2}{9b}$	$\frac{(a-c)^2(-1+\theta_1)^2}{b(-3+\theta_1)^2}$	$\frac{(a-c)^2(-1+\theta_1)^2}{b(-3+(1+\alpha_2)\theta_1)^2}$
Jólét	$\frac{4(a-c)^2}{9b}$	$\frac{2(a-c)^2(2-\theta_1)}{b(-3+\theta_1)^2}$	$\frac{(a-c)^2(6+2\alpha_2-10\alpha_2\theta_1+(-2+\alpha_2(4+\alpha_2))\theta_1^2)}{2b(-3+(1+\alpha_2)\theta_1)^2}$

6. KOMPARATÍV STATIKA – A HÁROM MODELL ÖSSZEHASONLÍTÁSA

A következő részben az új modell eredményei kerülnek összehasonlításra több szempont mentén: egyensúlyi árak, a profitok és a jólétek körében végzem. Ezt követően a saját eredményeim kapcsolatát vizsgálom ÁT és KT változókban. Az $a=1$ és $c=0$ feltevéssel, azaz mindkét vállalat zérus határköltséggel termel.²

² A továbbiakban, ha 3-nál több változó szerepel egy egyenletben, a leírt feltevésekkel fogok élni.

6.1 Egyensúlyi árak összehasonlítása a Fershtman-féle és a kiegészített modellekben

A két egyenletet összehasonlítva azt kapjuk, hogy az egyensúlyi árak kisebbek lesznek a kiegészített modellben, mint a Fershtman-modellben. Ennek oka lehet, hogy a külföldi résztulajdon bevezetésével a második vállalat profitjának megfelelő része nem számít a jóléti függvénybe, így az első vállalat magasabb output szintet határoz meg, ami kisebb árral párosul. Ha a külföldi résztulajdon paraméter értékét növeljük, akkor a két ár távolodik egymástól.

6.2 Egyensúlyi profitok összehasonlítása

Az első vállalat profitja a Fershtman-féle és a kiegészített modellben

Az egyenlőtlenséget megoldva láthatjuk, hogy a kézzel jelölt területen nagyobb az egyes cég profitja az új modellben, mint a Fershtman-féle modellben. Megmutatható, hogy a profitok alig térnek el egymástól a két esetben. Az eltérés oka, hogy a vállalat növeli kibocsátását a külföldi tulajdon megjelenésével. A magasabb termelést igaz, alacsonyabb áron adja el; ennek lehet olyan produktuma, ami nagyobb a Fershtman-féle első vállalat profitjánál. További magyarázatul szolgálhat a két vállalat eltérő célfüggvénye.

A második vállalat profitja a Fershtman-féle és kiegészített modellekben

Az egyenlőtlenség mindig teljesül a $[0;1]$ ΔT és KT intervallumon. A célfüggvény közötti eltérés: a két vállalat profitja akkor lesz egyenlő, ha $KT=0$, azaz teljesen külföldi kézben van a vállalat. Ha $0 < KT < 1$, az új modell második vállalata mindig nagyobb profitot realizál, mint a Fershtman-féle modell második vállalata. Ez az eredmény oka az eltérő maximalizációs viselkedésre vezethető vissza.

6.3 Jólét összehasonlítása a Fershtman-féle és kiegészített modellekben

A Fershtman-féle jóléti szintet csak úgy éri el a kiegészített modell, ha a kiegészített modellben a külföldi résztulajdon értéke zérus, valamint az állami résztulajdon vagy zérus, vagy egy (ez utóbbi esetben teljesen állami kézben van a vállalat). Azaz soha nem lesz nagyobb a jólét az új modellben. Ez várt eredménynek tekinthető. Azon feltevésünk, hogy az itteni jólét alacsonyabb, mint a Fershtman-féle modellben, a következő gondolatmeneten alapszik. A Fershtman-által felvetett modellbe bevezettünk egy KT -változót, ami a belföldi tulajdonrészt hivatott megragadni. Következésképpen az

(1-KT) pedig az mutatja, mekkora a külföldi tulajdonos tulajdonrésze. A feltevés szerint a külföldi tulajdonos kiviszi az országból a profitot, ezért az nem lesz része a jólétnek. Tehát a Fershtman-modell jólétéhez képest csökkennie kell a jólétnek, ha abból elvesznek egy (1-KT) részt. A részben állami vállalat, noha úgy reagál, hogy növeli kibocsátását, a kieső profitot nem tudja teljesen kompenzálni.

7. MODELLEKEN BELÜLI VIZSGÁLÓDÁSOK

7.1 Egyensúlyi ár

Most vizsgáljuk meg, milyen kapcsolatban van a modellben kapott egyensúlyi ár az $\hat{A}T$ és KT változókkal. Az $\hat{A}T$ növekedésével azt várhatjuk, hogy csökken az ár, mivel az állam növeli a kibocsátást, míg a KT növekedésével az egyensúlyi növekedést várjuk, hiszen a KT növekedésével a második vállalatnak minél több profitja számít a W jóléti függvénybe.

Állami résztulajdon ($\hat{A}T$)

Az optimális árat $\hat{A}T$ szerint deriválva kapjuk: A egyenletet vizsgálva azt kapjuk, hogy az $\hat{A}T$ növekedésével csökken az egyensúlyi ár.

Külföldi résztulajdon (KT)

Az egyensúlyi ár KT szerinti parciális deriváltja megmutatja, hogy KT függvényében mi lesz az optimális ár. Az egyenletet vizsgálva azt kapjuk, hogy KT növekedésével nő az egyensúlyi ár. Konkrét $\hat{A}T$ értékek behelyettesítése esetén arra jutunk, hogy ha $\hat{A}T = \{0, 1\}$, akkor az árra nincs hatással a külföldi résztulajdon változása. Ez logikus, hiszen a szélsőértékek esetén a vállalat vagy tisztán profitmaximalizáló vagy tisztán jólét-maximalizáló, így nem is befolyásolja a vállalat célfüggvényét a külföldi tulajdon változása. Ha a $(0; 1)$ intervallumon vagyunk, akkor pedig teljesül az egyenlőtlenség.

7.2 Egyensúlyi mennyiségek összehasonlítása

A feltevésünk a következő: az egyes vállalat által termelt mennyiség meghaladja a második vállalatét. Az 1. táblázatban megadott mennyiségeket leíró egyenleteket összehasonlítva tudjuk bizonyítani: $(-2+KT)\hat{A}T < 0$.

Mivel mind KT , mind $\hat{A}T$ csak a $[0; 1]$ intervallumon értelmesek közgazdasági modellünkben, könnyen belátható, hogy az egyenlőtlenség mindig teljesül, kivéve, ha $\hat{A}T = 0$. Ebben az esetben az egyes vállalat profitmaximalizáló, akárcsak a kettes vállalat.

KT változót értelmezve jól látható, hogy minél kisebb a KT, azaz minél nagyobb a külföldi résztulajdon, annál többet fog termelni az első vállalat. Ez $\hat{A}T$ változóra fordítottan igaz, azaz minél nagyobb az $\hat{A}T$, annál többet fog termelni az egyes vállalat. A maximális termelt mennyiség így $KT=0$ és $\hat{A}T=1$ esetén lesz.

Beláttuk tehát: a vállalat annál többet termel, minél magasabb az állam részesedése. Mi több, e kibocsátási szint tovább növekszik, ha a versenytárs nem hazai. Megmutatható, hogy a teljesen külföldi tulajdonú versenytárs esetében a részben állami cég kibocsátása maximális. Ennek következményeként a Fershtman-tanulmányban (1990) bizonyított állami szerepvállalás miatti belépési korlát tovább nőhet.

Ha a belépő vállalat részben külföldi tulajdonban van, akkor a belépési korlátok erősebbek, pusztán a tulajdonosi struktúra miatt. Így elképzelhető, hogy a belépést fontolgató vállalat nem fedi fel tulajdonosi struktúráját, amivel az inkumbens vállalat következő időszaki kapacitás-választását befolyásolja.

A dolgozatomban a modellalkotás során több megkötéssel is éltem. A keresleti függvény linearitása és a költségfüggvény egyszerűsége mind ide tartoznak. Viszont a reakciófüggvények, mint az belátható, amíg negatív meredekségűek, azaz a két termék egymásnak a „stratégiai” helyettesítője, addig a modellben leírt hasonló eredményeket kapunk.

8. KONKLÚZIÓK

A dolgozat során megismerkedtünk a vegyes duopólium fogalmával, és betekintést nyertünk annak mindennapi megjelenési formájába. A témához szorosan kapcsolódó irodalom-összefoglaló után pedig Fershtman (1990) modelljének egy kiegészített verziója került bemutatásra. Egyrészt a külföldi tulajdon megjelenésének modellezése, másrészt a célfüggvény explicit felírása jelentettek újítást és eredményezett eltérő egyensúlyi értékeket.

A Fershtman-féle modellel összehasonlítva a kapott eredményeket arra jutunk, hogy a piactisztító árak kisebbek lesznek, míg az első, részben állami vállalat profitja $\hat{A}T$ függvényében nagyobb lehet, ugyanakkor a második vállalat profitja szigorúan kisebb lesz. Ennek eredményeképpen pedig a jólét mindig kisebb lesz az új modellben.

Az egyensúlyi eredmények vizsgálatával Fershtman (1990) nyomán az is belátható, hogy nagyobb belépési korlattal szembesül egy részben (vagy teljesen) külföldi tulajdonú vállalat, mint egy tisztán hazai vállalat. Ennek oka, hogy az állami vállalat kibocsátási szintje magasabb egy tisztán profitmaximalizáló vállalaténál; ezen eltérés tovább emelkedik, ha a versenytárs nem hazai tulajdonú, hiszen a jóléti függvény módosul.

9. TOVÁBBI VIZSGÁLÓDÁS TÁRGYÁT KÉPEZHETI:

A dolgozatban vizsgált kérdés folytatásának egy módja lehet a célfüggvény eltérő felírása, azaz annak a módosítása, mi alapján maximalizál a részben állami vállalat. Erre a dolgozat írása során a további lehetőségeket találtam: (1) A részben állami vállalat célfüggvényének módosítása úgy, hogy az a fogyasztói többletet és saját profitjának az állami résztulajdon szerinti részét maximalizálja, lévén, hogy az állami szerepvállalás részének megfelelő profit marad meg neki. (2) Alternatív célfüggvény-felírás lehet még, ha a fogyasztói többlet súlyozzuk az állami tulajdonrészrel és a saját profit (1-ÁT) súllyal. Ez hasonló megközelítés a saját modellemben leírthoz; a teljes jólét helyett a fogyasztói többlet szerepel.

IRODALOM

- BAKÓ, B. – TASNÁDI, A. (2014): The Kreps-Scheinkman game in mixed duopolies. Kézirat. https://scholar.google.hu/scholar?hl=hu&as_sdt=0%2C5&q=BAK%C3%93%2C+B.+%E2%80%93+TASN%C3%81DI%2C+A.+%282014%29%3A+The+Kreps-Scheinkman+game+in+mixed+duopolies.+++&btnG= (Letöltés ideje: 2019. május 31.)
- BROWN, J. D. – EARLE, J. S. – TELEGDY, A. (2006): The productivity effects of privatization: Longitudinal estimates from Hungary, Romania, Russia, and Ukraine. *Journal of political economy* 114(1). 61–99.
- COURNOT, A. A. (1838): *Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses par Augustin Cournot*. Chez L. Hachette, Paris.
- DE FRAJA, G. – DELBONO, F. (1989): Alternative strategies of a public enterprise in oligopoly. *Oxford Economic Papers* 41(2). 302–311.
- DIXIT, A. (1980): The role of investment in entry-deterrence. *The Economic Journal* 90(357). 95–106.
- FERSHTMAN, C. (1990): The interdependence between ownership status and market structure: The case of privatization. *Economica* 57(227). 319–328.
- FJELL, K. – PAL, D. (1996): A mixed oligopoly in the presence of foreign private firms. *Canadian Journal of Economics* 29(3). 737–743.
- MERRILL, W. C. – SCHNEIDER, N. (1966): Government firms in oligopoly industries: A short-run analysis. *The Quarterly Journal of Economics* 80(3). 400–412.

HOZAMELOSZLÁSOKRA VONATKOZÓ FERDESÉGI PREFERENCIÁK KÍSÉRLETI VIZSGÁLATA

1. BEVEZETÉS

A viselkedési közgazdaságtan korai és fontos felismerése, hogy a kis valószínűségeket általában felülértékelik az emberek, a veszteséget pedig jelentősebbnek érzékelik, mint egy hasonló mértékű nyereséget (KAHNEMAN – TVERSKY 1979). A kutatásomban olyan hozameloszlások közötti befektetési döntéseket vizsgáltam kísérleti úton, amelyek egyike negatív ferdeséget mutatott, azaz viszonylag alacsony valószínűséggel nem elhanyagolható mértékű veszteséget is tartalmazott. Kíváncsi voltam, hogy ezeket a döntéseket miként befolyásolja a másik alternatíva veszteségmentessége, valamint különböző egyéni jellemzők alakulása.

A kutatásban a döntési periódusok gyakoriságának a befektetési döntésekre kifejtett hatását is vizsgáltam egy nagyhatású közgazdasági kísérlet alapján (GNEEZY – POTTERS 1997). Az úgynevezett rövidlátó veszteségkerülés szerint a veszteséggel való gyakoribb szembesülés óvatosabb döntéseket von magával. A kísérletemben tehát a résztvevők különböző gyakorisággal hozhatták meg befektetési döntéseiket, illetve kaptak információt ezek kimenetéről.

Azt vártam, hogy az emberek kevésbé preferálják a negatív hozameloszlású befektetési alternatívákat, és döntéseik jól előrejelezhetők lesznek a kumulatív kilátáselmélet segítségével (TVERSKY – KAHNEMAN 1992). A rövidlátó veszteségkerülés alapján arra számítottam, hogy a veszteséggel történő gyakoribb szembesülés nagyobb óvatosságra serkenti a döntéshozó egyéneket.

A kérdéseim jelentőségét az adja, hogy amennyiben igény mutatkozik a nemnegatív ferdeségű, illetve veszteségmentes hozameloszlásokra, a befektetési szolgáltatók tudatosan fejleszthetnek ki és ajánlhatnak ilyen termékeket ügyfeleiknek. Hogy az eredményeim a befektetési eszközök szempontjából relevánsak lehessenek, igyekeztem mellőzni olyan szélsőséges hozameloszlásokat a kísérletben, amelyek esetenként a releváns szakirodalomban szerepelnek. A döntési periódusok hosszának hatása is gyakorlati jelentőséggel bírhat, ugyanis a befektetési vállalatok a kísérleti közgazdaságtan eredményeit felhasználva tervezhetik meg, milyen gyakorisággal ajánlják fel ügyfeleiknek portfóliójuk átrendezeit.

2. A KÍSÉRLET LEÍRÁSA

A kísérlet módszertanának kidolgozásában kidolgozásában nagyban építettem a Gneezy és Potters 1997-es tanulmányában szereplő kísérletre. A kísérlet programozása és lefuttatása a z-Tree szoftver segítségével történt (FISCHBACHER 2007).

A kísérlet pénzneme a peták volt. A résztvevők a kísérlet során petákban kifejezve hozták meg döntéseiket, míg a nyereményüket a megszerzett petákok alapján forintban kapták meg. Az árfolyam ismert volt mindenki számára. Egy forint 12,5 petákot ért. A kísérleti közgazdaságtanban bevett gyakorlat egy kísérleti pénznem használata, amely jól igazodik a kísérleti szituációhoz; jelen esetben például kiküszöbölte, hogy a résztvevők többszámokról döntsenek.

A résztvevők minden körben 1000 petákot kaptak, amelyből aztán meghatározhatták, hogy mennyit szeretnének befektetni és mennyit biztosan megtartani. Ezután megjelent előttük két befektetési alternatíva, amelyek közül egyet kellett választaniuk. A választást segítette, hogy láthatták, milyen valószínűség mellett hogyan változik a befektetésre szánt összeg.

A résztvevőket négy csoportra osztotta a szoftver. A csoportok abban különböztek egymástól, hogy tagjaik körönként vagy háromkörönként döntenek, illetve hogy az *A* és *B* vagy *C* és *D* hozameloszlásokkal szembesülnek. A kísérlet 24 körből állt. Az első 12 kör alatt mindenki a neki sorsolt hozameloszlással és gyakorisággal szembesült. Ezután megváltozott a döntési helyzet mind a döntési gyakoriság, mind pedig az alternatívák szempontjából. A második 12 kör alatt mindenki a megváltozott hozameloszlás és gyakoriság alapján döntött.

Körönkénti döntés esetén a résztvevőknek minden körben meg kellett adniuk a befektetésre szánt petákokat, és választaniuk kellett egy befektetési alternatívát. A körök végén pedig megismerhették a megszerzett összeget, amely a következőképpen állt össze:

$$\text{Megszerzett összeg} = \text{biztosan megtartani kívánt petákok} + \text{befektetett petákok} + \text{a befektetésen elért hozam (amely akár lehetett negatív is).}$$

Háromkörönkénti döntés esetén a résztvevők azt választották meg, hogy a körönként rendelkezésre álló 1000 petákból mennyit szeretnének befektetni a következő három kör mindegyikében. Ezek után a következő három kör mindegyikére választottak egy befektetési alternatívát. A három kör letelte után megismerték a három kör során együttesen megszerzett összeget, amely a következőképpen állt össze:

$$\text{Megszerzett összeg} = 3 \cdot \text{biztosan megtartani kívánt petákok} + 3 \cdot \text{befektetett petákok} + \text{a döntés körében elért hozam} + \text{a döntést követő körben elért hozam} + \text{az azt követő körben elért hozam (ezek akár lehetnek negatívak is).}$$

A különböző döntési gyakoriságok alkalmazása Gneezy és Potters 1997-es tanulmányában szereplő kísérletet követi, néhány különbséggel. A különbség egyrészt abban áll, hogy az általam tervezett kísérletben a résztvevők a befektetni kívánt összeg megválasztása után *A* és *B*, illetve *C* és *D* alternatívák között választhattak, míg Gneezy és Potters kísérletében egy hozameloszlás volt. Másrészt Gneezy és Potters megoldása szerint a 12 körből az utolsó háromban az addig összesen megszerzett összeget kapták meg a résztvevők, hogy döntsenek róla. Én ezt a kockázati tényezőt kihagytam a kísérletemből, azaz a jelentkezők végig a körönként rendelkezésre álló 1000 petákról döntöttek.

A hozameloszlásokat úgy alakítottam ki, hogy a két alternatíva közül az egyik eloszlása negatívan ferde, míg a másiké kissé pozitív legyen. Az *AB* döntési szituációban a két lehetőséget tekintve közel megegyeznek a szórások. A várható hozam azonban 2 százalékponttal alacsonyabb a *B* lehetőség esetében. Arra voltam kíváncsi, hogy vajon a negatív ferdeség, azaz az alacsony valószínűségű, jelentős veszteség kompenzálható-e magasabb várható hozammal. Ha a várható értéken és szóráson alapuló befektetési elemzést vesszük alapul, az *A* alternatíva egyértelműen dominálja *B*-t. Fontos megjegyezni, hogy az *A* és *B* alternatíva is tartalmaz potenciális veszteséget, így ebben az esetben a veszteség teljes elkerülése nem volt lehetséges.

1. táblázat. Az *AB* döntési szituáció

A lehetőség		B lehetőség	
10%-os valószínűséggel	-20% hozam	20%-os valószínűséggel	-5% hozam
50%-os valószínűséggel	5% hozam	50%-os valószínűséggel	0% hozam
40%-os valószínűséggel	20% hozam	30%-os valószínűséggel	25% hozam
Várható hozam:	8,5%	Várható hozam:	6,5%
Szórás:	11,84	Szórás:	12,26
Ferdeség:	-1,04	Ferdeség:	0,79

A *CD* döntési szituáció ezzel szemben egy veszteséget tartalmazó, valamint egy veszteségmentes alternatíva közötti választást takar. Itt a várható hozamok megegyeznek, a szórás azonban alacsonyabb a *D* alternatívánál. A *CD* esetben kíváncsi voltam, hogy az alacsonyabb szórású, de negatív ferdeségű és veszteséget tartalmazó alternatíva elrettenti-e a résztvevőket.

2. táblázat. A *CD* döntési szituáció

C lehetőség		D lehetőség	
60%-os valószínűséggel	5% hozam	10%-os valószínűséggel	-13% hozam
40%-os valószínűséggel	30% hozam	60%-os valószínűséggel	15% hozam
		30%-os valószínűséggel	25% hozam
Várható hozam:	15%	Várható hozam:	15%
Szórás:	12,25	Szórás:	9,90
Ferdeség:	0,41	Ferdeség:	-2,12

A kísérlet résztvevői 24 körön keresztül döntöttek a fent leírt szituációk valamelyikében. A kísérlet részét képezte ezen felül egy kérdőív is, amely a 24 kört követte. A komplex kérdőív célja az volt, hogy a válaszok segítségével megfelelően kontrollálhassák a döntést esetlegesen befolyásoló tényezőkre, mint például a kognitív képességek, pénzügyi ismeretek, kockázattal szembeni attitűd, tanulmányok tárgya, nem, életkor vagy éppen a család anyagi helyzete.

A kérdőív négy részből állt. Az első rész a korra, nemre és a résztvevők tanulmányára kérdezett rá. Az anonimitás céljából az a megjegyzés is szerepelt az utóbbi kérdés mellett, hogy nem a pontos szakra vagyok kíváncsi, hanem a tágabban értelmezett tudományterületre (pl. geológia helyett természettudomány). A második rész a kockázati attitűdöt térképezte fel. Ehhez egy, a szakirodalomban nemrég ismertetett kockázatvállalási tesztet alkalmaztam, amely *Bomb risk elicitation task* (BRET) néven ismert (CROSETTO – FILIPPIN 2013).

A kísérletet záró kérdőív harmadik része a Frederick által kifejlesztett kognitív teszt (*cognitive reflection test*, CRT) volt. A teszt három egyszerű kérdésből áll, és a helyes válaszok száma jól korrelál az IQ-val, mivel a helyes megoldáshoz felül kell írni az intuíciót, és alaposan át kell gondolni a feladatokat (FREDERICK 2005).

A kérdőív negyedik részét egy pénzügyi ismereteket felmérő teszt (*financial literacy test*) alkotta. Ennek a kérdéseit én állítottam össze úgy, hogy egyre fejlettebb pénzügyi ismeretek birtokában lehessen őket megválaszolni. Az első kérdés az infláció, a második a kamatos kamat fogalmának ismeretét vizsgálta. A harmadik kérdés a kötvényárak és a kamatláb kapcsolatáról tesztelte a résztvevőket. A kérdőívet a család anyagi helyzetére vonatkozó, önbevallásos kérdés zárta.

A kísérletre 2018. március 5-én került sor az MTA Humán Tudományok Kutatóházában. A két időpontra meghirdetett kísérleten összesen 35 ember vett részt. A résztvevők toborzása interneten keresztül történt, külön ügyelve arra, hogy ne kerüljenek túlsúlyba egy tudományterület hallgatói sem. A kísérlet résztvevői egy próbakört követően meghozták az éles döntéseiket a programban, ami 24 körön át zajlott. A résztvevők anonimitása elsődleges fontosságú volt, hiszen senki nem tudhatta a másiktól, hogy mennyi pénzt kapott, és a kísérlet adatait sem lehetett adni személyhez kötni.

3. EMPIRIKUS ELEMZÉS

3.1 Adatok

A kísérlet során használt z-Tree szoftver automatikusan generált adatokat a döntésekből és válaszokból, amelyeket aztán kézzel tisztítottam meg.

A résztvevőknek a feltenni kívánt összegről és a kimenetelt meghatározó eloszlásról kellett dönteniük. A feltett összeget tartalmazó változó körönkénti és háromkörönkénti döntés esetén is 0 és 1000 közötti értéket vehetett fel.

A döntés elnevezésű változót a könnyebb kezelhetőség céljából *dummy* változónak kódoltam. Ha a résztvevő az *AB* döntési szituációval szembesült, *A* választása 1-es kódot kapott, a *B* döntés pedig 0-sat. A *CD* döntési szituációban *C* választás esetén 1-es, *D* választás esetén pedig 0-s értéket vett fel a *döntés* változó.

3.2 Eredmények az *AB* döntési szituáció kapcsán

Mivel az *AB* döntési helyzetben az *A* hozameloszlás negatívan ferde, hozamokkal számolva alacsonyabb kumulatív kilátáselméleti hasznossági szintet biztosít a *B* hozameloszlásnál. Emiatt azt vártam, hogy többen választják majd a *B* alternatívát, amely alacsonyabb várható hozammal bír az *A* lehetőséghez képest.

3. táblázat. A döntések megoszlása az *AB* döntési szituációban gyakoriság szerint

Döntések száma (%)	A	B	Összesen
Nem gyakori	44	28	72
	61,11%	38,89%	100%
Gyakori	133	71	204
	65,20%	34,80%	100%
Összesen	177	99	276
	64,13%	35,87%	100%

A 3. táblázatban láthatók a kísérlet eredményei az *AB* döntési szituációban. A kereszt-táblából jól látszik, hogy az *A* alternatívát választották többször, függetlenül attól, hogy egy vagy három körre szólt a döntés. Az *A* alternatíva által nyújtott 2%-os többlethozam így elegendő kompenzációnak bizonyult az esetek többségében a negatív ferdeség eltűrésére. A vonatkozó statisztikai vizsgálat, a Mann–Whitney-próba szerint az eloszlási választások tekintetében nem különbözik a körönként vagy a háromkörönként döntő csoport ($p=0,5351$). A binomiális próba pedig arra jutott, hogy az *A* alternatíva ténylegesen népszerűbb ($p=0,0000$).

Az eredmények valamelyest szembenállni látszanak a kumulatív kilátáselmélet predikciójával. Ez azonban csak akkor igaz, ha a kumulatív kilátáselmélet hasznosságfüggvényébe hozamokat illesztünk. A kumulatív kilátáselméleti hasznosságokat petákokkal számolva azonban megfordul a predikció: az *A* lehetőség a vonzóbb.

A döntés változó kimenetét esetlegesen magyarázó tényezők vizsgálatára regressziós modelleket is becsültem. A következőkben egy lineáris valószínűségi modell eredményeit és logit modellből számolt átlagos marginális hatásokat mutatok be. Az együtthatók az *A* alternatíva választásának valószínűségében történő növekményként vagy csökkenésként értelmezhetők. A lineáris valószínűségi modell OLS-bebecslése során az egyéni azonosítók alapján klaszterezett standard hibákat használtam.

4. táblázat. Regressziós modellek az AB szituációban hozott döntés magyarázatára
(standard hibák zárójelben; *** p<0,01; ** p<0,05; *p<0,1)

Függő változó: döntés A=1; B=0	(1) Lineáris valószínűségi modell	(2) Logit átlagos marginális hatások
Feltett összeg	0,000509*** (0,000162)	0,000439*** (0,000104)
Gyakori	0,0512 (0,127)	0,0681 (0,0650)
Férfi	0,361** (0,137)	0,334*** (0,0681)
Kockázatkedvelés	-0,00335* (0,00183)	-0,00325*** (0,00107)
Kvantitatív tanulmányok	-0,0416 (0,113)	-0,0473 (0,0670)
Pénzügyi teszt	-0,0815 (0,0669)	-0,0720 (0,0446)
Konstans	0,438 (0,447)	
További kontrollváltozók	Addig elért profit, AB szituáció előbb-e, 1–3., 4–6., 7–9., 10–12. kör <i>dummyk</i>	Addig elért profit, AB szituáció előbb-e, 1–3., 4–6., 7–9., 10–12. kör <i>dummyk</i>
Standard hibák	Egyéni azonosító alapján klaszterezve	Klaszterezés nélkül
N	276	276
R ²	0,239	

A regressziós táblázatot (4. táblázat) megvizsgálva azonnal látható, hogy a lineáris valószínűségi modell és a logitból adódó átlagos marginális hatások paraméterei igen hasonlóak. A lineáris valószínűségi modell egyedi azonosítók alapján klaszterezett standard hibái nagyobbak. Több paraméterről is elmondható, hogy egy szokványos szignifikanciaszinten sem szignifikáns. Ezeket azért szerepeltettem, hogy a CD döntési szituáció regressziós táblázatával összevethetők legyenek a paraméterek.

A „szűk keresztmetszetnek” számító lineáris valószínűségi modellben is szignifikánsnak mutatkozik a nemet jelölő *dummy* változó együtthatója (p=0,013). A férfiak körülbelül 33 százalékponttal magasabb valószínűséggel választották a negatívan ferde, ámde többlethozammal kecsegtető A alternatívát.

A B alternatíva összességében népszerűbb volt a nők körében, ellentétben a férfiakal, akik az esetek túlnyomó többségében az A lehetőséget választották. A két csoport közötti különbség statisztikailag is szignifikáns, ha elvégezzük a Mann–Whitney-próbát (p=0,0000).

A bemutatott regressziós modellekben a feltett összeg is szignifikáns hatással bír a döntésre. Aki 100-zal több petákat volt hajlandó kockáztatni egy adott körben, az minden más változatlansága mellett 5 százalékponttal magasabb valószínűséggel választotta az *A* alternatívát. A feltett összeg mértéke fordított kapcsolatban áll a veszteségkerüléssel, tulajdonképpen egy proxy szerepét is betöltheti. Aki csak párszáz petákat volt hajlandó kockáztatni a rendelkezésre álló 1000-ból úgy, hogy a várható érték egyértelműen pozitív, és a legrosszabb kimenetel esetén is csak a feltett összeg 20%-át bukhatja el, az jelentősen veszteségkerülő. Tehát minél veszteségkerülőbb valaki, annál kevésbé vonzó neki a negatívan ferde *A* hozameloszlás.

A logit modell segítségével kiszámoltam az *A* alternatíva választásának valószínűségét a feltett összeget tartalmazó változó értékeinek függvényében. A kisebb mértékű veszteségkerülés, azaz a kevesebb megtartott peták, a nagyobb feltett összeg pozitív kapcsolatban van az *A* lehetőség melletti döntéssel. Az 1000 petákhoz közeledve a konfidenciaintervallumok is szűkülnek az egyre nagyobb esetszám miatt.

Szerettem volna más módszerekkel is megragadni azt, hogy a jelentősen veszteségkerülők más döntést hoztak az *AB* döntési szituációban, mint a kevésbé vagy nem veszteségkerülő társaik. Ezért a mintában szereplő döntéseket két csoportra osztottam: amikor valaki kevesebb, mint 700 petákat kockáztatott, az adott körre a különösen veszteségkerülő csoportba került. 700 peták vagy annál magasabb feltett összeg esetén a nem különösen veszteségkerülő csoportba került a körben. A határvonalat jelző 700 peták minden körben átlag alatti a feltett összeg szempontjából, az 1000 móduszú eloszlás miatt a mediántól (amely az *AB* döntési szituációk során 925 peták) pedig még jobban elmarad.

A különös veszteségkerülés esetén gyökeresen más az *A* alternatíva melletti döntések aránya, amit a Mann–Whitney-próba elvégzése is alátámasztott ($p=0,0000$). Összességében az állapítható meg, hogy a negatív ferdeséggel szembeni alacsonyabb preferenciának a különösen veszteségkerülőknél van szerepe. A nem különösképpen veszteségkerülőket eléggé jól kompenzálhatja az *A* lehetőség hozamtöbblete, ugyanakkor az óvatosabb választást a *B* alternatíva jelenti, ami meg is mutatkozik a kísérleti adatokban.

Összességében tehát az *AB* döntési helyzetről a következő tanulságok vonhatók le: a kumulatív kilátásmélet – a szituáció pénznemével számolva – jól prediktálja azt, hogy az emberek többsége hajlandó bizonyos többlethozamért negatív ferdeségű hozameloszlást választani, amennyiben a felkínált lehetőségek egyike sem mentes a potenciális veszteségtől. Ezzel szemben egy jelentős csoport, akiket különösen veszteségkerülőnek neveztem, jóval kevésbé kompenzálható a többlethozammal, mivel feltehetően a negatív ferdeséget inkább elutasító preferenciákkal rendelkezik.

3.3 Eredmények a CD döntési szituáció kapcsán

Az *AB* döntési szituációhoz hasonlóan a *CD* szituációval is mindenki 12 körön keresztül szembesült. A résztvevők körülbelül fele négy alkalommal választott a felkínált hozameloszlások közül, míg a másik felük tizenkétszer.

Mivel a *D* hozameloszlás negatívan ferde, és esetlegesen veszteséget is eredményezhet, míg a *C* alternatíva nem tartalmazza a veszteség lehetőségét, azt vártam, hogy többen választják majd a *C* alternatívát. A *C* lehetőség a kumulatív kilátásmélet alapján magasabb hasznosságot biztosít, mind hozamokkal, mind pedig petákkal számolva.

5. táblázat. A döntések megoszlása a *CD* döntési szituációban gyakoriság szerint

Döntések száma (%)	C	D	Összesen
Nem gyakori	59 86,76%	9 13,24%	68 100%
Gyakori	158 73,15%	58 26,85%	216 100%
Összesen	217 76,41%	67 23,59%	284 100%

Az 5. táblázatban olvasható eredmények egyértelműen a *C* lehetőség népszerűségét mutatják. A nagyobb kumulatív kilátásméleti hasznosságot nyújtó alternatívát az esetek több mint háromnegyedében választották.

Úgy tűnik, hogy a háromkörönkénti és a körönkénti döntéshozatal között ez esetben némi különbség mutatkozik: a *D* alternatívát a ritkán döntők kisebb arányban választották, mint a többi résztvevő. A különbséget a Mann–Whitney-próba segítségével is megalapozottnak ítélttem ($p=0,0213$). Lehetséges, hogy a résztvevők annak tudatában, hogy három körre előre döntenek, még kevésbé találtak vonzónak az esetleges veszteséget is magában foglaló *D* alternatívát, hiába kínálta ugyanazt a várható értéket a *C*-nél kisebb szórással.

Az *AB* döntési szituáció kapcsán már ismertetett módon itt is egy klaszterezett standard hibájú lineáris valószínűségi modellt, valamint logit modelltől származtatott átlagos marginális hatásokat szerepeltetnek. Az együtthatók a *C* alternatíva választásának valószínűségében bekövetkezett változásként értelmezhetők.

6. táblázat. Regressziós modellek a CD szituációban hozott döntés magyarázatára (standard hibák zárójelben; *** p<0,01; ** p<0,05; *p<0,1)

Függő változó: döntés C=1; D=0	(3) Lineáris valószínűségi modell	(4) Logit átlagos marginális hatások
Feltett összeg	0,00004 (0,000158)	0,00006 (0,000117)
Gyakori	-0,150** (0,0660)	-0,166** (0,0672)
Férfi	-0,0876 (0,0585)	-0,0521 (0,0533)
Kockázatkedvelés	-0,00307*** (0,000941)	-0,00250** (0,000989)
Kvantitatív tanulmányok	-0,185** (0,0903)	-0,194*** (0,0629)
Pénzügyi teszt	0,217*** (0,0379)	0,180*** (0,0271)
Konstans	0,720*** (0,122)	
További kontrollváltozók	Addig elért profit, AB szituáció előbb-e, 1–3., 4–6., 7–9., 10–12. kör <i>dummyk</i>	Addig elért profit, AB szituáció előbb-e, 1–3., 4–6., 7–9., 10–12. kör <i>dummyk</i>
Standard hibák	Egyéni azonosító alapján klaszterezve	Klaszterezés nélkül
N	284	284
R ²	0,212	

A 6. táblázatban bemutatott két modell együttthatói az AB döntési szituációhoz hasonlóan meglehetősen közel vannak egymáshoz. A CD szituációt vizsgáló regressziókban azonban több a szignifikáns együtttható. Az AB döntési szituációval ellentétben úgy tűnik, hogy a C és D lehetőség közötti választásban nem mutatkozott különbség a nemek között.

A regressziókban szintén nincs szignifikáns hatása a feltett összegnek, amely az AB döntési szituációban fontos szerepet játszott. A különösen és nem különösképpen veszteségkerülők közötti distinkciót elvégezve (700 alatti vagy feletti a feltett összeg az adott körben) azt láthatjuk, hogy az döntések megoszlása hasonló: a C alternatíva jelentősen népszerűbb.

A regressziók megerősítik a fentiekben már ismertetett eredményt, hogy háromkörönkénti döntés esetén még kevésbé vonzó a D alternatíva. Körülbelül 15 százalékponttal alacsonyabb a D alternatíva választásának valószínűsége akkor, ha az illető háromkörönként dönt, és nem pedig minden körben.

Összességében tehát az derült ki a CD döntési szituációban adott válaszokból, hogy általánosan népszerűbb az a hozameloszlás, amely nem tartalmaz veszteséget és nincs negatív ferdesége, ha az alternatíva negatív ferdeséget mutat és potenciális veszteséget hordoz magában. A kumulatív kilátásmélet predikciója egybevág ezzel az eredménnyel.

3.4 Eredmények a feltett összeg kapcsán

A rövidlátó veszteségkerülés elmélete leírja, hogy az emberek hajlamosak veszteségkerülőbb döntéseket hozni, ha kockázatos szituációkban gyakrabban felülvizsgálhatják a döntéseiket. Ez alapján, Gneezy és Potters (1997) eredményeire alapozva azt vártam, hogy a háromkörönként döntők, akik ritkábban vizsgálhatják felül a döntéseiket, több petákat tesznek majd fel, hogy azokkal utána a különböző hozameloszlások közül válasszanak, mint a körönként döntő résztvevők.

A kísérlet eredményei azonban éppen azt mutatták meg, hogy a gyakran döntők több petákat tettek fel, mint a ritkábban döntők. Fontos megjegyezni, hogy Gneezy és Potters kísérletét mindenben követtem, leszámítva a hozameloszlásokat, az azok közötti választást, valamint az utolsó három kör tétjét. Mivel a különbségek az utolsó három körön kívül is jelentkeztek, a jelenség a Gneezy és Potters, illetve az általam használt hozameloszlások különbségében keresendő.

A feltett összeg egyre nő, ahogy haladunk előre a körökön, azonban a különbség a körönként döntők javára megmarad. Az adatok további vizsgálatából látszik, hogy a feltett összegek nem csak egy adott döntési szituáción belül nőnek az idő előrehaladtával, hanem az egész kísérletet tekintve is. Tehát a kísérlet első felében, az első 12 körben jóval alacsonyabb volt az átlagos feltett összeg, mint a második felében, függetlenül a hozameloszlástól és döntési gyakoriságtól.

Mindezt számszerűsítve: az első részben átlagosan 754 petákat kívántak kockáztatni a résztvevők, míg a kísérlet második felében közel 840 petákat tettek fel átlagban. A második részben a feltett összegek szórása is alacsonyabb. A kísérlet két fele közötti különbség statisztikailag is szignifikáns ($p=0,0001$). Az idő előrehaladtával tehát egyre többen jöttek rá arra, hogy a hozameloszlások mindegyike pozitív várható értékű, így érdemes magasabb összeget megjátszani.

A feltett összeget befolyásoló tényezőket regresszió segítségével is megvizsgáltam. OLS-becsléseket végeztem egyéni azonosító alapján, klaszterezett standard hibákkal. Végül három modellt mutatok be, amelyek érdekes magyarázatot nyújtanak a feltett összeg nagyságát befolyásoló tényezők tekintetében.

7. táblázat. Regressziós modellek a feltett összeg magyarázatára
(standard hibák zárójelben; *** p<0,01; ** p<0,05; *p<0,1)

Függő változó:	(5)	(6)	(7)
feltett összeg	OLS	OLS	OLS
Gyakori	71,65*** (21,75)	124,1*** (26,41)	13,35 (15,55)
Férfi	213,2*** (66,55)	205,5*** (62,19)	70,10** (28,34)
4–6. kör	58,43*** (15,96)	26,41 (19,96)	-5,537 (12,41)
7–9. kör	88,02*** (16,48)	45,45** (18,22)	-5,134 (14,33)
10–12. kör	100,7*** (16,10)	66,03*** (18,53)	7,384 (14,01)
Kísérlet első fele	-78,67*** (28,73)	-69,09** (31,30)	-5,041 (11,58)
Utolsó hozam		0,395*** (0,0907)	
Utolsó feltett összeg			0,680*** (0,0784)
Konstans	530,3*** (100,5)	461,3*** (99,14)	208,5*** (51,55)
További kontrollváltozók	AB szituáció-e, kockázati attitűd, kvantitatív tanulmányok, kognitív pontszám	AB szituáció-e, kockázati attitűd, kvantitatív tanulmányok, kognitív pontszám	AB szituáció-e, kockázati attitűd, kvantitatív tanulmányok, kognitív pontszám
Standard hibák	Egyéni azonosító alapján klaszterezve	Egyéni azonosító alapján klaszterezve	Egyéni azonosító alapján klaszterezve
N	560	525	525
R ²	0,303	0,332	0,643

A 7. táblázatban szereplő 5. és 6. modellekben megmutatkoznak a korábban megfigyelt jellegzetességek. A körönkénti döntés együtthatója szignifikánsan pozitív, azaz a rövidlátó veszteségkerülés nem figyelhető meg. A kísérlet első felében jelentősen alacsonyabbak a feltett összegek. Egy döntési szituáción belül, haladva előre az időben, egyre nő a feltett petákok száma. Érdekes eredmény, hogy a férfiaknál közel kétszáz petákkal magasabb a kockázatni kívánt összeg. Ennek oka vélhetően a nemek közötti kockázatvállalásban mutatkozó különbségben keresendő.

Gneezy és Potters (1997) tanulmányában azt olvashatjuk, hogy a döntésüket gyakran felülvizsgálni képes személyek veszteségkerülőbb döntéseket hoznak, mivel gyakrabban szembesülnek a veszteséggel. Az általam lefolytatott kísérletben ugyan a klasszikus rövidlátó veszteségkerülést nem sikerült megmutatni, de a mögötte rejlő viselkedési mintázat kiolvasható a 6. modellből: amennyiben valaki 100 peták veszteséget szenvedett el egy körben, körülbelül 40 petákkal alacsonyabb összeget volt hajlandó kockáztatni az azt követő körben. Ez azt mutatja meg, hogy a rövidlátó veszteségkerülés eredményeit egész egyszerűen azért nem sikerült reprodukálni, mert az általam alkalmazott hozameloszlások miatt egyszerűen nem elegendő alkalommal és mértékben szembesültek veszteséggel a résztvevők.

További érdekes eredmény a „megszokás” hatása, amely a 7. modellben mutatkozik meg. Az előző döntési kör során feltett összeg közel 70%-ban magyarázza az adott körben kockáztatni kívánt petákok számát. Ebben a regresszióban egyébként a más modellekben szignifikánsnak mutató változók közül egyedül a résztvevők neme maradt szignifikáns.

4. ÖSSZEGZÉS, KITEKINTÉS

Dolgozatomban egy általam tervezett kísérlet adatai segítségével igyekeztem a kockázatot magában hordozó döntések különböző aspektusainak megértéséhez közelebb kerülni. Azt találtam, hogy a kumulatív kilátáselmélet jól prediktálja az emberek többségének választását különböző hozameloszlások tekintetében. Ez azonban csak akkor teljesül, ha a hasznosságokat a választás pénznemében számítjuk ki.

Jelentős különbségek fedezhetők fel az emberek döntéseiben akkor, ha van veszteségmentes választási lehetőségük, ahhoz képest, amikor nincsen. Ha van veszteségmentes, hasonló alternatíva egy negatívan ferde hozameloszlás mellett, a választás a veszteségmentes lehetőségre esik az esetek túlnyomó többségében, szinte egyéb tényezőktől függetlenül.

Amennyiben a veszteség nem kerülhető el teljesen, az emberek többségét kompenzálni lehet extra hozammal annak érdekében, hogy a negatív ferdeségű hozameloszlást válasszák. Erre a férfiak hajlamosabbnak mutatkoznak. Egy nem elhanyagolható kisebbség, amely csoportot különösen veszteségkerülőnek neveztem, viszont jelentős többlethozamról hajlandó lemondani azért, hogy ne a negatívan ferde hozameloszlást kelljen választania. Azt találtam továbbá, hogy minél nagyobb összeget tartottak meg biztosan a kísérlet résztvevői, annál alacsonyabb valószínűséggel választották a negatívan ferde alternatívát.

A kísérlet eredményeiből kitűnik, hogy a kockáztatni kívánt összeg az idő múlásával egyre nő. Azt is sikerült megmutatnom, hogy aki veszteséggel szembesül, az óvatosabb döntést hoz a következő adandó alkalommal, azaz kevesebb petákat kockáztat. Mivel azonban a veszteségek nem voltak elég gyakoriak és súlyosak, a rövidlátó veszte-

ségkerülés döntési gyakorisággal kapcsolatos eredményét (gyakori döntés alacsonyabb feltett összeggel jár) nem sikerült reprodukálni.

Mit mutathatnak meg nekünk ezek az eredmények? Ha a döntési gyakoriság kérdését a portfólióátrendezés irányába terjesztjük ki, azt sejtethetjük, hogy alacsony valószínűségű veszteségek esetén a döntések közötti rövidebb idő nem feltétlenül eredményez nagyobb, akár szuboptimális veszteségkerülést. A hozameloszlások kapcsán talált eredmények azt mutatják, hogy az ezzel foglalkozó vállalatoknak érdemes lehet olyan befektetési eszközöket kínálni, amelyek mentesek a potenciális veszteségtől, esetleg hozamgaranciával bírnak, hiszen ezzel az emberek többsége megszólítható. A különösen veszteségkerülő irányában kifizetődő lehet az opciókhoz hasonló, viszont felhasználóbarát, könnyen értelmezhető termékeket kínálni, amelyek például egy esetleges részvényárzuhanás ellen nyújtanak biztosítást.

Az általam felvázolt kérdéskör további kutatásnak is teret enged. Egy esetleges kiterjesztés lehetne folytonos sűrűségfüggvényű, különböző tulajdonságokkal bíró hozameloszlások közötti választás kísérleti vizsgálata. Érdekes kérdés lehet, hogy a kumulatív kilátáseméletből adódó hasznosságok akkor is jó előrejelző erővel bírnának-e, ha kettőnél több hozameloszlást kell a döntéshozóknak preferenciasorrendbe rendezni. Érdemes volna azt is megvizsgálni, hogy a potenciális veszteség milyen mértékénél lehet már kimutatni a rövidlátó veszteségkerülést, tekintve, hogy a jelenség nagy veszteségeknél feltűnik, ellenkező esetben viszont nem. A kísérleti közgazdaságtan e területén tehát még számos megválaszolandó kérdés, árnyalendő eredmény várja a kutatókat.

IRODALOM

- CROSETTO, Paolo – FILIPPIN, Antonio (2013): The “bomb” risk elicitation task. *Journal of Risk and Uncertainty* 47(1). 31–65.
- FISCHBACHER, Urs (2007): z-Tree: Zurich toolbox for ready-made economic experiments. *Experimental economics* 10(2). 171–178.
- FREDERICK, Shane (2005): Cognitive reflection and decision making. *The Journal of Economic Perspectives* 19(4). 25–42.
- GNEEZY, Uri – POTTERS, Jan (1997): An experiment on risk taking and evaluation periods. *The Quarterly Journal of Economics* 112(2). 631–645.
- KAHNEMAN, Daniel – TVERSKY, Amos (1979): Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica* 47(2). 263–291.
- TVERSKY, Amos – KAHNEMAN, Daniel (1992): Advances in prospect theory: Cumulative representation of uncertainty. *Journal of Risk and Uncertainty* 5(4). 297–323.

THE EFFECT OF RELIGIOUS MORAL REMINDERS ON CHEATING BEHAVIOR

1. INTRODUCTION

Mainstream economics bases its predictions on “*homo economicus*” people, who solely care about their own preferences and want to maximize their utility accordingly – although they can have a preference for others’ well-being. The agents are rational, their attitudes are time-consistent, their preferences satisfy two main assumptions: completeness and transitivity. First, these assumptions seem innocuous, but empirical results show that people’s choices differ significantly and in a predictable direction (KAHNEMAN 2011). Behavioral economics tries to capture these systematical “errors” and explain why people make those decisions.

In this paper, I would like to examine a behavioral economic question: how moral reminders affect the amount of cheating. Regarding cheating, there are a lot of behavioral factors which influence people’s attitude. One of them is that people tend to cheat less if they are reminded of their morality (MAZAR – AMIR – ARIELY 2008). This shows that although cheating has definite costs if we get caught, the simple act of committing a crime includes one itself: we think of ourselves as less honest, less moral people. Since most people like to have a positive view of themselves, if they are confronted with the fact that they are cheating if breaking the rules, and cheating is an immoral act, they are more likely to stay on the honest path. Morality can be thought of as a tool for society to keep people ethical, which results in a better social outcome. Individually, each person could benefit from sidestepping the norms and laws, but if everyone acts dishonestly, everyone will be in a worse situation as if everyone acted honestly. Thus, morality can be a solution for the prisoner’s dilemma of life.

I am basing my thesis mostly on the study of Nina Mazar, On Amir and Dan Ariely (2008), supported by data from a Registered Replication Report (RRR) project. They collected data from 25 laboratories across the world and had altogether about seven thousand observations with about 140 attributes for each individual. The analysis will have two major parts. First, a hypothesis testing part, based on the original study examining the Ten Commandments as a moral reminder. The analysis will show that the original hypothesis cannot be confirmed. Second, I will examine the difference in

the methods between the original and my analysis, and how it could partially be the cause of the different results. I will also discuss both methods' advantages and disadvantages.

2. RELEVANT LITERATURE

For long, the basic theory of cheating in economics was Gary Becker's theory of crime (1968). He proposed a model, where the agents make their decision rationally, knowing all the possible information about the circumstances. According to Becker's theory, if the chance of getting caught after a crime is zero, people will certainly commit the crime. Behavioral economics suggests a different approach. As stated by more recent studies (JIANG 2013; MAZAR – AMIR – ARIELY 2008; ZHONG – LILJENQUIST 2006) people do not act based on a purely rational analysis, rather there are some huge psychological and moral factors. People, of course, are not really *homo economicus*.

One easily comes to this conclusion, considering that most people have multiple chances every day to commit a crime and get away easily, but usually they do not. For example, anyone could steal a pen from a colleague without getting caught but they do not, they could take a blind person's bag on the train if they are alone, but they do not, or expectantly, most people do not. Rather, it seems like that people want to benefit from cheating and crimes, but they have a psychological incentive as well as a financial incentive, that is that they want to maintain their self-concept of being honest, moral people (ARIELY 2012). Therefore, most people do not cheat consumedly, they cheat only a little, which they can explain to themselves.

Mazar, Amir and Ariely (2008) lays down one possible way for people to act dishonestly and think of themselves as honest: attention to moral standards. It matters because the degree to which people observe their own honesty varies due to different circumstances, people do not always update their self-concept, which is a painful method. For my analysis, their first experiment will serve as the basis: increasing attention to standards for honesty through religious reminders – moral reminders – in a process called moral priming.

Priming can be used for altering our judgments too. Srull and Wyer (1979) conducted an experiment, where they tested the effect of hostile and kind primings. Their methods and results are especially important, since this study's replication was conducted before the Mazar, Amir and Ariely (2008) study's replication, and the priming could still affect participants and possibly alter their cheating behaviors.

3. HYPOTHESES

I have constructed some hypotheses based on the relevant literature, which will be tested empirically in the paper later.

Hypothesis 1: People cheat when they can. This hypothesis is as old as time, if people have an opportunity to cheat, they are going to take it some of the time. Especially, since in the experiment the chance of getting caught in the cheating condition was zero, and participants were aware of this fact. The benefit of the cheating was obvious too, participants were paid according to the number of solved tasks (in addition to the potential payment for taking part in the experiment).

Hypothesis 2: The theory of rational crime suggests that participants in the experiments will cheat to the greatest extent possible, however, based on the previous behavioral experiments, I expect that most people will cheat only to a smaller extent. Of course, some people will take the opportunity, and report the highest number possible, so that they maximize their payment, but the portion of “humble cheaters” will be higher in the sample.

Hypothesis 3: The most important hypothesis was that people cheat when they can to a small extent, but the cheating decreases if they had a moral priming before. Some researches show that the cheating disappears at all, some researches find that the volume of cheating is lower, but it still exists. This can depend on the intensity of the priming, for which we can control with the length of the priming session (although this is not a perfect measurement, so caution is needed). Anyhow, the cheating in the non-primed cheating condition will be lower than the cheating in the primed condition.

All these hypotheses can be tested empirically. If the data does not support them, then I will search potential explanations to reveal the differences in the original and my study, and how they could affect the different results.

4. DATA

I have acquired the data from the database of a Registered Replication Report of Mazar, Amir and Ariely (2008) from the Open Science Framework (OSF) webpage.¹ The replication research was proposed and developed by Bruno Verschuere and Ewout Meijer (OPEN SCIENCE FRAMEWORK 2016). Laboratories had the chance to volunteer for both experiments, 25 laboratories have submitted their final data for the RRR project. They applied from twelve different countries from all over the world: Austria, Belgium, Canada, France, Germany, Hungary, Israel, the Netherlands, Portugal, Sweden, the United Kingdom and the United States of America. I used their database, excluding participants only, if they had not followed the instructions accordingly or when some

¹ Available at: <https://osf.io/vxz7q> (accessed on 30 September 2018).

of their important data was missing. The result was a database of 7156 participants and 140 questions.

I modified some individual data in the database, which has been coded wrongly, but only if the mistake was univoque. For example, a lot of participants had numerical answers in string format, e.g. instead of “10” they answered “ten” or they answered “all”. These occurrences were more frequent at the extreme cases, so missing them would have caused otherwise a bias towards zero in the coefficients. During the data gathering and the later analyses I purposefully have not read the ready article of the RRR project or any previous plan for the data analysis to exclude any influences on my hypotheses and methodology.

During the experiment participants had received a paper of 26 pages, which started with the Srull and Wyer replication and some filler questions. Then came the Mazar, Amir and Ariely replication study, with their own priming task. Participants had to write down either ten books they had read in High School, which was the control condition, or the Ten Commandments, which served as the religious moral priming. The conditions have been chosen randomly for the students. Afterwards, they had to do 20 matrix tasks, consisting each of 3x4 cells containing a number between 0 and 10. Participants had to find two numbers in the matrix, which added up exactly to 10 (Figure 1).

1.69	1.82	2.91
4.67	3.81	3.05
5.82	5.06	4.28
6.36	6.19	4.57

Got it

Figure 1. Example of a matrix task

Here, they introduced another randomly assigned condition: participants could be either in the control or the cheating condition. Students in the cheating condition were told before solving the matrices to tear out the page with the exercises and hand in only the number of solved matrices, thus they knew they could report anything they wanted. On the other hand, students in the control condition were asked to tear out a blank page – so they would not be suspicious that they are in a different group – and then they had to count their correct answers, and hand in the page with the tasks too, so the experimenters could check their answers easily. This resulted in four different

situations: book titles with checking, book titles with opportunity to cheat, Ten Commandments with checking and Ten Commandments with opportunity to cheat.

In the original study, people had the same reported number of matrices in all of the situations, except the book titles with opportunity to cheat condition, when they reported significantly higher numbers. So, the religious reminders seem to have worked against cheating, and, interestingly, they worked just the same on religious and non-religious people (ARIELY 2012). They checked this by measuring how religious the participants were, which did not make any difference on their cheating behavior.

5. ANALYSIS

I started by aggregating the data from the 25 laboratories. Since the data had only provided the laboratory of the participants, I added the countries of the laboratories. I have chosen the number of reported matrices as dependent variable in the later regressions. In the original study, Mazar, Amir and Ariely paid the participants according to their correctly solved matrices, if they were available, but in the report, they paid them based on the number of reported matrices. The participants did not know in advance although that their matrices will not be checked and corrected, so their optimal behavior was to write down the actually solved number of matrices. There was two helping variable in addition, when the students were in the control condition and had to hand in their sheets: the number of correctly solved matrices and the number of matrices claimed to be solved, when the matrices were in fact unsolvable.

At the end of the data cleaning and variable creating, I had data of 5397 students. Their main homogeneity resulted from them being university students among 18 and 25 years old, all from the participating universities. They reported the number of solved matrices between 0 and 20, and the number of reported matrices were significantly higher in the cheating condition than in the control condition. This means that Hypothesis 1 is accepted, people cheat when they can. Also, there were only 30 students (0,56% of the sample), who claimed to have solved all the matrices, which was impossible in every case. Hence, we can conclude that only a very small percentage of people acted according to the theory of rational crime – cheating to get the greatest income possible, when the chances of getting caught is zero – therefore the second hypothesis seems to be true too.

Participants have not been so successful in remembering the Ten Commandments, students could recall 3.7 commandments on average. The number of reported matrices scattered around 3.4, while the average number of correct matrices was 2.6. The density of claimed solved matrices were decreasing, except the 30 people who reported that they have solved all of the matrices (*Figure 2*). Participants were mostly religious, 71% of them were female. More than a thousand participants lived in the USA, the other participants were evenly distributed across the other countries.

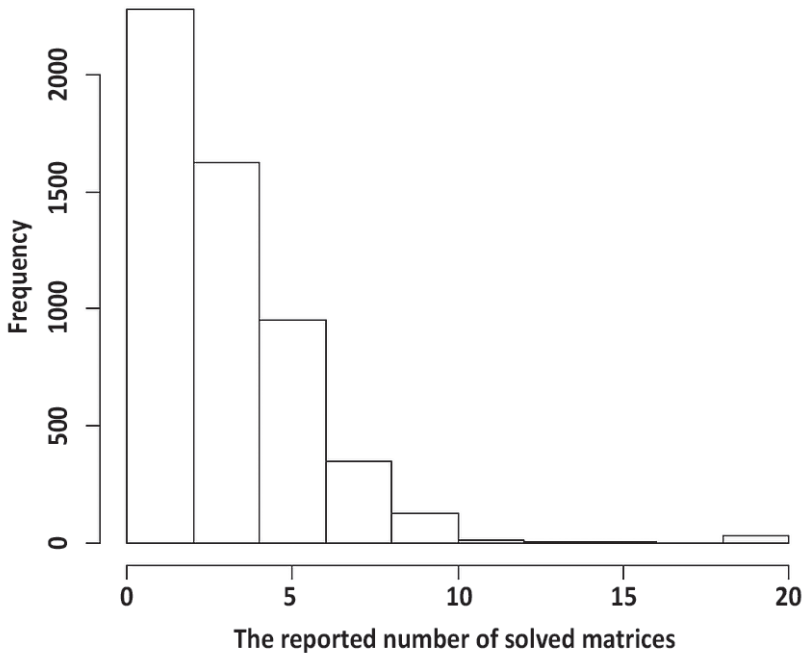

Figure 2. Histogram of the reported number of solved matrices

From this point the analysis will be divided into two major parts: hypothesis testing and examination of the different methods. The moral priming hypothesis can be tested without introducing control variables, because both the control-cheating and book-commandments conditions have been selected randomly for participants, hence they cannot correlate with their other attributes. This is a benefit of the random selection sampling method. My main hypothesis was that moral priming has a negative effect on cheating behavior, but it does not affect participants' ability to solve matrices.

5.1. Hypothesis testing

To test the effect of priming, comparing the mean of the reported number of solved matrices with a simple t-statistic is enough, it will tell if the difference is significant or not. Although, one can arrive on the same results with a regression, where the dependent variable is the reported number of solved matrices and the independent variables are the control-commandments, cheating-book and cheating-commandments binary variables. This regression will show the effects of the conditions, with the baseline of the control-book condition, and calculate the t-statistics and p-values automatically. I am going to use this method in the analysis. For significance level, I have chosen the

ten percent significance level for t-statistics, although most of the results are significant at the five or one percent significance level too.

The expectation was that among the four conditions, the control conditions will have the lowest reported number of solved matrices, the cheating-commandments condition will have a similar average, or slightly higher, and people will report the highest numbers in the cheating-book condition, where they had the opportunity to cheat and had not been primed to do otherwise. I separated three different analyses based on the level of data aggregation: regression on all of the participants, regression on participants only from the USA, and regression on each of the laboratories. These categories differ in their hypotheses: the first one examines a general relationship, the second seeks an American effect, because the original study was conducted in the USA, the third searches a laboratory by laboratory connection, since participants can differ across countries and universities greatly.

First, the general analysis (*Table 1*). The results showed that participants had the highest reported number of solved matrices in the cheating-commandment condition. This is the only condition which has a significant coefficient too. The average number of solved matrices in the baseline – control-book – condition was 3.34, while being in the cheating-commandments condition added extra 0.21 matrices.

Table 1. The effect of the conditions on the reported number of solved matrices (complete dataset)

	<i>Dependent variable:</i>
	Number of reported matrices
Δ control - commandments	-0.059
Δ cheating-book	0.035
Δ cheating-commandments	0.213**
Constant (control-book)	3.337***
Observations	5,396
R ²	0.001
F Statistic	2.441* (df = 3; 5392)

Note: *p<0.1; **p<0.05; ***p<0.01

Second, the analysis in the USA (*Table 2*). The inability to replicate Mazar, Amir and Ariely (2008) study's findings can come from some specialty of the United States. This

is not true empirically, the outcome of the regression is very similar to the general results, the only significant variable is the binary variable of the cheating-commandments condition. The average number of solved matrices in the baseline condition was 2.63, so about half a matrix less than in the general analyses, and people in the cheating-commandments have reported an extra of 0.41 matrices, which means that participants cheated more in the USA than across the world.

Table 2. The effect of the conditions on the reported number of solved matrices (USA)

	<i>Dependent variable:</i>
	Number of reported matrices
control-commandments	0.155 (0.228)
cheating-book	-0.237 (0.237)
cheating-commandments	0.409* (0.233)
Constant	2.630*** (0.154)
Observations	1,111
R ²	0.004
Adjusted R ²	0.001
Residual Std. Error	2.806 (df = 1107)
F Statistic	1.402 (df = 3; 1107)
<i>Note:</i>	*p<0.1; **p<0.05 ***p<0.01

Lastly, the laboratory-by-laboratory analyses. I estimated the regressions on all the 25 laboratories (I will not include these regressions for they are not vital part of the analysis and would take up several pages). The samples in this case were much smaller than in the aggregated dataset, and the variances of the observations were smaller due to the homogeneity of the samples too, hence most of the regressions were not significant at all. Only six laboratories had at least one significant condition, one of which in line with the hypothesis that people report smaller numbers in the cheating-commandment condition than in the cheating-book condition. This laboratory was the Ferreira-Santos laboratory, where the outcome was that people in the control-commandments condition reported 0.88 matrices more, and people in the cheating-book condition reported 0.94 matrices more. These results seem unreliable though,

because there is not a reasoning where the Ten Commandments priming helps to solve more matrices, but when there is a chance to cheat, it reduces the cheating altogether. The other five laboratories had the opposite results, in the cheating-commandment condition people reported more matrices than in the cheating-book condition.

Certainly, these results require some more examination. There are two questions at this point. First, why the Ten Commandments priming does not work in the direction to reduce cheating opposed to the cheating-book conditions. Second, why participants did not cheat in the cheating-book condition at all.

For the first question, a potential explanation is that the Ten Commandments does not have the same meaning in every country. The USA has a large Christian population, but in the sample, there were countries where the population had fewer than 1% of Christians and Jews only. However, in the original study, they have controlled for the individuals' religiousness, and it did not show any connection.

The second question can be answered by some unexpected priming effect, perhaps the listed books have been related to the participants moral standards and felt therefore the need to be more honest. Unfortunately, the book titles had not been collected in the experiment as opposed to the Ten Commandments, so I could not examine this hypothesis. Another explanation can be that the Ten Commandments had an inverse effect: participants were somehow primed to act dishonestly. It could be, that it reminded them of the possibility of cheating, since most participants listed "do not lie" and "do not steal" among their answers. Then, in the cheating-book condition, participants were not reminded of the possibility of reporting more matrices, their listed books did not make them think about cheating.

The results are mixed. Hypothesis 1 stated that people cheated when they could, but this was not true; people only cheated in the cheating-commandments condition. Hypothesis 2 suggested that only a fraction of the people will cheat in the cheating condition, which was true indeed. Hypothesis 3 was completely false, people in the priming condition were the only cheaters.

5.2. Analyzing the different methods

In the original study (MAZAR – AMIR – ARIELY 2008), students' performances were primarily measured by the number of correctly solved matrices and not by the reported number of solved matrices. This meant that they have assigned the reported value to the cheating group, and the number of correctly solved matrices to the control group. The logic behind the method was that this way students in the control condition had no incentive to cheat, they were going to be paid based on the number of correctly solved matrices. This analysis is, to some extent, methodologically questionable, because it works like comparing apples with oranges, the two variables does not measure the same thing, although they are treated as if they did. The distinction between them

becomes more conspicuous if we take a look at the number of reported and correctly solved matrices in the control group. They have a significant correlation, but the value of the correlation is only 0.69! On their mutual scatter plot (*Figure 3*), we can see the difference between them, their estimated regression line is not equal to the $y=x$ line.

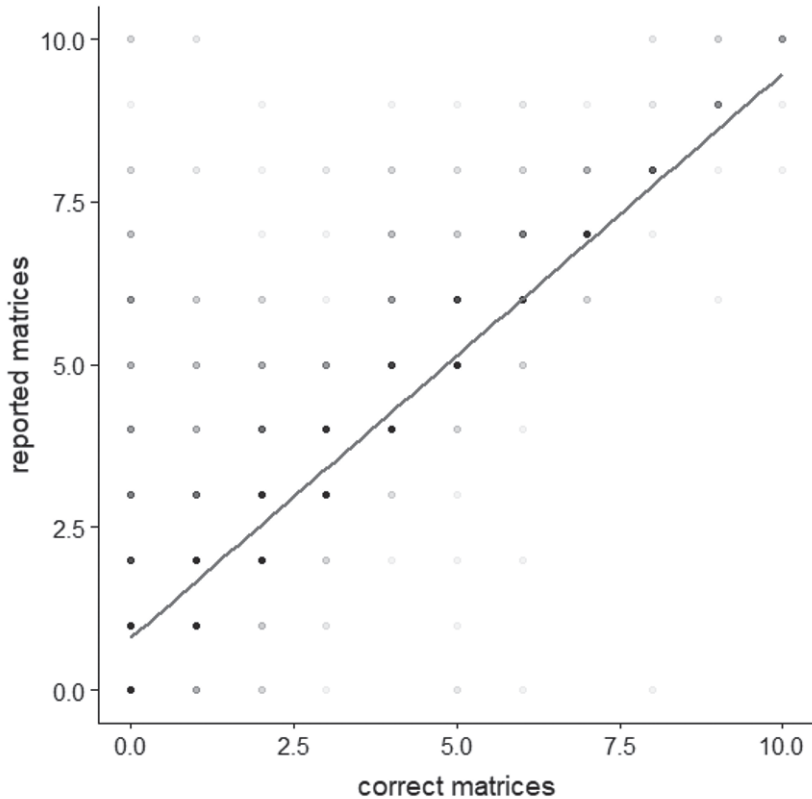

Figure 3. Scatter plot of the number of correctly solved matrices and the reported number of solved matrices

This difference can be a consequence of two things. One, although people have no incentive to cheat directly, they have an incentive to guess the answers, since there is no punishment for wrong answers, but correct answers have a reward. Two, people are not *homo economicus*, but they are not *homo mathematicus* either, adding three-digit numbers very fast can result in mistakes. I tested these assumptions on the control group. If people try to guess some matrices, the number of reported matrices will be the sum of the correct and guessed matrices. However, if people guess the matrices right, the number of correctly solved matrices will increase. This does not have high possibility, the chance of guessing one matrix right is:

(Half of the matrices are solvable, and participants have to choose two numbers from 12 numbers). Hence, a good approximation for the reported number of solved matrices is simply the sum of the correct and guessed matrices. If the guessing assumption is true, the simple linear regression of the reported matrices on the correct matrices will have a coefficient of 1 (or higher if they guess in ratio with their solved matrices) and a positive constant. This is not true; the coefficient of the correctly solved matrices is significantly lower than 1 (*Table 3a*).

Table 3a. The relation between the number of reported matrices and correctly solved matrices (with constant)

	<i>Dependent variable:</i>
	Number of reported matrices
Number of correctly solves matrices	0.858*** (0.017)
Constant	0.981*** (0.059)
Observations	2,747
R ²	0.481
Adjusted R ²	0.481
Residual Std. Error	1.930 (df = 2745)
F Statistic	2,546.991*** (df = 1; 2745)
<i>Note:</i>	*p<0.1; **p<0.05; ***p<0.01

If participants make mistakes, then a fraction of their reported matrices will be incorrect. The regression of the number of correct matrices on the number of reported matrices will have a significantly lower coefficient than 1. This is true, the coefficient is 0.719, which means that people made mistakes more than 20% of the time (*Table 3b*).

Table 3b. The relation between the number of reported matrices and correctly solved matrices (without constant)

	<i>Dependent variable:</i>
	Number of correctly solved matrices
Number of reported matrices	0.719*** (0.0007)
Observations	2,747
R ²	0.775
Adjusted R ²	0.775
Residual Std. Error	1.652 (df = 2746)
F Statistic	9,475.176*** (df = 1; 2746)
<i>Note:</i>	*p<0.1; **p<0.05; ***p<0.01

I estimated the model, where the number of the solved matrices in the control group is measured by the number of their correctly solved matrices. Keep in mind, that this way the mistakes are excluded from the control group's data, which in the case of the cheating group, is not possible. The simple regression on the four conditions are presented in *Table 4*. The baseline is the control-book condition, with an average number of 2.74 solved matrices. The effect of the control-commandments condition is not significant, which means that the priming by itself did not influence the performances of the students. Moreover, both of the cheating conditions are significant, the coefficient of the cheating-commandments condition is significantly different from the coefficient of the cheating-book condition, which means that although the cheating results can be replicated, the priming still has a positive effect on the amount of cheating.

Table 4. The effect of the four conditions on the number of reported matrices (alternative measurement for the number of matrices)

	<i>Dependent variable:</i>
	Number of matrices
control-commandments	-0.020 (0.089)
cheating-book	0.573*** (0.088)
cheating-commandments	0.721*** (0.090)
Constant	2.736*** (0.062)
Observations	5,308
R ²	0.020
Adjusted R ²	0.020
Residual Std. Error	2.313 (df = 5304)
F Statistic	36.223*** (df = 3; 5304)
<i>Note:</i>	*p<0.1; **p<0.05; ***p<0.01

6. DISCUSSION

In this paper, I examined the effect of religious moral reminders on university students based on the study of Mazar, Amir and Ariely (2008). The main hypothesis was that the moral reminder, the reviewing of the Ten Commandments, reduce cheating or eliminate it altogether. The data of the RRR was not in line with their results on any level: if I analyzed the data laboratory by laboratory; if I aggregated the laboratories in the United States, where the original study was conducted; or if I aggregated them altogether. Participants' moral priming had an opposite effect to what the literature suggested, which could be the consequence of several different factors.

First, the dataset had some differences from the earlier study's data (MAZAR – AMIR – ARIELY 2008), because it was conducted in different parts of the world, while the original study took place in the USA only. The previous study confined itself to university students studying in leading American universities, while the RRR project's participants came from various backgrounds. Also, people during the original study

could have known that they were taking part in a study by Mazar, Amir and Ariely, which could have influenced their behavior, if they had been familiar with their work, or even just the field of their work.

Furthermore, in the Registered Replication Report they had conducted two experiments at the same time, and the previous seemingly unrelated tasks could have primed participants for different behavior, participants could be more depleted after they had to solve a series of previous tasks (ARIELY 2012), even minor differences, like the lighting in the room could result in different cheating behaviors (ZHONG – BOHNS – GINO 2010). Moreover, priming could have served as a reminder for cheating, since the Ten Commandments refers to various forms of cheating. Considering this along with the fact that the USA has a mostly Christian population, participants could have reacted differently to the moral priming.

Mazar, Amir and Ariely (2008) collected students from prestigious universities with higher level of competition, and competition increases the amount of cheating (SCHWIEREN – WEICHSELBAUMER 2010). It is also possible, that the American educational system results in different student behaviors compared to the RRR sample, where the students are from all over the world. Not just universities or religiousness, but different socio-economic, cultural and social backgrounds can have a different effect on cheating too. Also, the different compensational types in the studies could alter the composition of the appearing students.

In the original study, the number of solved matrices had been counted differently, they were focusing on the incentive aspect of taking the number of correctly solved matrices but did not take into account that the extra matrices cannot only mean cheating, but mistakes too. The effect of making mistakes could made the reported number of solved matrices higher, which cannot be excluded from the number of matrices in the cheating condition, because they did not hand in their sheets with the matrices. Therefore, I consider the methodology using only the reported number of matrices more accurate.

As most of the behavioral experiments, the data in the analysis is not representative for the population. Every participant in the study was a university student between the ages of 18 and 25, 71% of whom female, most of them applying voluntarily for the experiment. The laboratories could join the experiment voluntarily too, which introduced another source of selection bias. (For example, probably those laboratories joined the experiment, who had an interest in behavioral economics and who had the opportunity to conduct these kinds of experiments.) The ratio of the countries is not well-proportioned either, most of the laboratories joined from Europe or America, and the US had at least the double of every other countries' number of participants.

An important conclusion is that more research is needed for the examination of the impact of moral priming. Priming in general has an effect on cheating, it is significant even in this dataset, but the effect of the Ten Commandments priming is ambiguous. The Mazar, Amir and Ariely (2008) experiment should probably be repeated in

a similar environment, to see in more details how and why their results are different from other laboratories' results.

REFERENCES

- ARIELY, Dan (2012): *The (honest) truth about dishonesty: How we lie to everyone – especially ourselves*. New York, Harper.
- HIGGINS, E. Tory – RHOLES, William S. – JONES, Carl R. (1977): Category accessibility and impression formation. *Journal of Experimental Social Psychology* (13)2. 141–154.
- JIANG, Ting (2013): Cheating in Mind Games: The subtlety of rules matters. *Journal of Economic Behavior and Organization* (93)C. 328–336.
- KAHNEMAN, Daniel (2011): *Thinking, fast and slow*. New York, Farrar, Straus and Giroux.
- MAZAR, Nina – AMIR, On – ARIELY, Dan (2008): The dishonesty of honest people: A theory of self-concept maintenance. *Journal of marketing research* (45)6. 633–644.
- OPEN SCIENCE FRAMEWORK (2016): *RRR project to replicate Srull and Wyer (1979) and Mazar, Amir and Ariely (2008)*. (Online.) Available at: <https://osf.io/vxz7q/wiki/home> (accessed on 3 September 2018).
- SCHWIEREN, Christiane – WEICHELBAUMER, Doris (2010): Does competition enhance performance or cheating? A laboratory experiment. *Journal of Economic Psychology* (31)3. 241–253.
- SRULL, Thomas K. – WYER, Robert S. Jr. (1979): The role of category accessibility in the interpretation of information about persons: Some determinants and implications. *Journal of Personality and Social psychology* (37)10. 1660–1672.
- ZHONG, Chen-Bo – BOHNS, Vanessa K. – GINO, Francesca (2010): Good lamps are the best police: Darkness increases dishonesty and self-interested behavior. *Psychological Science* (21)3. 311–3.
- ZHONG, Chen-Bo – LILJENQUIST, Katie (2006): Washing away your sins: Threatened morality and physical cleansing. *Science* (313)5792. 1451–1452.

A GLOBÁLIS TÉR DINAMIKÁJA –
POLITIKATUDOMÁNYI TANULMÁNYOK

A RENDKÍVÜLI ASZÁLY MINT AZ EGYIPTOMI „ARAB TAVASZ” KIVÁLTÓ OKA?

A VÍZHIÁNY „FENYEGETÉS-SOKSZOROZÓ” HATÁSMECHANIZMUSA

1. A KUTATÁS KONTEXTUSA ÉS A KUTATÁSI KÉRDÉS

2011 meghatározó évnak bizonyult a Közel-Kelet számos országában. Az „arab tavasz” néven elterjedt felkeléssorozat kirobbanásának okait illetően a szakértők többsége körében konszenzus alakult ki. Eszerint az évtizedekig előjárói pozícióban lévő, teljhatalmú vezetők elnyomó diktatúrái generálták a társadalom elégedetlenségét és kilátástalanságát, melynek hatására véres tüntetések eszkalálódtak Tunéziában, Szíriában, Bahreinben, Jemenben, Líbiában, valamint Egyiptom területén egyaránt. A szakirodalom mindezt a várt demokratizáció „dominóhatásának” kudarcaként tartja számon, melyben a felszabadulni vágyó nép akarata megsemmisült, illetve a bahreini és egyiptomi „restauráción” kívül többnyire instabilitást és polgárháborút eredményezett. Mindennek fényében azonban fel kell tennünk a kérdést, hogy miért pont 2011-ben vált tarthatatlanná a feszültség?

Jelen tanulmány egy klímakáoszból eredő vízbiztonsági dilemma konfliktuskirobbantó szerepét vizsgálja az „arab tavasz” jelenségkörében, egy Egyiptom-orientált esettanulmány keretei között. A kutatás az „arab tavasz” kitörésének okát egy új perspektíva irányából kívánja megközelíteni, a feszültségfokozó vízhiányt helyezvén a középpontba. A hipotézis, hogy a kritikus aszály a vízhiány által válik közvetítő változóvá a vizsgált konfliktus kirobbanásának eszkalálásában. Jelen tanulmány amellet érvel tehát, hogy az Egyiptomban 2009 és 2011 között kiteljesedő kritikus szárazság a Tahrír téri tüntetéseket előidéző közvetlen okok hátterében közvetett kiváltó faktorként, a vizsgált szempontok alapján, multiplikálhatta a társadalmi feszültségeket.

2. AZ ALKALMAZOTT MÓDSZERTAN ÉS AZ ÚJRAGONDOLT NEO-MALTHUSI ELMÉLETI KERETRENDSZER

A kutatás egy, a szerző által felállított szempontrendszer alapján vizsgálja az esetet, melynek pillérei folyamatábrához hasonlatosan, logikai sorrendben követik egymást. Az alkalmazott módszer a folyamatkövetés elvére, a „process tracing” metodikájára épül (COLLIER 2011), mely egy kvalitatív kutatási eljárásmod a politikatudományok terén. Ennek során lehetővé válik annak feltérképezése, hogy egy-egy vizsgált tényező milyen egyéb faktorokon keresztül hatott a függő változóra, mely jelen esetben az egyiptomi „arab tavasz”. A folyamatkövetés segítségével tehát feltárhatóak és leírhatóak az egymásra ható mechanizmusok.

A klasszikus „process tracing” metódus szigorú lineáris menete a kutatás során azonban árnyalva jelenik meg, hiszen az elmélet komplexitásából adódóan néhány ponton cirkuláris, visszaható mechanizmusok szakítják meg a folyamat merev egymásutániságát. A vizsgált szempontok tehát a népességrobbanás, a vízhiány kritikussá válása, a mezőgazdasági szektor válsága, valamint a mindezek hatására kiéleződött társadalmi feszültség eszkalálódása. Az egyes szempontok a vizsgált aspektusok kölcsönhatását szemléltetve szolgálnak alapjául a tanulmány vázát adó folyamatábrának.

Az alkalmazott teoretikus keretrendszer a vízbiztonság-elmélet egy klímakáosz¹ perspektívájából, mely ez esetben azt jelenti, hogy az általánosságban statikus koncepcióban, államközi kapcsolatok szintjén értelmezett vízbiztonsági paradigma ebben a kutatásban állami keretek között, egy váratlanul jött természeti csapás hatásai, illetve következményei alapján kerül értelmezésre. A kiinduló elméleti alapot a hidegháborút követő biztonságelméleti paradigmaváltás (BUZAN – WAEVER – DE WILDE 1998), valamint ebből eredően a koppenhágai iskola és Barry Buzan (BUZAN 1983) szektorelméletének kezdeti neorealista szemléletmódja adta. Mindezek hatására kezdett ugyanis a környezeti biztonság releváns aspektussá válni az elemzők szemében, mely folyamat kulcsfontosságú jelentőséggel bír a tanulmány elemzési keretének megalapozását illetően.² Jelen értekezés erre építve kívánja beemelni Thomas Malthus politikai gondolkodó és közgazdász elméletét (MALTHUS 1798), mely már a 18. században utalt arra, hogy a környezeti változásokat jogos biztonsági fenyegetésként értelmezni, hiszen míg a népességnövekedés exponenciális tendenciát mutat, addig az élelmiszerellátás pusztán lineárisan gyarapszik. Ennek alapján a kibontakozó összeférhetlenség előbb vagy utóbb olyan hiányt generál, mely már elegendő lehet egy erőszakos konfliktus kiéleződéséhez. A korai malthusi nézetek szélsőséges értelmezésének ellenére fontos azonban kihangsúlyozni, hogy a környezeti szűkösség (erőforrás-, illetve kapacitásbeli szűkösség) más változókkal együtt működhet inkább közre bizonyos

¹ A klímaváltozás negatív hatásainak eredményeként feltörő, környezeti romlást generáló klimatikus jelenség.

² Lásd még pl. BROWN 1977; MYERS 1986; ULLMAN 1983; WESTING 1986.

konfliktusok kirobbanását illetően, akár egyfajta katalizátorként, önmagában nem elegendő hozzá. Mindez szintén jól szemlélteti tehát a vizsgált jelenség komplexitását.

Ebből kifolyólag válik leginkább szükségessé a radikális malthusi, illetve neo-malthusi perspektíva árnyalása azt illetően, hogy közvetett ok-okozati viszony is fennállhat a környezeti szűkösség és egy erőszakos konfliktus kialakulásának hátterében.³ Jelen kutatás kvalitatív elemzése nem engedhet ilyesfajta elhamarkodott következtetéseket levonni, illetve nem is feltétlenül ért egyet a túlságosan leegyszerűsítő, determinisztikus hangvétellel. Ebben a kontextusban minden bizonnyal inkább az okság nomotetikus modelljéről lehetne beszélni, mely az okság valószínűségi megközelítését feltételezi. Ezt a megállapítást a kutatás hipotézise alapján pedig annyival lehetne kiegészíteni, hogy az alkalmazott elméletben a vízhiány köztes változóként jelenik meg, s szükség van bizonyos „gyengítő körülmények” együttállására a folyamat kiteljesedéséhez. Wutich és Brewis kutatásának (WUTICH – BREWIS 2014) e körülményekre épülő ötpilléres szempontrendszerének több komponense is korrelál ezen tanulmány folyamatábrájának felépítésével, például az ökológiai szempont (szárazság), a népessédszempon (népességrobbanás), vagy a piaci dinamikák (gabona áremelkedése) és a kormányválaszok, illetve a vízigazgatás szempontjából. Több közreműködő faktor szerepét is szükséges tehát figyelembe venni a kritikus vízhiány megléte mellett, s jelen értekezés ezt illetően, a fent felsorolt szempontok mellett hivatkozik továbbá Egyiptom „fejlődő” mivoltára, a diktatórikus kormányberendezkedés megkérdőjelezhető válaszreakcióira a drámaivá lett vízszűkösséget illetően, valamint a gépesíthetetlen mezőgazdaság infrastrukturális hiánya mellett a társadalom mindezekből eredeztethető kiszolgáltatottságára. Az ilyen „gyengítő körülmények” beemelése az elemzésbe kivédheti az arra irányuló kritikákat, hogy a neo-malthusi megközelítés túlságosan leegyszerűsítő, s a kellő alapok és tényadatok megléte nélkül determinál.

Mindemellett fontos továbbá, hogy e tanulmány perspektívája nem államközi, hanem állami keretek között értendő, s így kívánja kizárni a klasszikus „vízháború” elméletet, melyre a neo-malthusi szemlélet radikális szárnya esetenként hivatkozik, s mely alapvetően államok közötti konfrontációt feltételez egy „közös” folyam birtoklása, illetve igazgatása felett.

3. A SÚLYOS ASZÁLY MINT A PROBLÉMA KIINDULÓPONTJA

A folyamatára origója, illetve a kutatás kiindulópontja a 2000-es évek elején kibontakozó történelmi jelentőségű szárazság a Közel-Kelet térségében, mely roppant komoly változásokat idézett elő mind a vízügyi és a mezőgazdasági, mind pedig a társadalmi

³ A klasszikus neo-malthusiánus nézetet illetően lásd még pl. HOMER – DIXON 1999; WOLF et al. 2003; CARIUS et al. 2004; WARNER – ZEITOUN 2008; FUSSEY – SOUTH 2012; GLEICK 2014.

szektorban.⁴ A rendkívüli aszályos periódus súlyosságának, valamint relevanciájának szemléltetésére paleoklimatológiai, illetve ország-specifikus klimatológiai adatok szolgálnak.

A kontextusba helyezett szárazság tehát az amerikai Nemzeti Éghajlati Adatközpont paleoklimatológiai adatai alapján több száz éve nem tapasztalt jelenségnek minősül a Földközi-tenger partvidékének országai körében. Ezen 900 éves (1100–2012) periódust feldolgozó elemzés (Cook et al. 2016) alapjául egy, a fák gyűrűinek vastagságának vizsgálatára épülő tér- és időbeli rekonstrukció szolgál, mely a *Palmer Drought Severity Index* segítségével dolgozta fel a nyári időszak klímajelenségét a térségben. A „*Old World Drought Atlas*” keretei között megjelenő kutatás úgy találta, hogy az 1998 és 2012 közötti időszak az elkönyvelt legszárazabb intervallum. Az újramintavételezési eljárást követő eredmények alátámasztották, miszerint 98%-os valószínűséggel állítható, hogy a fent említett periódus az elmúlt 500 év legszárazabbika, illetve 89% annak a valószínűsége, hogy az elmúlt 900 év legsúlyosabb aszályáról beszélünk 1998 és 2012 között (Cook et al. 2016). Mindez tehát feltehetőleg adekvát módon szemlélteti az időszakra vonatkozó aszály súlyosságát, s ezáltal e részben igazolva a koncepció relevanciáját, ugyanis rávilágít arra, miért is történelmi jelentőségű a tárgyalt szárazság.

A kutatás alapját adó jelenség a tág spektrumban értelmezett Levante-térségben azonban még nem feltétlenül szolgál megfelelő alátámasztásként az Egyiptom-specifikus hipotézis helytállóságát illetően. Mindezek fényében kíván az elemzés tehát egy országorientált klimatológiai megfigyelés adataira is támaszkodni, mely bemutatja a fent említett, 2000-es évek elejétől körülbelül 2012-ig tartó száraz időszak hatását Egyiptom területén. A 2015-ben megjelent „*Atlas for Drought Monitoring over Egypt*” címet viselő vizsgálat kutatói (KHALIL – ESSA – EL-SAYED 2015) egy bizonyos VHI index (*Vegetation Health Index*) alapján végeztek többek között időszakos megfigyeléseket is a térség szárazságára vonatkozóan. A mérések az egyiptomi mezőgazdasági területekre orientáltak, a megfigyelések így a Nílus völgye és annak deltája körül összpontosultak, ugyanis ez tulajdonképpen maga az egyiptomi földművelési szféra, illetve a legsűrűbben lakott része is az országnak. Ez pedig jól illusztrálja a társadalom, illetve a mezőgazdaság roppant mértékű kiszolgáltatottságát a klímaviszonyokat illetően. A kutatás vizsgált periódusa majdnem pontosan megegyezik a fent említett „*Old World Drought Atlas*” által legszárazabbnak vélt időszakokkal, vagyis 2000-től 2013-ig tart. Ez a párhuzam a két egymástól független mérés között minden bizonnyal nem véletlen, és szintén egy fontos konstelláció e kutatás relevanciáját illetően, hiszen ez is szemlélteti az éghajlati jelenség súlyosságát.

⁴ Az aszály fogalmát az Egyesült Nemzetek Szervezetének Szárazság és Elszivatagosodás elleni harcról szóló Egyezményében foglalt definíciónak megfelelően használom, melynek alapján a szárazság „egy olyan természetben előforduló jelenség, mely akkor lép fel, ha a vizsgált időben lehullott csapadék mennyisége jelentősen a normál szint alá kerül, ezáltal pedig hidrológiai egyenlőtlenségeket okozva mely hátrányosan hat a föld erőforrásait érintő termelési rendszerekre”.

A megfigyelések alapján megállapítható, hogy a vizsgált aszályos időszak legsúlyosabb ciklusai a 2009–2010-es, valamint a 2010–2011-es évek, mely voltaképpen nem más, mint a Tahrír téri tüntetések körüli feszültségek eszkalálódásának dátumai.

A kutatási kérdésben megjelenő klímakáosz tehát a fent vizsgált kritikus aszály, ami beindított egy olyan visszaesési folyamatot a gazdasági, valamint a vízügyi szektor területén, amely kiélezhetette a belpolitikai helyzetet a kritikussá érő vízhiány által, továbbá így előidézhetett bizonyos társadalmi feszültségeket, ami pedig végső soron elvezethetett a kairói tüntetéssorozat kibontakozásához. Jól látszik tehát, hogy a mérsékelt neo-malthusi szemlélet szerinti, állami keretek közé szűkített koncepció alapján ez a drasztikus aszály lehetett az a klimatikus gyújtópont, mely elindíthatta a folyamatára szerinti láncreakció transz-szektorális feszültség-sokszorozó hatásmechanizmusát, köszönhetően a víz alapvető létszükségleti jószág mivoltának.

4. A FOLYAMATKÖVETÉS EGYES SZEMPONTJAI, VALAMINT A KÖZTÜK LÉTREJÖVŐ KÖLCSÖNHATÁS

4.1 A népességrobbanás aspektusa

A szempontrendszer kezdő aspektusa a súlyos mértékű népességrobbanás, mely meg rázta a Közel-Kelet térségét a 20. század második felétől kezdődően. Egyiptom demográfiai robbanásának kezdete szintén az 1960-as évek körüli időszakra tehető. Ebben az időben az ország lakossága 26,9 millió fő körül mozgott, s ezután óriási növekedés vette kezdetét, melynek eredményeként 2011-re már 85,8 millió főt számlált a Nílus menti ország. Ez körülbelül 194%-os növekedést jelent ötven év alatt, mely komoly terhet jelentett a természeti erőforrásokban eredendően szűkölködő Egyiptom számára (VILÁGBANK 1960–2011).

A népesség ily módú növekedése mára ugyan már drasztikusan lelassult, a rendkívüli gyarapodás időszakában azonban komoly változásokat idézett elő a társadalom korfáját illetően. Ebből eredően a munkaképes korosztály társadalmon belüli arányának súlyos megnövekedése a kutatásra vonatkozóan kardinális tényezőnek bizonyul, melynek kontextusbeli relevanciájáról a munkanélküliség aspektusának tárgyalásakor esik bővebben szó. Jelen sorok között megjegyzendő azonban, hogy a 15 és 64 év közötti lakosság 1991-től indult látványos növekedésnek, arányuk a teljes népességhez képest ez évben ugyanis 54,5% volt, majd 2011-re ez a szám 63%-ra ugrott (VILÁGBANK 1960–2017).

A népességrobbanás maga után vonja a víz- és élelmiszerigény megnövekedését, melynek esetén nem elhanyagolható szempont az adott ország környezeti erőforrásokkal való ellátottsága. Az olyan államokban ugyanis, ahol szűkösek az említett források, nagyon hamar feszült helyzetet generál az egyre növekvő igény következtében fennálló súlyosbodó hiány. Egyiptom is voltaképpen hasonló gondokkal kellett, hogy

szembenézzon az óriási népességszaporulatot követően. Az e szempontból eredő összefüggés tehát, hogy a már eredetileg is szűkös környezeti erőforrásokkal rendelkező országra lesújtó, nagy volumenű demográfiai robbanás még tovább feszíti a tűréshatárt, mind a vízkérdést, mind pedig a gazdasági és társadalmi faktort illetően egyaránt. Ehhez adódik még a kontextusba helyezett kivételes intenzitású aszály a térségben, mely a tovább redukálódott csapadékmennyiséggel fokozza a már meglévő gazdasági és társadalmi feszültségeket.

4.2 A vízhiány kritikussá érése

A folyamat második vizsgált szempontja tehát a kritikussá vált vízhiány. A csapadék Egyiptomban kis mennyiségű, rendszertelen és megjósolhatatlan. Az éves csapadékmennyiség átlagosan 51 mm körül mozog, mely rendkívül alacsony. A megművelhető földterület pusztán 3% (FAO), mely a Nílus mentén, annak deltája körül helyezkedik el, s az ország fennmaradó része sivatag. A folyó szerepének jelentősége Egyiptom életében megkérdőjelezhetetlen, ugyanis a mezőgazdaság fenntartása mellett a 80 milliós lakosság 85%-át látja el vízzel (BADR – MERVAT – HOSSAM 2013). E létfontosságú feladatok ellátását nehezíti azonban a pazarló és mértéktelen öntözési technikák sora, valamint a korábban kifejtett demográfiai robbanás eredményeként drasztikusan megugrott népességszám, mely így az egyre növekvő igények által tovább csökkenti az egy főre jutó vízmennyiséget. Mindezt fokozza továbbá a Nílus súlyos szennyezettsége, valamint a történelmi jelentőségű aszály, mely a roppant bizonytalan vízügyi helyzetet kritikus pontra sodorta. 2010 novemberében, a szárazság tetőzésének idején, rekord alacsony csapadékmennyiséget mértek az ország területén, mindössze 0,21 mm-t (Tradingeconomics.com 2010).

4.3 A mezőgazdasági szektor válsága

A harmadik szempont a mezőgazdasági szektor válsága, melyen belül a két legfontosabb aspektus a termelés visszaesése, illetve az import megnövekedése és annak körülményei. Egyiptom életében a földművelési szektor integráns részét képezi a gazdasági életnek, s napjainkban is az ország fő megélhetési forrása (ABOU – AYMAN 2013). Ehhez azonban a víz elengedhetetlen erőforrás, ami így az agrikulturális fejlődésnek is az alappillérvé válik. Ennek értelmében azonban a szektor szinte teljes mértékben ki van szolgáltatva a klíma hatásainak. A gabonatermést illetően tehát a súlyos aszály drasztikus termelési visszaesést eredményezett, ugyanis a 2008–2009-es időszak 24 millió tonnás hozama 2010-re alig 19 millióra zuhant vissza, mely az 1998 óta mért legalacsonyabb értéknek minősül. Mindez maga után vonta a mezőgazdasági foglalkoztatottság arányának rohamos csökkenését, ugyanis ha nincs termés, nincs munka, aminek

következtében nincs megélhetés sem. A társadalom ez irányú kiszolgáltatottságát jelzi, hogy a lakosság 25%-a mezőgazdasági függésben él, s 57%-a vidéki, akiknek életére közvetve vagy közvetlenül hatással van a földművelési szektor körülményeinek megváltozása (VILÁGBANK 2000–2012).

Ha országon belül nem lehet megtermelni a szükséges mennyiséget a fennálló körülmények nehézségei következtében, akkor nincs más lehetőség, mint import útján beszerezni az árut. Egyiptom gabonaimportja az 1990-es évek végén kezdett jelentős növekedésbe (GLIED 2009), ami egybeesik a kutatásban vizsgált történelmi jelentőségű aszály kialakulásának idejével, ugyanis az említett „*Old World Drought Atlas*” paleoklimatológiai vizsgálatai az 1998-as évet jelölték ki a szárazság megjelenésének éveként, míg a korábban szintén kontextusba helyezett Egyiptom-specifikus klimatológiai elemzés a 2000-es évet adta meg ugyanerre. A legmagasabb behozatali érték a 2011–2012-es időszakban volt mérhető az elmúlt 10 év távlatában. A gabonaimporttól való függés növekedési rátája szintén alátámasztja az elgondolás alapvetéseit, ugyanis a 2005 és 2012 közötti időszakban ez az érték elérte a 4,54%-ot (Knomea.com 2001–2013). Ez utóbbi intervallum pedig szintén egybeesik az aszály tetőzésének idejével.

A feszültség fokozódásához továbbá hozzájárulhatott az a tényező is, hogy a 2008-ban feltörő gazdasági válság hatására nem csupán az olaj ára nőtt meg jelentős mértékben, hanem vele együtt a gabona termékeké is párhuzamosan emelkedett (Tradingeconomics.com 2008). Egyiptom mindennek fényében is kénytelen volt azonban növelni behozatalát az országot sújtó rendkívüli aszályos körülmények miatt. Ez a jelenség mindazonáltal arra is ösztönözhetette az exportáló országokat, hogy tovább emeljék a búza, illetve egyéb gabona termékek árát, hiszen a rászoruló nemzetek valószínűleg rákényszerülnek annak kifizetésére. Mindezen tényezők összességében tehát már komoly belpolitikai, illetve társadalmi feszültségeket idézhettek elő.

4.4 A társadalmi feszültségek fokozódása: Az agrártársadalom megélhetési komplikációi

Az utolsó vizsgált szempont a társadalmi feszültségek fokozódása, melyen belül jelen tanulmány két releváns aspektust kíván kiemelni. Az első, az agrártársadalom megélhetési komplikációiból eredeztethető megnövekedett urbanizációs tendencia. Ahogy növekedett a népességszám, illetve ahogy a súlyos szárazság elérte kritikus pontját, úgy váltak a vidéki népesség számára a körülmények egyre élethetlenebbé. Ugyanis a szegényebb falusi lakosság számára az aszály hatására redukálódott vízkészlet még kevésbé volt elérhető, emellett az egyre növekedő népességszám mellett a megcsappant mezőgazdasági termelési potenciál következtében a gabonatermékek is egyre nehezebben hozzáférhetővé váltak. A vízellátás fogyatkozása pedig a súlyos aszály hatására a szántóföldek és földművelési területek radikális csökkenéséhez vezetett. A szárazság hatására még kritikusabbá érő vízhiány, illetve ezáltal a gazdálkodási nehézségek

következtében kialakult munkanélküliség a földművelési szektorban már komoly ösztönzője lehetett a „menekülésnek”, illetve a kétségbeesés fokozódásának. A mezőgazdaság foglalkoztatja ugyanis az összes munkaerő 28%-át az országban, valamint a felső-egyiptomi térségben a foglalkoztatottak 55%-a él mezőgazdasági függésben (USAID.com 2017). Ezek az értékek roppant magas arányokról tanúskodnak, s mindez annak szemléltetésére szolgál, hogy egy olyan súlyos környezeti csapás, mint a jelenleg kontextusba helyezett aszály milyen kritikus következményeket is vonhat maga után egy ilyen, a környezeti viszonyoknak rendkívül kiszolgáltatott társadalomban. Mindez tehát hozzájárulhatott ahhoz, hogy a vidéki lakosság egy része a városi lehetőségek között próbáljon meg élhetőbb körülményeket találni. A permanens urbanizáció növekvő tendenciájában megfigyelhető egy nagyobb kiugrás, mely a súlyos aszály tetőzésének időintervallumára, illetve a Tahrír téri tüntetések kialakulásának idejére tehető, 2008 és 2013 között (VILÁGBANK 1975–2017).

Ezen a ponton érdemes visszautalni a vízkrisist tárgyaló fejezetben említett szennykezési mechanizmusokra, ugyanis az egyre növekvő városiasodással párhuzamosan romlik a Nílus vízminősége is, ezáltal „ördögi kört” generálva. Ez tehát az a pont, ahol a „*process tracing*” metodika szigorú lineáris rendjét megbontja ez a visszaható mechanizmus, s ami miatt e kvalitatív kutatási módszer árnyalt alkalmazása szükséges a hipotézis vizsgálatát illetően.

4.5 További feszültségek: A Tahrír téri tüntetések közvetlen kiváltó okainak háttere

A másik releváns, vizsgálandó aspektus a tüntetések közvetlen kiváltó okainak hátterére vonatkozik. A teljesség igénye nélkül, törekedve azonban a minél összetettebb áttekintésre megállapítható, hogy az egyiptomi „arab tavaszt” kiváltó okok az importált búzától való függés következtében fellépő roppant magas gabonaárak, a fiatalkori munkanélküliség, a lehetőségek és kilátások teljes hiánya, a nagy egyenlőtlenségek, valamint változó identitások lehettek. Mindezek tükrében két lényegi összefüggést érdemes szemügyre venni. Az egyik, hogy a fiatalkori munkanélküliség, valamint a lehetőségek és kilátás hiánya minden bizonnyal szoros összefüggésben áll egymással, ami elvezethetett az elégedetlenségek radikális kifejezőmódjáig. A 15-24 éves korosztály körében a nem foglalkoztatottak aránya 2009-től rendkívüli növekedést mutat: 2013-ra 25,5%-ról 35,6%-ra ugrott az érték a fiatalok között (VILÁGBANK 1991–2013). A súlyos aszály tetőzésének időszaka szintén 2009-ben kezdődött meg Egyiptom területén, s drasztikus intenzitása tartott 2011-ig. Az összefüggés tehát e ponton is megalapozottnak bizonyul.

Lévén, hogy a mezőgazdasági szektor a fiatalokat legnagyobb számban foglalkoztató szféra az országban (LAGRAFFE 2012), annak megingása, illetve a termelés romlása a rendkívüli szárazság hatására eredményezhette a munkanélküliségi ráta fent leírt

megugrását a vizsgált időszakban. Mindehhez pedig a népességrobbanás hatására átrendeződött demográfiai megoszlás is hozzájárulhatott abból az aspektusból kiindulva, hogy a fiatalok aránya kiemelkedő növekedést produkált a kilencvenes évektől kezdődően. Az pedig egyenes arányú összefüggés, hogy ez a gyarapodó tendencia, illetve a szárazság fokozódása következtében rosszabbodott termelési potenciál a munkalehetőségek drasztikus megcsappanásához vezethetett. S amitől ez oly megrázó, az a már többször említésre került mezőgazdaságtól való kritikus függés. Mindez tehát hozzájárulhatott a Tahrír téri tüntetések előestéjén felgyülemlett társadalmi elégedetlenségekhez.

A másik fontos összefüggés, hogy a belső migráció következménye lehet a társadalmi heterogenitás megnövekedése, illetve az addig fennálló egyensúlyból való kibillenés lehetősége. S bár Egyiptom lakossága etnikailag homogén (N. RÓZSA 2015), a vallást, kultúrát és életmódot illetően akadnak figyelemre méltó különbségek, eltérő csoportok, amelyek között az addig kiépült kölcsönös megértést könnyen felboríthatja egy olyan következménysorozat, mint a jelen tanulmányban vizsgált jelenség. Ez pedig hozzájárulhatott a változó identitások kialakulásához, a radikalizmus fokozódásához, valamint az ellentétek kiéleződéséhez, mely így, a feszültségek eszkalálódásának egyik pilléreként a Tahrír téri tüntetéssorozat kirobbanásához vezetett.

5. ÖSSZEGZÉS

Jól látszik tehát, hogy a vizsgált szempontok összefüggés-egyenletének végeredménye mindig a növekvő feszültség, valamint az egyes aspektusok vizsgálatánál feltüntetett drasztikus változások ideje szintén mindig az aszály tetőzésének időintervalluma, ami pedig megegyezik a Tahrír téri tüntetéssorozat eszkalálódásának idejével.

A tanulmányban alkalmazott elméleti háttér a vízbiztonság fogalomköre körül kialakult vita mérsékelt pesszimista, árnyalt neo-malthusi szárnyát képviseli, mely szerint a környezetváltozás, illetve a súlyos vízhiány jogosan bizonyulhat releváns biztonsági fenyegetésnek. Ennek alapját az a kezdeti megállapítás képezi, hogy a népesség exponenciális növekedése mellett az élelmiszer-termelés pusztán lineáris tendenciát mutat, mely magában hordozza annak veszélyét, hogy a demográfiai robbanás előbb vagy utóbb kontrollálhatatlanná válik, ami kiélezheti a feszültséget a véges készletű környezeti kapacitások körül. Ennek egy súlyos folyamánya lehet a kritikussá érő vízszűkösség, mely a meglévő társadalmi feszültségek súlyosbodásához vezetve, konfliktus kialakulását eredményezheti. Ez által válik a vízhiány köztes változóvá. Emellett azonban azt is meg kell állapítani, hogy az ok-okozati következtetés súlyát árnyalni szükséges, ugyanis az „arab tavasz” folyamata ennél összetettebbnek bizonyul. Eszerint a korreláció lehetősége minden bizonnyal fennáll, az oksági kapcsolat azonban nem ennyire egyértelmű: ennek alaposabb megértéséhez további kutatásokra van szükség. Az elemzésben a forráshasználat újdonsága, illetve a szakirodalmi háttér

feldolgozásának újszerűsége abban áll, hogy nem egy fennálló statikus vízszűkösségi helyzet fokozatos feszültséggeneráló szerepét vizsgálja, hanem egy alapvetően kieléztet vízügyi helyzetre nehezedő klímakáosz szerepkörét helyezi kontextusba és állítja kiindulópontként.

A végső konklúzió tehát, hogy a vizsgált történelmi jelentőségű aszály a vízhiány kieléződése által „fenyegetésszorzó” faktorrá válik, ugyanis a vízszűkösség az a tényező, mely az adott vizsgált szempont közvetítésével hozzájárul a feszültség szélsőséges fokozódásához. Tovább fókuszálva, mindez arra utal, hogy a történelmi jelentőségű aszály minden bizonnyal hozzájárulhatott az egyiptomi „arab tavasz” kitöréséhez.

Természetesen azonban figyelembe kell venni, hogy a régióban kirobbant „arab tavasz” egy roppant komplex és többtényezős felkeléssorozat, s így nem lehet kizárni az egyéb konfliktust kiváltó faktorokat sem. Jelen értekezés mondanivalója mindezt figyelembe véve állítja ezért, hogy az aszály és az annak következtében kritikussá érett vízhiány feszültségfokozó szereplőként, közvetett kiváltó aktorként lehetett jelen.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

- ABOU HADID, Ayman F. (2013): Climate change and food security in the Nile Valley and Red Sea. In: SIVA- KUMAR, Manama V. K. – RAMASAMY SELVARAJU, Rattan Lal – HAMDAN, Ibrahim (eds): *Climate change and food security in West Asia and North Africa*. Springer, Dordrecht. 193–207.
- BADR, El-Sayed A. – MERVAT, El-Sonbati A. – HOSSAM, Nassef F. (2013): Water quality assessment in the Nile River, Damietta Branch, Egypt. *Catrina* 8(1), 41–50.
- BUZAN, Barry (1983): *People, states and fear: The national security problem in international relations*. Harvester Wheatsheaf, Hertfordshire.
- BUZAN, Barry – WAEVER, Ole – DE WILDE, Jaap (1998): *Security: A new framework for analysis*. Lynne Rienner Publishers, London.
- COLLIER, David (2011): Understanding process tracing. *Political Science and Politics* 44(4). 823–830.
- COOK, Benjamin I. – ANCHUKAITIS, Kevin J. – TOUCHAN, Ramzi – MEKO, David M. – COOK, Edward R. (2016): Spatiotemporal drought variability in the Mediterranean over the last 900 years. *Journal of Geophysical Research: Atmospheres* 121(5). 2045–2059.
- FOOD AND AGRICULTURE ORGANIZATION OF THE UNITED NATIONS (FAO) (2016): *Aquastat: Egypt country profile*. http://www.fao.org/nr/water/aquastat/countries_regions/EGY/index.stm (Letöltés ideje: 2018. november 10.)
- GLIED Viktor (2009): Kiszáradó Afrika, szomszédos kontinens. In: GLIED Viktor (szerk.): *Vízkonfliktusok – Küzdelem egy pohár vízért*. Publikon, Pécs.

- KHALIL, A. A. – ESSA, Y. H. – EL-SAYED, M. (2015): *Atlas for drought monitoring over Egypt*. Central Laboratory for Agricultural Climate (CLAC) – Agricultural Research Center (ARC), Egypt.
- Knoema.com (2001–2013): “FAO Food Security Data”, Egypt. URL: <https://knoema.com/FAOFSDD2017Nov/fao-food-security-data?tsId=1011260> (Letöltés ideje: 2018. november 11.)
- LAGRAFFE, Daniel (2012): The youth bulge in Egypt: An intersection of demographics, security, and the Arab Spring. *Journal of Strategic Security* 5(2). 65–80.
- MALTHUS, Thomas (1798): *An Essay on the principle of population*. J. Johnson, London.
- N. RÓZSA Erzsébet (2015): *Az arab tavasz – A közel-kelet átalakulása*. Osiris–KKI, Budapest.
- Tradingeconomics.com (2010): *Egypt average precipitation*. <https://tradingeconomics.com/egypt/precipitation> (Letöltés ideje: 2018. november 10.)
- Tradingeconomics.com (2008): *Wheat prices*. <https://tradingeconomics.com/commodity/wheat> (Letöltés ideje: 2018. november 11.)
- UNCCD (1994): *Egyezmény a sivatagosodás elleni küzdelemről a súlyos aszályal és/vagy elsvatagosodással sújtott országokban, különös tekintettel Afrikára. (United Nations convention to combat drought and desertification in countries experiencing serious droughts and/or desertification, particularly in Africa)*. Paris.
- Usaid.gov (2017): *Agriculture and food security, Egypt*. <https://www.usaid.gov/egypt/agriculture-and-food-security> (Letöltés ideje: 2018. november 15.)
- VILÁGBANK ADATBÁZIS (2007–2012): *Cereal production (metric tons), Egypt*. <https://data.worldbank.org/indicator/AG.PRD.CREL.MT?end=2012&locations=EG&start=2007&view=chart> (Letöltés ideje: 2018. november 11.)
- VILÁGBANK ADATBÁZIS (2003–2012): *Employment in agriculture (% of total employment) (modeled ILO estimate), Egypt*. <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?end=2012&locations=EG&start=2003&view=chart> (Letöltés ideje: 2018. november 11.)
- VILÁGBANK ADATBÁZIS (1960–2017): *Population ages 15–64 (% of total), Egypt*. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.1564.TO.ZS?locations=EG> (Letöltés ideje: 2018. november 9.)
- VILÁGBANK ADATBÁZIS (1980–2017): *Population growth (annual%), Egypt*. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.GROW?end=2017&locations=EG&start=1980> (Letöltés ideje: 2018. november 9.)
- VILÁGBANK ADATBÁZIS (1960–2011): *Population, total, Egypt*. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?end=2011&locations=EG&start=1960> (Letöltés ideje: 2018. november 9.)
- VILÁGBANK ADATBÁZIS (1960–2017): *Population, total, Middle East and North Africa*. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=ZQ> (Letöltés ideje: 2018. november 9.)

- VILÁGBANK ADATBÁZIS (2000–2012): *Rural population (% of total population), Egypt.* <https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS?end=2012&locations=EG&start=2000&view=chart> (Letöltés ideje: 2018. november 11.)
- VILÁGBANK ADATBÁZIS (1991–2013): *Unemployment, youth total (% of total labor force ages 15–24) (modeled ILO estimate), Egypt.* <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.1524.ZS?end=2013&locations=EG&start=1991&view=chart> (Letöltés ideje: 2018. november 16.)
- VILÁGBANK ADATBÁZIS (1975–2017): *Urban population growth (annual %), Egypt.* <https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.GROW?end=2017&locations=EG&start=1975> (Letöltés ideje: 2018. november 15.)

(IN)DEPENDENCE

MILYEN HATÁSA VAN KÍNA KÜLPOLITIKAI CÉLKITŰZÉSEINEK AZ ÉSZAKI-SARKVIDÉKEN GRÖNLAND DÁNIÁTÓL VALÓ FÜGGETLENSÉGI TÖREKVÉSEIRE?

1. BEVEZETÉS: KÍNA LÁBA ALATT MEGTÖRIK A JÉG? A GLOBÁLIS FELMELEGEDÉS HATÁSA A NEMZETKÖZI RENDSZER STRUKTÚRÁJÁRA

A klímaváltozásnak az Északi-sarkvidék területére gyakorolt hatása különleges és releváns kutatási terület napjainkban. Az Arktisz légkondicionáló szerepe rohamosan csökken: a térségét kétszer gyorsabban átformáló klímaváltozás hatásai a közvetítő lég- és tengeráramlatokon keresztül a Föld egészére kihatással vannak. Így a jégsapkák olvadásának a következményei a 21. század legsúlyosabb globális biztonsági fenyegetését hozzák magukkal (NSIDC 2016; BELLUCCI et al. 2015). Az Arktisz tehát a politikai diskurzus meghatározó szereplőjévé válik annak köszönhetően, hogy globalizált világunkban új lehetőségeket eredményez az állami érdekérvényesítés számára: a globális felmelegedés geopolitikai és gazdasági érdekek és célok új horizontjait nyitja meg (ACKRÉN – JAKOBSEN 2015: 408). A globális felmelegedés olyan rendszerszintű változásokat generál, amelyek inherensen magukban hordozzák az érdekérvényesítés erősödő igényét, így a korábban nagyrészt érdektelen „senki földjét” a geostratégiai érdekérvényesítés egyik legmeghatározóbb területévé változtatják. A területet borító jégtakaró olvadása lehetővé teszi az északi-tengeri kereskedelmi útvonalak használatát, s különösen előnyös helyzetet teremt a természeti erőforrások, ásványkincsek, komolyabb technológiai finanszírozás nélküli kitermeléséhez. Mindezek olyan államérdekek napjainkban, amelyek elengedhetetlenek a gazdasági fejlődéshez, és ez által a hatalomszerzés eszközeivé válnak (KISS J. 2003). Így az Északi-sarkvidék, stratégiai szerepe révén, profitálhat a strukturális átrendeződés következményeiből (ZEUTHEN 2018).

Feltevésem szerint, Grönland gazdasági autonómiájának megerősödéséhez előnyös feltételként szolgál a globális felmelegedés nyújtotta lehetőségek kiaknázása, saját

területének geopolitikai és stratégiai szerepének kihasználása.¹ Hipotézisem értelmében, Grönland saját geostratégiai helyzetének kihasználása a nemzetközi befolyás eszközévé válhat, így gazdasági autonómiájának kiterjedése a későbbi függetlenségi törekvéseit is realizálhatja. Ennek alapját képezi tehát a gazdasági fejlődés és növekedés nemzetközi befolyásra gyakorolt hatása, amely értelmében az államok a gazdasági expanzió által elérhetik, hogy hatalmat és az által nagyobb elismerést szerezzenek a nemzetközi kapcsolatokban, amely relatív hatalommaximalizálás minden állam számára elsődleges cél az átrendeződő rendszerben. Mindezeknek köszönhetően, a térség új terepet nyithat a nagyhatalmi versengésnek, mint ahogy azt James G. Stavridis tengernagy, a NATO Európai Erőinek Főparancsnoka már 2010-ben kijelentette: „a globális felmelegedés következményei és az ásványkincsekért folyó versenyfutás konfliktushoz vezethet az Északi-sarkon” (KÁLLÓ – DEÁK 2011: 62). Az Északi-sarkvidék területének nemzetstratégiai célként való megjelenítése, az ahhoz fűződő geopolitikai és gazdasági érdekek megjelenése lényegi elemét képezik a 21. századi állami külpolitika formálásának. Mindez pedig napjaink „geopillanatát” mutatja (CSIZMADIA 2016). A megváltozott struktúrában érdekelt fél Kína, amely állam a térség egyik igéretes kulcsszereplője lehet, hiszen a nemzetközi kapcsolatok egyik legmeghatározóbb szereplője napjainkban, amelyet expanzív és egyre magabiztosabb külpolitikája is mutat. Ez a tendencia felveti a kérdést, hogy Kína magabiztos külpolitikai és gazdasági érdekeinek megjelenése a térségben átalakíthatja-e a térség alapvető viszonyrendszerét?²

2. KÍNA KÜLPOLITIKAI NYITÁSA AZ ARKTISZON

2.1. Kína arktiszi igényeinek megjelenése a globális külpolitikai törekvéseinek tükrében

A nemzetközi rendszer átrendeződését kihasználni kívánó Kína az elmúlt évtizedben nagy változásokon ment keresztül, amelyek leginkább a nemzetközi kapcsolatokban való aktív részvételének igényét támasztják alá. A biztonságpolitikai szakértők már több éve elemzik Kína expanzív külpolitikáját, amely a 2010-es évek óta kezd igazán meghatározóvá válni (KRAJJCZÁR 2018: 2). Az ország hivatalos narratívája a „békés fej-

¹ Grönland egészen 1953-ig elszigetelt dán kolónia volt (HEINRICH 2018: 29). 1979-ben bevezetésre került a *Home Rule*-törvény, ami bizonyos fokú autonómiával ruházta fel az országot. Majd ezt követően Grönland folyamatos jogkörökkel szélesítette autonómiáját, 1985-ben elsőként lépett ki az Európai Gazdasági Közösségből (TAAGHOLT – BROOKS 2016: 362–363).

² A kérdés relevanciáját többek között az adja, hogy az Arktisz területe feletti szuverén hatalom mai napig nem tisztázott, hiszen a terület kellő felosztásának és szabályozásának hiányából adódóan mind a mai napig jelen vannak az elhúzódó területi határviták az arktiszi országok között (KULCSÁR 2011).

lődés” retorikájára épül, amelynek lényeges elemei a gazdasági fejlődés, a politikai stabilitás és a globális béke (KRAJ CZÁR 2018: 7–8). Ezen esszenciális komponensek egymásra hatása jelenti a gazdasági-politikai keretrendszer lényegét, amely rendszer akkor tud hatékonyan működni, ha az ország a gazdasági fejlődését békés belpolitikai környezettel és kiterjedt nemzetközi kapcsolathálózattal képes biztosítani (PENG – WEGGE 2015). Mindezen kapcsolataiban a transznacionális fejlesztések kezdeményezése és a globális integráció propagálása jellemzi napjaink Kínáját (KRAJ CZÁR 2018). A gazdasági aktivitása mellett tehát az olyan globális kérdések megválaszolásában is befolyást kíván Kína szerezni, mint a globális klímaváltozás, vagy épp az infrastrukturális fejlesztés (KRAJ CZÁR 2018).

A kínai külpolitikai retorika mögött fellelhető a nemzetérdekek hangsúlyozása, és megfigyelhető a hatalom maximalizálására való törekvés. Kína neorealista állam, azaz figyelembe veszi a nemzetközi rendszer jelenlegi realitásait, így defenzív módon, a relatív haszonmaximalizálás révén próbálja érdekeit érvényesíteni (KISSINGER 2011). Azaz Kína a rendszer játékszabályait kihasználva kovácsol előnyt a dinamikus gazdasági növekedéséhez, amelynek célja a globalizált világgazdaságban való érvényesülés és az azon keresztül való állami prosperálás (BOROS 2017). A világgazdaságban való prosperálás feltételezi a több lábbon állás képességét, ami magyarázza a neorealista állam növekvő aktivitását több területen is, gazdasági kockázatai csökkentése érdekében. Ezen partnerdiverzifikálás mentén lehet értelmezni Kína gazdasági és geopolitikai érdekeinek megjelenését is az Északi-sarkvidéken, amely térség tehát stratégiai támaszpont Kína globális törekvései számára (TAAGHOLT – BROOKS 2016). Az Arktisz területén kialakított gazdasági partneri együttműködésekkel Kína be tudja vonni térségét a globális külpolitika rendszerébe, aminek révén prosperálhat a világgazdaságban (PENG – WEGGE 2015). Ezen globális igények és érdekek tudatában, Kína Arktiszon való megjelenése tulajdonképpen stratégiai lépésként definiálható. Ennek bizonyítéka, hogy mindezen érdekaggregálási kísérletek kezdete az Arktiszon a 2010-es években jelenik meg erőteljesen, amely időpont megegyezik a globális külpolitikai nyitás időszakával.

2.2. Kína befolyásának növekedése az Arktiszon

Bár Kína már a 2000-es években jelen volt az Északi-sarkvidéken mint vezető kutató állam, a 2010 utáni külpolitikájának magabiztos jellege révén a térségre vonatkozó kérdések meghatározójaként kíván fellépni. Ennek oka az Arktisz térségét pozitívan befolyásoló globális klímaváltozás, amely az Északi-sarkvidék területét gazdaságilag olyan potenciális befektetési helyé változtatta, mely Kína számára a gazdasági érdekérvényesítéshez geostratégiai területet jelent. Két fontos területen történik változás a térségben a melegedő éghajlat következtében olvadásnak induló jégsapkák oká. Az

ezekon a területeken való hatalommaximalizálás globális szinten növeli Kína befolyását.

A következmények 2010 óta látványosak, hiszen a történelem során ekkor fordult elő először, hogy teljes egészében jégmentessé vált az északi-tengeri hajózási útvonal (KÁLLÓ – DEÁK 2011: 45). A globális felmelegedés olyan rendszerszintű változásokat implicál a térségben, amelyek átalakították az addigi status quót. Az átalakuló viszonyrendszerek új érdekek megjelenését eszközölték a térségben, és Kína erősödő jelenlétéhez vezettek. Ennek oka, hogy a rendszerszintű változás meghatározza az államok viselkedését, az előbbi változása az utóbbit is megváltoztatja. Ezen prosperálási lehetőséget felismerve kérelmezte Kína az Északi-sarki Tanácsba való felvételét. Végül 2013-ban kapott megfigyelői státuszt a Tanácsban.³ Kína nemzetközi befolyásának elismerését és növekedését mutatja a státusz elnyerése, hiszen a Tanácsban eddig kizárólag azok államok voltak jelen, melyeknek földrajzi helyzetük révén van szuverenitásuk az Arktiszt érintő kérdések meghatározásában. A Tanács a fő érdekérvényesítő platform a területen, tekintve az Arktisz hiányos nemzetközi jogi szabályozását, illetve a nem kellő körültekintéssel meghúzott határok problémáját. Az Északi-sarki Tanács megfigyelői státusza biztosítja Kína szerepét a térségben, s lehetőséget ad a neorealista állam számára, hogy a globális felmelegedés kapcsán megnövekedett érdekeit békés úton, gazdasági növekedésének nem gátat szabva érvényesíthesse.

a) Az Északi-tengeri kereskedelmi útvonal meghatározó szerepe Kína globális gazdasági törekvéseinek fényében

A jég borította területek visszahúzódásának egyik következménye, hogy jégtörők nélkül is hajózhatóvá válik a Jeges-tenger, ami lehetővé teszi a kereskedelmi útvonalak északra tolódását (MELIA – HAINES – HAWKINS 2016: 9726–9727). A tengeri szállítás jelentős előnnyel jár a szárazföldi szállítással szemben például a nagytömegű áruk esetében, hisz a szárazföldi útvonalakon sok esetben biztonsági és földrajzi akadályok merülnek fel. Így tehát sokkal gyorsabb szállítást eredményez az Északi-tengeren való kereskedelem (MELIA – HAINES – HAWKINS 2016: 9726). Míg a Kelet-Ázsiából a Szuzei-csatornán keresztül Rotterdamba szállító hajózási társaságok járműveinek egy átlagos útja jelenleg legalább 30 napig tart, addig ez az út a Jeges-tengeren keresztül 23 nap alatt tehető meg. Ez hosszú távon nagymértékben csökkentené az Észak-Ázsiából történő kereskedelem költségeit (MELIA – HAINES – HAWKINS 2016: 9720). Azonban nem csupán a hajózási idő és költségek csökkennek, hanem mindezek kö-

³ Az Északi-sarki Tanács az a multilaterális intézmény, amely az Arktiszt érintő kérdések érdekérvényesítő platformját biztosítja. Így amennyiben egy állam érdekekkel rendelkezik az Északi-sarkvidéken, annak szükségszerű az északi sarkkörü országokat tömörítő szervezetnek tagjává válnia: ahogy ez Finnország, Izland, Norvégia, Oroszország, Svédország, az Egyesült Államok, Kanada és Dánia (Grönland révén) esetében jelen van.

vetkeztében a káros anyagok kibocsátása is, amely Kína 2018-ban kiadott arktiszi stratégiájában az egyik fő törekvést képezi (MELIA – HAINES – HAWKINS 2016: 9725–9726).⁴ Kína számára világgazdasági törekvései szempontjából nagyon fontos, hogy ellenőrzése alá tudja vonni az Északi-tenger útvonalain folyó kereskedelmet. A kereskedelmi súlypont Északi-sarkra való átkerülése révén a terület nemcsak a térség hatalmi viszonyrendszerében, de a nemzetközi kapcsolatokban is nagyobb politikai befolyásra tehet szert (MELIA – HAINES – HAWKINS 2016).

b) Kína expanzív és innovatív gazdaságának ásványkincssége

A globális klíma melegedése révén olvadásnak induló jégtakarónak köszönhetően nem csupán a tengeri közlekedés válhat könnyebbé az Északi-sarkvidéken, fellendítve ezáltal a kereskedelmet is, hanem a jég alatt megbúvó, eddig komoly infrastrukturális beruházások árán elérhető ásványkincsek, természeti erőforrások kitermelhetősége is. Az északi sarkkörön belül fekvő területen jelentős mennyiségben található szénhidrogének, valamint más kiemelkedően fontos ásványi kincsek és ércek is (KÁLLÓ – DEÁK 2011: 44). Kína fejlődő iparához, gazdasági expanziójához, valamint technológiai és gazdasági fejlődéséhez elengedhetetlen a megfelelő és hosszú távú nyersanyagellátás. Gazdasága tehát nagymértékben függ a nyersanyag- és ásványkincsellátástól, de főként a ritkaföldfémektől, amelyek napjaink „modern aranyaként” interpretálhatók. Kína vezető hatalom az okostelefonok gyártásában, melynek elengedhetetlen alapanyagát képezik a ritkaföldfémek, amelyek kitermelésében monopóliummal is rendelkezik (PAULICK – MACHACEK 2017).⁵ Grönland területén a jelentős szénhidrogénkészlet, valamint a nagy mennyiségű nemesfém-tartalék (arany, platina, vas, uránium, ólom és cink) mellett ritkaföldfémek is koncentrálódnak. Ennek mentén tehát Grönland egy olyan potenciális terület, amelyen Kína geopolitikai és gazdasági érdekei megfelelően érvényre juthatnak (ANDERSSON – ZEUTHEN – KALVIG 2018).

⁴ Kína az arktiszi stratégiájában a globális klímaváltozás elleni fellépést és kooperációt szorgalmazza, amely mentén saját magát is fontos szerepbe helyezi mint közel északi-sarki állam, amely elő szeretné mozdítani és elmélyíteni a multilaterális kooperációt a térségben (THE STATE COUNCIL INFORMATION OFFICE 2018: III. fejezet).

⁵ Ennek oka az is, hogy a ritkaföldfémek a legnagyobb mértékben, 90%-ban a területén található (ZEUTHEN 2017: 6–7; PAULICK – MACHACEK 2017: 134).

3. KÍNA RELEVÁNS SZEREPE A GRÖNLAND ÉS DÁNIA KÖZÖTTI ÁTALAKULÓ VISZONYRENDSZERÉBEN

3.1. Grönland erősödő autonómiája az önrendelkezési törvény (Self-Governing Act) értelmében⁶

2009-ben, az önrendelkezési törvény keretében, Grönland új jogköröket kapott saját gazdasága menedzselésében. A lényegi elem, hogy 2010-től kezdve Grönland teljes egészében saját maga rendelkezik a területén található ásványkincsekkel, tehát azok felhasználásáról is kizárólagosan a grönlandi kormányzat dönthet. Hipotézisem szerint a gazdasági autonómia az önrendelkezés fontos eleme, amely elengedhetetlen Grönland későbbi függetlenedése szempontjából. Bár papíron a sziget kialakíthat más országokkal gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat, így tehát Grönland hivatalosan folytathat gazdasági tevékenységet külföldi országokkal, a fix alapú dán gazdasági támogatás gátolja a piaci alapú gazdasági tevékenységek megindulását, ezzel pedig ellehetleníti Grönland versenyképességét (BRAŃKA 2018: 118). Márpedig az ásványkincsekből, külföldi befektetésekből, gazdasági partnerkapcsolatokból befolyt, piaci mechanizmusra épülő profit jelentheti az egyetlen saját bevételi forrást a szigetnek. Ennek oka, hogy kizárólag a profitból lehet infrastrukturális fejlesztéseket elindítani, amelyek elősegíthetik Grönlandon a nyersanyagtermelés, valamint az ipari és pénzügyi együttműködések fejlődését, és amelyek piaci alapú, megtérülő beruházásokat indukálhatnak (BRAŃKA 2018: 118). Hipotézisem értelmében tehát saját bevételforrásra van Grönlandnak szüksége ahhoz, hogy a gazdasági-politikai keretrendszerben egy stabil fejlődési pályára léphessen. Ennek mentén a fő cél, hogy bevonják a szigetet a világkereskedelembé, ezáltal profitot tudjon termelni, s a gazdasági intenzitását innovatív infrastrukturális beruházásokkal is növelje. Az utóbbi azért nagyon fontos, mert a gazdasági termelés intenzitása nem tud technológiai innováció nélkül megtörténni (ZEUTHEN 2017). A világgazdasági bekötöttségéből származó bevételek révén Grönland meghaladhatja a Királyságtól kapott támogatás összegét, hiszen emiatt függ jelenleg a központi költségvetéstől. Ennek révén erősödhet meg a gazdasági autonómiája.

⁶ A Grönland Önrendelkezéséről szóló Törvény (Act on Greenland Self-Government), amelyet a dán parlament 2009-ben fogadott el. 2009 június 12-én, Amalienborg-ban került kiadásra. Elérhető az alábbi honlapon: <https://naalakkersuisut.gl/~media/Nanoq/Files/Attached%20Files/Engelske-tekster/Act%20on%20Greenland.pdf?fbclid=IwAR2fC9Tb7xDqPMJn5sEOXIVWThIQhgfvPOtjGzwy9MJemDRtwaKzMpkmYk4> (letöltés ideje: 2019. június 25.).

3.2. Kína és Grönland gazdasági együttműködésének win-win szituációja

Grönland a Kínával való együttműködés révén ráállhat arra a gazdasági fejlődési pályára, amely Kína számára elősegítette azt, hogy ma már nem úgy tekintünk rá, mint egy dinamikusan fejlődő harmadik világbeli országra, hanem mint a világkereskedelem egyik legnagyobb termelőjére és ezáltal az Egyesült Államok kihívójára (KISSINGER 2011). A kínai gazdasági fejlődés mintájára tehát Grönland teljes függetlenedésének esélyét első körben gazdaságának versenyképessé tétele, saját gazdasági önellátásának biztosítása adja. Ez a gazdasági fejlődés Kína gazdasága számára is szükséges, hiszen Kína is a gazdasági befolyás növekedésével szeretné biztosítani a hatalmát, s így kívánja nagyhatalmi törekvéseit elérni. Ehhez azonban szüksége van a nyersanyagellátásra, az új stratégiai területekre és kereskedelmi útvonalak kiépítésére, amelyeken termékeit olcsón tudja szállítani (BOROS 2017). Az Arktisz térségére megfogalmazott neorealista érdekeit tehát Grönlanddal való partnerségi kapcsolata révén érvényre tudja juttatni. Grönland szigetét így tudja bekapcsolni jelenlegi külpolitikai stratégiájába. Grönland gazdasági hatékonyságának eléréséhez szükséges az infrastrukturális beruházások eszközlése, a területen található ásványkincsek kitermelése céljából, ami mindkét fél érdekében áll. Így a két ország gazdasági érdekeit egy közös metszetben lehet értelmezni, mely metszetben az ásványkincsek kitermelése és az infrastrukturális fejlesztések szerepelnek a legnagyobb részben. Ezek mentén összpontosulnak Kína külpolitikai célkitűzései, és Grönland stratégiai szerepe is ezeken a területen válik egyre meghatározóbbá. Ásványkincsekben bővelkedik a sziget, amely beszerzésében Kína érdekelt, míg a bányászat infrastrukturális fejlesztését és az innovációt Kína tudja garantálni a sziget számára. Így tehát Kína érdekei és Grönland igényei megegyeznek, lefedik egymást. Hipotézisem értelmében Kína és Grönland közös gazdasági érdekek mentén való együttműködése egy olyan nyertes-nyertes játékot eredményez, amely mindkét terület számára relatív haszonmaximalizálási lehetőséget eredményez, ugyanakkor költségeiket minimálisra lehet csökkenteni. A nyertes-nyertes szituáció értelmében csak addig állhat fenn a megállapodás, ameddig az mindkét fél számára gazdasági fejlődést indukál, így annak kialakulása már önmagában a közös érdekek metszetének fennállását demonstrálja.

4. ESETTANULMÁNY: KÍNAI BÁNYÁSZATI ÉS INFRASTRUKTURÁLIS BERUHÁZÁSOK JELENLÉTE GRÖNLAND TERÜLETÉN

A közös érdekek mentén való gazdasági együttműködés, a bányászati projektek, és az azt átfogó infrastrukturális beruházások Grönland és Kína között 2009-ben kezdődtek el. A felek Grönland gazdasági önrendelkezését követően megkötöttek egy szerződést, amelynek tervezete már 2008-ban körvonalazódott (JIANG 2018: 3). A szerződés

keretében Grönland engedélyt adott Kínának a területén történő bányászathoz. Grönland fokozódó igényét mutatja, hogy a területen történő beruházásokra tekintettel, 2013-ban eltörölte az uránérc kitermelését tiltó törvényt. Ez egyúttal Kína hivatalos arktiszi külpolitikai nyitásának éve is. Az Északi-sarki Tanácsban megkapott megfigyelő státusza révén, a gyakorlatban is legitimációt nyert érdekeinek érvényesítéséhez.

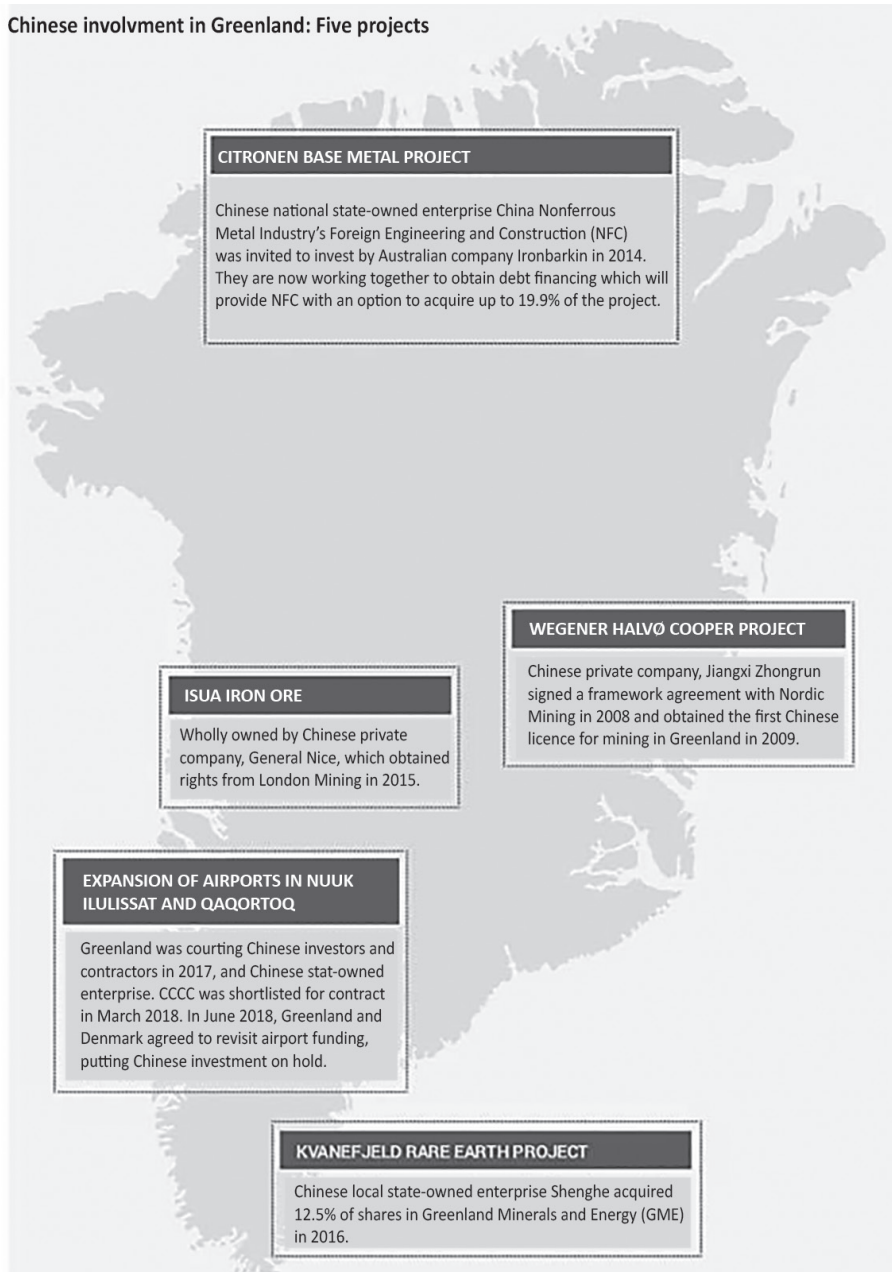
Ennek eredményeképpen megkezdődött a legnagyobb kínai beruházás Grönlandon, amely az ISUA név alatt futott. A kínai privát cég 2015-ben kapott jogokat a Grönland területén történő vasérckitermeléshez (JIANG 2018: 3). Mindez mutatja, hogy szénhidrogénekben és ásványi kincsekben (vasérc-, réz-, uránérc-, nikkellelőhelyekkel) gazdag sziget a globális felmelegedés konkrét következményei előtt nem tudta kihasználni teljes kapacitását, hiszen szükség lett volna egy nagyon mély infrastrukturális háttér biztosítására, ami kizárólag dán segítséggel valósulhatott volna meg. A kínai infrastrukturális beruházások révén Grönlandnak viszont lehetősége nyílik az a gazdasági és geopolitikai kapacitásainak teljes felhasználására, ezáltal az exportra termelésre. Kína 2018-ban kiadott külpolitikai stratégiájában arra ösztönzi vállalkozóit, hogy vegyenek részt az északi sarkvidéki kapcsolatok kiépítésében és felvirágoztatásában, azaz Kína retorikájában célként van meghatározva az infrastrukturális befektetések eszközlése a térségben. A megfelelő technológiai újítások és fejlesztések elengedhetetlenek Grönland gazdaságának fejlődéséhez és annak expanziójához.⁷

A területén megtalálható szénhidrogének és nemesfémek mellett Grönland rendelkezik ritkaföldfémekkel is. Ezek jellegzetessége, hogy kevés helyen, de ugyanakkor nagy mértékben koncentrálódnak, ami még inkább növeli azok értékét. Napjainkban Kanada és Afrika mellett Grönland rendelkezik a legnagyobb koncentrációval, de a három terület közül Grönland területén raktározódnak a ritkaföldfémek a legnagyobb mennyiségben (PAULICK – MACHACEK 2017).⁸ Mivel Kína az az ország, amely az innovatív technika révén, a telefonyártás legnagyobb exportőreként kíván gazdasági előnyre szert tenni és a világgazdaságban prosperálni, így gazdaságának diverzifikálása Grönland és Afrika területén a ritkaföldfémkészletek révén válik igazán igazolttá (ZEUTHEN 2017: 7). A ritkaföldfémkészletek kitermeléséhez szükséges beruházások 2016-ban vették kezdetüket; a beruházások szükséges alapját képezte az uránérc kitermelést tiltó törvény eltörlése, mivel ezen „modern arany” kitermelése sok esetben csak uránérccel együtt lehetséges (ZEUTHEN 2017). Továbbá, napjaink legújabb fejleményét jelenti, hogy 2017-ben, illetve 2018-ban a nyersanyag-kitermeléshez szükséges infrastrukturális beruházások már napirendre kerültek, főként a repülőterek finanszírozása kapcsán (több városban is, pl. Nuukban). Grönland Dánia helyett Kínát bízna meg annak lebonyolításával (JIANG 2018: 3). Ezek az egymás felé közeledést

⁷ Az infrastrukturális beruházásokra való ösztönzés (THE STATE COUNCIL INFORMATION OFFICE 2018: IV. fejezet).

⁸ Kína után Grönlandon koncentrálódik a legnagyobb mennyiségű ritkaföldfémkészlet (PAULICK – MACHACEK 2017: 134).

szimbolizáló gazdasági tevékenységek mutatják a felek részéről, hogy Grönland és Kína hosszú távra tervezi a gazdasági partnerkapcsolat kiépítését (JIANG 2018).

1. ábra. Kínai beruházások Grönlandon. (Forrás: JIANG 2018: 3)

5. KÖVETKEZTETÉSEK LEVONÁSA

A 2009-től kezdődő időszakban Grönland megkezdte saját gazdaságának menedzselését. 2013-ban az uránércbányászat tilalmának eltörlése öt nagyobb beruházásnak is új lendületet adott. Kína megkezdte a térségben bányászati és infrastrukturális szerepének növelését. Ettől kezdve Grönland számára lehetőség nyílt a Kínával való gazdasági partnerkapcsolat révén arra, hogy bekapcsolódjon a nemzetközi kereskedelembe. A bányászati és infrastrukturális beruházásokkal megkezdődhetett a profitra terelés, amely bár hosszú folyamat révén, de lehetőséget teremt a dán támogatástól való elszakadáshoz. Hatására megszűnhet a Dániához fűződő gazdasági interdependens viszonyrendszer, s ez által megerősödhet a sziget gazdasági autonómiája. Kína Grönland igénye révén tudja az Arktiszt integrálni a világkereskedelemben, amelynek egyik jele, hogy a külpolitikai kommunikációjában megjelent az „Északi-selyemút” kifejezés, utalva a térség kitüntetett szerepére a globális külpolitikájában. Így Grönland egy új kínai gazdasági támaszponttá vált, amely területe stratégiai jelentőségű az Arktisz feletti hatalom érvényesítéséhez (TAAGHOLT – BROOKS 2016: 364; PENG – WEGGE 2015).

Kína és Grönland kapcsolata igazolja, hogy az átrendeződött és globalizált nemzetközi rendszerben a gazdasági növekedést használják az államok a hatalommaximalizálás eszközeként, amely eszköz mindkét állam számára magabiztosabb külpolitikai fellépést eredményez a nemzetközi rendszerben. Hipotézisem tehát a bányászati és infrastrukturális beruházások jelenléte révén válik igazolhatóvá. A beruházások megléte Grönland területének becsatornázását jelenti a nemzetközi kereskedelem folyamataiba. A profithozam belpolitikai stabilitást eredményez Grönlandnak, ami pedig táptalajt nyújt az külföldi tőkének. Így Grönland a gazdasági fejlődés pályájára állhat. A fejlődést generáló kínai beruházások révén Grönland gazdaságilag önellátóvá válik, amely terület saját bevétele révén (függetlenedés a dán támogatástól) erősíti gazdasági autonómiáját, ami belpolitikai stabilitást is eredményez (KRISTENSEN – RAHBEK-CLEMMENSEN 2017). A gazdasági-politikai spirál egymásra ható mechanizmusa révén újonnan kialakuló belpolitikai és gazdasági magabiztosságának köszönhetően az autonóm terület sokkal nagyobb hatalomra tehet szert a nemzetközi politikában is. A nemzetközi „tekintély” megszerzése pedig út a nemzetközi közösség általi elismeréshez. Amennyiben tehát Grönland kihasználja saját geopolitikai kapacitásait, s ebben a kínai beruházásokra támaszkodik, akkor a gazdasági autonómia erősödése révén, a függetlenedés „elérhető karnyújtásnyira kerülhet” (TAAGHOLT – BROOKS 2016: 360).

IRODALOM

Elsődleges források

- CSIZMADIA Norbert (2016): *Geopillanat: A 21. század megismerésének térképe*. L'Harmattan, Budapest.
- KISSINGER, Henry (2011): *On China*. Penguin Books, New York.
- KISS J. László (2003): *Globalizálódás és külpolitika: Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- KRISTENSEN, Kristian Søby – RAHBEK-CLEMMENSEN, Jon (eds) (2017): *Greenland and the international politics of a changing arctic: Postcolonial paradiplomacy between high and low politics*. Routledge, London – New York.
- MINGST, Karen A. – ARREGUÍN-TOFT, Ivan M. (2013): *Essentials of international relations: Sixth International Student Edition*. W. W. Norton & Company, New York.
- WALTZ, Kenneth N. (1979): *Theory of international politics*. Addison-Wesley Publishing Company, University of California, Berkeley.

Másodlagos források

- ACKRÉN, Maria – JAKOBSEN, Uffe (2015): Greenland as a self-governing sub-national territory in international relations: Past, current and future perspectives. *Polar Record* 51(4). 404–412.
- ANDERSSON, Patrik – ZEUTHEN, Jesper W. – KALVIG, Per (2018): Chinese mining in Greenland: Arctic access or access to minerals? In: HEININEN, Lassi (ed.): *Arctic yearbook 2018 special section: China & the Arctic*. University of Saskatchewan, Canada. 102–117.
- BELLUCCI, Alessio et al. (2015): Advancements in decadal climate predictability: The role of non-oceanic drivers. *Reviews of Geophysics* 53(2). 165–202.
- BOROS Szilárd (2017): Kína geopolitikai viszonyai a harmonikus világrend elmélet tükrében. *Közép-Európai Közlemények* 10(2). 148–158.
- BRAŃKA, Tomasz (2018): Greenland – from autonomy to (in)dependence. *Przeegląd Strategiczny* 8(11). 107–128.
- DANISH PARLIAMENT (2009): *Act on Greenland self-sovergnment*. Amalienborg. <https://naalakkersuisut.gl/~media/Nanoq/Files/Attached%20Files/Engelske-tekster/Act%20on%20Greenland.pdf?fbclid=IwAR2fC9Tb7xDqPMJn5sEOXIVWThIQhgvPOtjGzwy9MJemDRTwaKzMpkmyk4> (Letöltés ideje: 2019. június 25.)
- JIANG, Yang (2018): China in Greenland: Companies, governments, and hidden intentions? *DIIS Policy Brief. Danish Institute for International Studies 2018*. 1–4. http://pure.diis.dk/ws/files/2543863/DIIS_PB_China_in_Greenland_WEB.pdf (Letöltés ideje: 2019. június 1.)

- KÁLLÓ László – DEÁK Anita (2011): Az Északi-sark – a „versenyfutás” kezdete. *Felderítő Szemle* 10(1–2). 43–64.
- KRAJCSÁR Gyula (2018): Kína globális stratégiája a változó világban 1. *Nemzet és Biztonság* (2). 4–29.
- KULCSÁR István (2011): Az Északi-sarkvidék: államközi együttműködés és viták színtere. *Nemzet és Biztonság* (november). 28–38.
- MELIA, Nathanael – HAINES, Keith – HAWKINS, Ed (2016): Sea ice decline and 21st century trans-Arctic shipping routes. *Geophysical Research Letters* 43(18). 9720–9728.
- NSIDC, NATIONAL SNOW AND ICE DATA CENTER (2016): *All about Arctic climatology and meteorology*. NSIDC, Boulder, Col. <https://nsidc.org/cryosphere/arctic-meteorology/climate-change.html> (Letöltés ideje: 2019. június 2.)
- PAULICK, Holger – MACHACEK, Erika (2017): The global rare earth element exploration boom: An analysis of resources outside of China and discussion of development perspectives. *Resources Policy* 52. 134–153.
- PENG, Jingchao – WEGGE, Njord (2015): China’s bilateral diplomacy in the Arctic. *Polar Geography* 38(3). 233–249.
- TAAGHOLT, Jørgen – BROOKS, Kent (2016): Mineral riches: A route to Greenland’s independence? *Polar Record* 52(3). 360–371.
- THE STATE COUNCIL INFORMATION OFFICE (2018): *China’s Arctic policy (White Paper)*. The People’s Republic of China, Beijing. http://english.gov.cn/archive/white_paper/2018/01/26/content_281476026660336.htm (Letöltés ideje: 2019. június 31.)
- ZEUTHEN, Jesper W. (2017): Part of the master plan? Chinese investment in rare earth mining in Greenland. In: HEININEN, Lassi (ed.): *Arctic yearbook 2017*. University of Saskatchewan, Canada. 1–14.

HOGYAN BESZÉLJÜNK ÉS GONDOLKODJUNK A MIGRÁNSOKRÓL A KORMÁNY SZERINT?

1. A TÉMAVÁLASZTÁS INDOKLÁSA

Kutatásomban egy különösen aktuális témával foglalkozom, mely nem más, mint a menekültkérdés. A jelenség korántsem új keletű, ennek ellenére 2015-ben kapta a legnagyobb médiavisszhangot, mivel ebben az évben a menekültválság eddig soha nem látott csúcspontjára ért.

Jövendőbeli szociálpolitikusként igen fontosnak tartom ezt a témát elemezni, mivel úgy vélem, hogy szakmám feladata ezen a területen leginkább a menekültek társadalomba való beillesztésének segítése. Ehhez azonban ki kell deríteni, hogy a társadalom hogyan vélekedik erről a kérdéstről. Az emberek gondolkodását számos dolog meghatározhatja, ilyen például a történelmi múlt vagy a családi hagyományok. Manapság azonban már a média is kiemelt szerepet tölt be a véleményformálás terén. Elsősorban a televízióból, a rádióból és az internetről tájékozódunk a világ híreiről; ha ezeket nem tudjuk megfelelően szűrni, könnyedén téves információkhoz juthatunk. Gyakran nem tudjuk kiválasztani, hogy a hallottak közül mi igaz, és mi nem, ez pedig téves következtetésekhez, feszültségekhez vezet. Különösen nagy hatással lehet egy ország véleményére az aktuális kormánypárt vagy egy „vezető személyiség” véleménye.

Mivel a menekülthullámmal kapcsolatban leggyakrabban a kormány szólalt fel (BERNÁTH – MESSING 2015), ez alapján fontos momentum, hogy Magyarország jelenlegi kormánya, illetve miniszterelnöke mit gondol a menekültkérdésről, mi a hivatalos álláspont, mit közvetít az emberek felé a témával kapcsolatban. Kutatásomban arra törekedtem, hogy ez utóbbiról képet kapjak.

2. MÉDIA ÉS VÉLEMÉNYFORMÁLÁS

Ahhoz hogy meg lehessen határozni, kik is az előző fejezetben említett erős, véleményformáló személyek, meg kell néznünk egy-két értelmiségszociológiai teóriát. Az értelmiséget sokféleképpen definiálja a szakirodalom, egységes, sztenderd megfogalmazás nem létezik. Bizonyos szerepkörök azonban szinte minden értelmiségszociológiai

írásban feltűnnek, melyek alapján átfogó képet kaphatunk az értelmiségi létről. Merton (1975) szerint azok mondhatók értelmiséginek, akik képesek erősíteni a tudás kulturális bázisát, Lipset (1995) pedig az értelmiségieket tartja a kultúra megvalósítóinak, létrehozóinak, illetve alkalmazóinak. A kultúra mellett a társadalmi normák megteremtését is ehhez a réteghez szokás kapcsolni. „Például Parsons (1988) szerint az értelmiségi alapvető értékek és vélemények elemzője, fejlesztője, reprezentálója, néha létrehozója” (KRISTÓF 2014: 16). Schumpeter (1975) és Foucault (1988) szerint a politikai aktivitás és a társadalomkritikai magatartás is szerves része az értelmiségi szerepkörnek. Ezen társadalmi csoportnak tehát sokféle funkciót tulajdonítanak, de mindenhol fellelhető egy közös momentum: az iránymutatás.

Azok a személyek, akik a közéleti kérdések iránt érdeklődnek, illetve magas médiafogyasztásúak, tisztában vannak azzal, hogy kik az aktuális közéleti értelmiségiek. Katz és Lazarsfeld ezeket a személyeket véleményirányítóknak hívja. Ezek az emberek általában magas végzettséggel, átlagnál jobb anyagi helyzettel rendelkeznek, környezetük felnéz rájuk, illetve tájékozottak az aktuális kérdésekben. A média által sugárzott teóriákat a sajátjukként közvetítik a hírekben kevésbé jártas ismerőseik felé. A közéleti értelmiségiek gondolatai túlnyúlnak az ismeretségi körükön, olyanoknak is tudomásukra juthat, akikkel nincsenek közvetlen kapcsolatban. Az értelmiségi elit elgondolásai tehát eljutnak az emberek tömegeihez, de nem személyes beszélgetéseken keresztül. Sokkal szélesebb rétegeket tudnak megragadni interjúkkal, illetve publikációkkal (KRISTÓF 2014).

Természetesen az is fontos, hogy a megosztott információ megfelelő közönségre találjon. Riesman az emberek befolyásolásával kapcsolatban háromféle csoportot különböztetett meg. A tradíció által vezérelteket, akik a hagyományokhoz hűek és eszerint cselekednek, a belülről irányítottakat, akik nem kívánnak másoknak megfelelni, saját meggyőződésük szerint élik az életüket, illetve a kívülről irányítottakat, akik az adott társadalmi intézmények kritériumainak akarnak eleget tenni. Az utóbbi csoport mindent megtesz a beilleszkedésért, elfogadja a neki szánt szerepkört. Riesman őket definiálja tömegemberként (KERÉKGYÁRTÓ 2006). „A tömegember megjelenése a kultúrkrízis egyik fontos eleme, hiszen a krízis oka a távolodás az észről, és az ösztönök eluralkodása az élet minden területén” (KERÉKGYÁRTÓ 2006: 24). Mivel az „eltömegesedés” egyre nagyobb számban van jelen, a meggyőzés egyre könnyebbé válik (KERÉKGYÁRTÓ 2006).

3. MIGRÁCIÓ ÉS MORÁLIS PÁNIK

Maga a migráció mint kifejezés népszerűmozgást, népvándorlást jelent. Latin eredetű szó, melyből az következik, hogy már az ókorban sem lehetett figyelmen kívül hagyni ezt a jelenséget. Az ember földrajzi értelemben vett mozgása már évszázadok óta jelen van a közgondolkodásban: a gazdaságban, illetve a tudományos életben is (HAUTZINGER

– HEGEDÜS – KLENNER 2014). A jelen helyzet azonban elég speciális, hiszen viszonylag rövid idő alatt hatalmas méretű tömegek mozdultak meg és indultak el Európa felé. Ezáltal az Európai Unió számos új kihívás elé került, olyan dolgok váltak kérdésessé, melyek korábban természetesen voltak, mint például a tagállamokon belüli szabad mozgás.

Az Európai Unióban a mai napig megoszlanak a vélemények a migrációs politikát illetően. Egy 2015 tavaszán készült felmérés szerint az Európai Unió országainak jelentős többsége (85%) további lépéseket tenne annak érdekében, hogy az Unión kívülről érkező tömeges vándorlást megállítsa. Azok az országok bizonyultak a leginkább elutasítónak, akik a migrációs válságban már hosszabb ideje érintettek. Ide leginkább a déli államok sorolhatók (Görögország, Málta, Ciprus). Emellett magasnak bizonyult az elutasítás mértéke Észtországban, Portugáliában és Magyarországon is. A legelfogadottabbnak Franciaország, Svédország és a balkáni országok bizonyultak (SIMONOVITS – SZEITL 2016). A 2016. évi Eurobarometer adatai alapján 2015 ősze és 2016 tavasza között Lengyelországban és Magyarországon 6 százalékponttal csökkent a közös európai migrációs politika támogatottsága. A többi országban stagnálás figyelhető meg ebben az időszakban.

A tömeges népvándorlás 2015-ben nagy feszültségeket keltett nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte is. A hazánkban kialakult helyzet leginkább a morális pánik elméletével írható le.

A morális pánik elmélete Kitzinger Dávid megfogalmazásában a következőképpen hangzik: „Egy csoport vagy egy bizonyos csoporthoz kapcsolódó jelenség az adott társadalom idealizált rendjét (hagyományos életmódját vagy alapvető értékrendszerét, konstruált, konszenzuális valóságát) fenyegető veszélyként tudatosan a társadalom tagjaiban” (KITZINGER 2000: 23). Mivel a média az adott csoportot leegyszerűsítve, szenzációkeltően mutatja be a nézőnek-hallgatónak, hatására a közhangulat megváltozhat. A fokozott figyelem által egyre nagyobb visszhangot kapnak bizonyos esetek, így a rend helyreállításához szükséges lépések sem kérdőjeleződnek meg. A morális pánik hatást gyakorolhat az adott társadalom jogrendjére, normáira, intézményi eljárásaira, valamint alapot szolgáltathat a különböző hiedelmeknek is (KITZINGER 2000).

4. HOGYAN BESZÉLJÜNK ÉS GONDOLKODJUNK A MIGRÁNSOKRÓL?

4.1 A kutatás módszertana

A kutatás tartalomelemzéssel készült. A vizsgált anyagot Orbán Viktor miniszterelnök beszédei, illetve a vele készített interjúk alkották, melyek 2015. január és december között hangzottak el. Forrásként Magyarország kormányának hivatalos honlapja,

a www.kormany.hu szolgált, ahol minden egyes beszédnek, interjúnak a szó szerinti leírata megtalálható. A releváns cikkek kulcsszavak segítségével kerültek kiválasztásra, majd elemzésre a MAXQDA szövegelemző program segítségével.

Mivel a kutatás csak a magyar kormányfő nyilatkozatait tartalmazza, az eredmények nem általánosítható a magyar társadalom menekültekkel kapcsolatos vélekedésével. Ennek ellenére azért tartom fontosnak Orbán Viktor kijelentéseit, mivel jelenleg ő képviseli hazánkat mind Európában, mind pedig a világban. Az általa elmondottakat Magyarország álláspontjaként tartja számon a többi állam.

4.2 Kutatási kérdések

Mivel az elemzés nem reprezentatív, csupán feltáró jellegű, nem határoztam meg hipotéziseket, mindössze néhány kérdésre próbáltam választ adni. Az első a címkézés folyamatával kapcsolatos, vagyis azzal, hogy milyen elnevezések jelennek meg a migránsokkal kapcsolatban. A második kérdés arra vonatkozott, hogy van-e különbség a hazai és a külföldi nyilatkozatok között. A harmadik kérdés az időbeliséggel kapcsolatos. Mik a fő témák, melyek a menekültügy kapcsán felvetődnek? Ezen témák hogyan jelennek meg a különböző nyilatkozatokban, illetve változnak-e a 2015-ös év során?

4.3 Címkézés

A vizsgálatból kiderül, hogy a miniszterelnök beszédeiben milyen címkét kapnak a menekültek, bevándorlók. A különféle megnevezésekből ugyanis más-más *policy* következik. Például a „megélhetési bevándorló”, az „illegális bevándorló”, vagy a „politikai menekült” kifejezések más-más jelentéssel bírnak, különböző helyzetben lévő embereket jellemeznek.

Az eredmények alapján a miniszterelnök a menekült, a migráns és a bevándorló kifejezéseket használja leggyakrabban. Ez majdhogynem magától értetődő, hiszen a médiában is hasonló kifejezésekkel találkozunk, többé-kevésbé mi magunk is ezeket használjuk.

Az előbb felsoroltakon kívül a kormányfő interjúi, beszédei során számos egyéb fogalom is megjelenik a migrációs hullámmal kapcsolatban: politikai menekült, megélhetési bevándorló, gazdasági bevándorló, illegális bevándorló, illegális határátlépő, törvénytelen bevándorló (lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat. A bevándorlókkal kapcsolatos kifejezésekről

	Kifejezések	Gyakoriság	Gyakoriság (%)
Semleges (192)	Bevándorló	124	38,5%
	Migráns	68	21,1%
Negatív (68)	Illegális bevándorló	23	7,1%
	Gazdasági bevándorló	17	5,3%
	Megélhetési bevándorló	11	3,4%
	Illegális határátlépő	11	3,4%
	Törvénytelen bevándorló	6	1,9%
Pozitív (62)	Menekült	57	17,7%
	Politikai menekült	5	1,6%
	Összesen:	322	100%

A fenti kifejezések három csoportra oszthatók az alapján, hogy egyes elnevezések milyen mögöttes tartalommal bírnak. A bevándorló és a migráns szavak semleges viszonyulást feltételeznek, ezek a legáltalánosabban használt fogalmak. Az illegális bevándorló, az illegális határátlépő és a törvénytelen bevándorló egyértelműen negatív kontextusban jelenik meg, hiszen az elnevezés is tükrözi, hogy aki átlépi a határt, az feltehetően a jogszabályokkal ellentétesen jár el. A gazdasági és a megélhetési bevándorló szintén a negatív jelentéstartalmú kifejezésekhez sorolható. Az előbbi azért, mert a dokumentumokban is negatív kontextusban tűnik fel, utóbbi pedig azért, mert a magyar nyelvben „megélhetési” szónak negatív konnotációja van. Ilyen például a megélhetési bűnözés, megélhetési gyermekvállalás (BERNÁTH – MESSING 2015). A menekült és a politikai menekült kifejezések pozitív kategóriába kerültek, mivel ezek azt feltételezik, hogy az illető nem saját akaratából hagyta el a hazáját, hanem valamilyen üldöztetés, háború következtében.

A semleges kifejezések bizonyultak a leggyakoribbnak (59,6%), ezt követik a negatív (21,1%), majd a pozitív (19,3%) elnevezések. Nem jelenthető ki tehát az, hogy a miniszterelnök kizárólag negatív jelzőket használna a menekültekre. Azonban ha a szavak jelentését nézzük, felmerülhet néhány probléma.

A megélhetési bevándorló egy új fogalom, nincs pontosan definiálva a jelentése. „A kormányzati kampány »megélhetési bevándorlókról« beszél, miközben a menekültkérelmet benyújtókkal kapcsolatos információkat és elképzeléseket ismertet” (BERNÁTH – MESSING 2015: 9). A kormányzat azokat a migránsokat nevezi megélhetési bevándorlóknak, akik habár benyújtották a menekültkérelmet, nem várták meg annak eredményét, hanem továbbutaznak. Így Magyarországon nem kaphatnak menekültstátuszt. Hazánkban a kérelmet beadók nagyon kis része kapott menekültstátuszt (2015 első félévében kevesebb, mint fél százalék). A magyar kormány őket nevezi menekülteknek (BERNÁTH – MESSING 2015). Ezért is hangzik el gyakran a kormányfő nyilatkozataiban, hogy a legtöbb menekült nem is igazi menekült, hanem megélhetési

bevándorló. Ez azonban sokak számára félrevezető lehet, az eltérő jelentésű fogalmak összekeveredhetnek.

4.4 A világ országai és a menekültkérdés

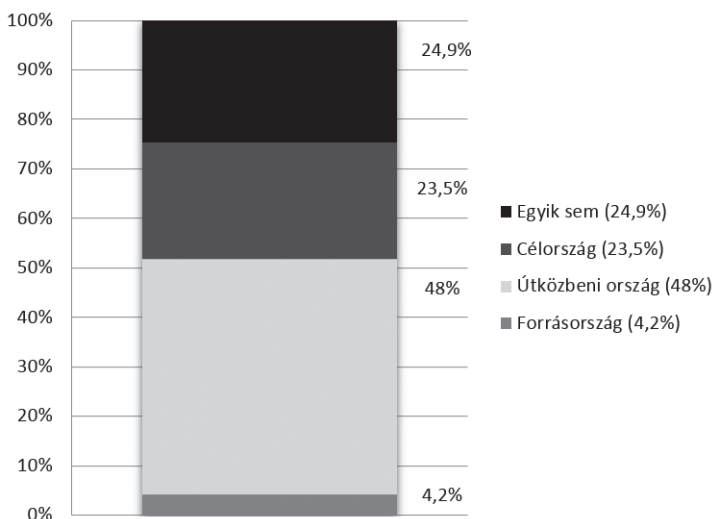
A dokumentumok vizsgálata során felmerült a kérdés, hogy vajon mely országok kerülnek szóba a menekültkérdéssel kapcsolatban, vannak-e esetleges felelősei, illetve áldozatai a jelenségnek.

A leggyakrabban említett ország Németország, ezt követi Görögország, majd Belgium (Brüsszel). Szó esik Törökországról, illetve néhány európai országról: Horvátország, Szerbia Olaszország, Szlovénia. Kis számban, de megemlítődik Afganisztán, Szíria, Libanon, Jordánia és Ausztrália is.

Németország és Görögország a két legfontosabb állam a nyilatkozatok alapján. A kormányfő mindkettőnek jelentős szerepet tulajdonít a migrációs válságban. Németország a befogadó bevándorlási politikája miatt került a középpontba, Görögország pedig azért, mert jelentős mennyiségű migráns érkezik rajta keresztül Európába. Belgium említése nem a belgákra utal, hanem magára az Európai Unióra. A kormányfő ennek megfelelően leginkább Brüsszelnél beszél, nem pedig Belgiumról. Törökország úgy tűnik fel, mint az az ország, aki a legtöbb támogatásra szorul. A miniszterelnök azon az állásponton van, hogy az oda érkező menekülteket ott kellene tartani a török táborokban, mivel ez az ország nem számít veszélyzónának. Így a menekültek az Európai Unión kívül maradhatnak, mégis biztonságban lennének. Ahhoz, hogy Törökország ezt a terhet elbírja, jelentős pénzbeli támogatásra van szüksége, melyet megkaphatna az európai országoktól. A miniszterelnök szerint hasonlóan kellene eljárni Jordánia és Libanon esetében is. A többi ország egy-egy nyilatkozat során említődött meg, mindig az aktuális helyzetnek megfelelően.

A kormányfő beszédei alapján négy kategória készíthető: „Forrásország”, „Célország”, „Útközbeni” ország, illetve azok, akik egyik kategóriába sem tartoznak, de mégis említésre kerülnek. A kategóriák olvasás után kerültek kialakításra az alapján, hogy milyen kontextusban hangzanak el. A negyedik kategória („Egyik sem”) azoknak az országoknak jött létre, akik kevésbé érintettek a migrációs hullámban, vagy ha mégis, nem fogadnak menekülteket.

A négy kategória közül a miniszterelnök leggyakrabban az „Útközbeni országokat” említi (48%) (lásd az 1. ábrát). Ezen államok esetén igyekszik kiemelni a migráció okozta terheket, ezzel is alátámasztva a bevándorlással járó veszélyeket. Mivel Magyarország is „Útközbeni országnak” számít, fontos az országokra nehezedő nyomás hangsúlyozása, a mielőbbi megoldás érdekében.

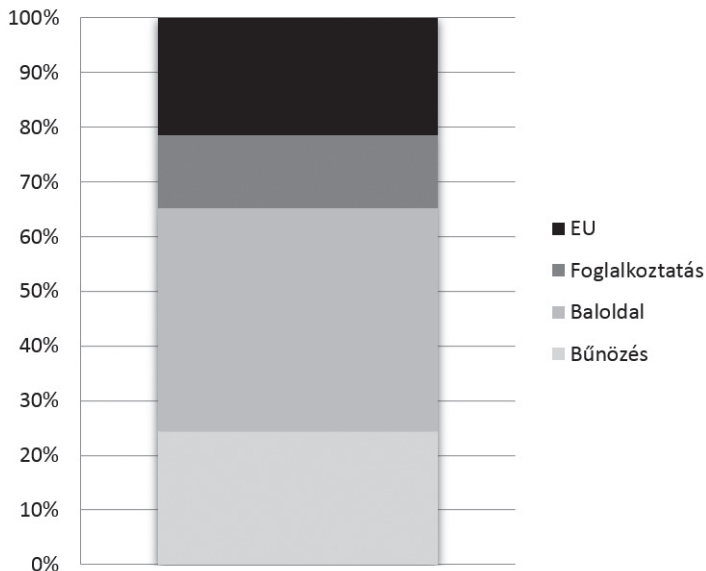

1. ábra. A migrációs válság kapcsán felmerülő országok eloszlása

4.5 A menekülthullám fő témái

A menekülthullám fő témáinak a meghatározására kódrendszer kialakítására volt szükség. Alapvetően négy kód került meghatározásra a nyilatkozatok elolvasása után: EU, Bűnözés, Baloldal, Foglalkoztatás. Utóbbiak alá különböző alkódok kerültek. Minden kód egy adott témának felel meg, tehát négy fő téma különíthető el, melyek azonosak a kódok elnevezéseivel (lásd a 2. ábrát).

A leggyakrabban említett téma a „Baloldal”. A nyilatkozatok során szinte mindig felmerül a baloldali politika, illetve az európai baloldal felelőssége, kritikája. Az elnevezés első olvasásra félreértésre adhat okot, hiszen nem konkrét országok kormányát jelenti (habár a magyar baloldaltól is helyenként szó esik). A kormányfő az Európai Unió migrációs politikáját kívánta meghatározni ezzel a kifejezéssel. A dokumentumokban többször is szerepeltek olyan kijelentések, melyek szerint a migráció mögött baloldali érdekeltségek húzódnak meg. Mind a magyar, mind az európai baloldal egyfajta bűnösnek jelenik meg, akik nem szeretik a nemzetállamokat és céljuk, hogy lebontsák azokat. Emellett a menekültek egy biztos szavazótáborát is jelentenek majd a későbbiekben számukra.

2. ábra. A menekültügy kapcsán fölmerülő négy főbb téma aránya

A „Foglalkoztatás” kód a munkahelyek elvesztésétől való félelemre utal. Ez utóbbi viszonylag kis számban jelenik meg a beszédek során, de a téma szempontjából annál lényegesebb, ugyanis a munkahelyek elvesztésének veszélyével jelentős mértékben lehet hatni a társadalomra.

A „Bűnözés” kód elsősorban az embercsempészetre és a terrorizmusra utal. E kettő helyenként össze is kapcsolódik. A kormányfő gyakran hangsúlyozza a migráció mellett az embercsempészet iparaggá növekedését, illetve fontosnak tartja, hogy Magyarország ne váljon a csempészek célországává. A miniszterelnök szerint a terrorizmus térnyerése és a menekülthullám egyértelműen kapcsolatban állnak. A menekültkvóta ellen is egyik érv a terrorizmussal kapcsolatban hangzott el, miszerint a kötelező betelepítési kvóta szétterítené a terrorizmust Európában. Az „EU” elnevezés az Unió bevándorlási politikájának kritikájára utal, miszerint Brüsszel bevándorláspolitikája megbukott.

A négy legfőbb téma után következett az altémák meghatározása (alkódok alapján). Ez utóbbiak segítségével a külföldi és hazai nyilatkozatok különbségei kerültek középpontba (lásd a 2. táblát).

2. táblázat. A hét leggyakoribb altémáról a hazai és külföldi nyilatkozatokban

A hét leggyakoribb altéma a magyar és külföldi nyilatkozatokban (%)			
Hazai nyilatkozatok		Külföldi nyilatkozatok	
Németország	89%	Görögország	86%
Embercsempészet	83%	Brüsszel	71%
Brüsszel	78%	Németország	71%
Görögország	78%	Schengen	57%
Schengen	78%	Keresztény	56%
Keresztény	78%	Baloldal	43%
Kvóta	61%	Kvóta	29%

Mind a hazai, mind a külföldi nyilatkozatokban hasonló altémák kerülnek fel, ezeknek az aránya azonban eltérő. Németország említése a magyar beszédekben valamivel gyakoribb (89%), mint a külföldiekben (71%). A kormányfő az esetek nagy többségében arról beszél, hogy Németországban más nézetek vannak érvényben, mint hazánkban, a magyar álláspontot pedig az Uniónak kötelessége tudomásul venni.

A külföldi beszédekben inkább Görögország felelőssége kerül a középpontba, miszerint a görög állam nem végzi el megfelelően a feladatát, nem állítja meg a bevándorlókat.

A kormány a hazai nyilatkozatokban igyekszik elhatárolni magát a német gondolkodástól. Ez azonban nem csak a német politikára vonatkozik. Németország jelképezi a nyugat-európai „liberális” eszméket, illetve a multikulturalizmust, melyet a kormány veszélyesnek tart. A külföldi nyilatkozatokban azonban ez az elhatárolódás nem jelenik meg, itt inkább Görögország bevándorlással kapcsolatos felelőtlensége kerül középpontba.

5. ÖSSZEGZÉS ÉS ZÁRÓ GONDOLATOK

A miniszterelnök 2015-ben elhangzott nyilatkozatai alapján megállapítható, hogy a kormány elsősorban a biztonságpolitikára helyezi a hangsúlyt. A menekültekkel kapcsolatban sokkal inkább jelen vannak a negatív, mint a pozitív következmények. Talán segített volna más kontextusba helyezni a kérdést, ha nagyobb nyilvánosságot kapnak az önkéntes segítők, vagy a témában jártas szakértők. Az ő megkérdezésük azonban nem történt meg. Természetesen az előbb említett biztonságpolitika sem elhanyagolható, hiszen ekkora tömegek vándorlása esetén mindig figyelembe kell venni a lehetséges veszélyeket. Ennek ellenére a kockázatok túlzott hangsúlyozása félelmet, bizalmatlanságot kelthet a befogadó ország polgáraiban, így azokkal szemben is ellenőrzésesen léphetnek fel, akik semmiféle bűncselekményt nem követtek el. Félrevezető lehet továbbá az is, ha minden egyes bevándorlót egy kalap alá vesszünk addig, amíg

nem rendelkezünk pontos statisztikákkal arról, hogy kik a „valódi” menekültek. Amíg a kormány azon az állásponton van, hogy mindegyikük csak gazdasági bevándorló, aligha várható el, hogy a lakosság befogadóan viselkedjen.

Mindemellett nincs értelme beszélni arról, hogy a migránsok elveszik a magyarok munkáját, hiszen egyrészt Magyarország nem tekinthető célszázágnak, másrészt pedig a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján rendkívül kevesen kapnak hazánkban menekült, oltalmazott vagy befogadott státuszt. A munkahelyek elvesztésének említése félelmet, bizonytalanságot és ellenérzéseket generál, amely egyáltalán nem könnyíti meg az esetleges integrációs törekvéseket. Ez a fajta hozzáállás nem csak a jelenlegi menekültválsággal kapcsolatban teszi a magyar társadalmat bizalmatlanná, hanem általában az idegenekkel szemben is. Az ismeretlentől való félelem persze egy bizonyos mértékig még jó is lehet, viszont ha túlságosan félünk valamitől, ellenségessé válunk azzal szemben.

Egy ilyen nagymértékű népvándorlás esetén nem hagyható figyelmen kívül a terrorizmus, illetve a bűnözés veszélye. Az azonban mégsem szerencsés dolog, hogy kizárólag a veszélyekre helyezük a hangsúlyt, hiszen ez könnyen a migránsok egyoldalú megítéléséhez vezethet (pl.: minden migráns terrorista). Ez utóbbira a magyar társadalom különösen fogékony, mivel a bizalmatlanság évtizedek óta jelen van az országban mind az állammal, mind pedig a külföldi országok állampolgáraival szemben. Annak ellenére, hogy hazánkban igen elenyésző az itt tartózkodó külföldiek aránya (a lakosság kb. 1,4%-a), mégis gyanakvással nézünk a határon túlról érkezőkre. Ezen a ponton hivatkoznék egy kerekasztal-beszélgetésre, melyen hallgatóként volt szerencsém részt venni.¹ Itt elhangzott az a kijelentés, hogy a magyar polgárok ritkán találkoztak/találkoznak a szolidaritással. Pedig amíg saját magunkhoz nem vagyunk szolidárisak, más népekhez sem tudunk azok lenni.

Zárszóként elmondhatjuk tehát, hogy a miniszterelnök menekültekkel kapcsolatos nyilatkozataiban nagyon erősen fellelhetők az ún. „magyar sajátosságok”. A beszédek alapvető momentuma a bizalmatlanság, az elutasítás (mind a menekültekkel, mind az Európai Unióval szemben). Egy új helyzetet fenntartásokkal kezelni, véleményem szerint, nagyon helyes, viszont az elzárkózás semmiképpen sem jó megoldás. A Magyar Tudományos Akadémia egy friss kutatása szerint a bevándorlás ebben az évtizedben nem fog sem megállni, sem mérséklődni. Az, hogy ezt a helyzetet megfelelően kezelni tudjuk, egységes európai összefogásra van szükség, illetve új stratégiák kidolgozására.

¹ Migráció, Média, Terrorizmus – Kerekasztal-beszélgetés, résztvevők: Dull Szabolcs, Dr. Feischmidt Margit, Dr. Tóth Péter, 2015. november 30.

A KUTATÁSHOZ HASZNÁLT FORRÁSOK

Tanulmányok

- BERNÁTH Gábor – MESSING Vera (2015): Bedarálva. A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató* 2015 16(3). 33–53.
- HAUTZINGER Zoltán – HEGEDÜS Judit – KLENNER Zoltán (2014): *A migráció elmélete*. Nemzeti Közszerológati Egyetem, Budapest.
- KERÉKGYÁRTÓ Ágnes (2006): Az értékválságok ideológiája. *Világosság* (3). 17–26.
- KRISTÓF Luca (2014): *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*. L'Harmattan, Budapest.
- SIMONOVITS Bori – SZEITL Blanka (2016): Menekültekkel és migrációs politikával kapcsolatos attitűdök Magyarországon és nemzetközi összehasonlításban. In: KOLOSI Tamás – TÓTH István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. TÁRKI Zrt, Budapest, 422–441.

Online források

- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor interjúja a Magyar Időknek*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-interjuja-a-magyar-idoknek20151224> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor interjúja a Lidové Noviny cseh napilapnak*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-interjuja-a-lidove-noviny-cseh-napilapnak> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor miniszterelnök beszéde a Magyar Állandó Értekezlet XIV. ülésén*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-beszede-a-magyar-allando-ertekezlet-xiv-ulesen> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor beszéde a Magyar Diaszpóra Tanács V. ülésén*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-beszede-a-magyar-diaszpóra-tanacs-v-ulesen> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor interjúja a Kossuth Rádió „180 perc” című műsorában*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-a-kossuth-radio-180-perc-cimu-musoraban20151204> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor napirend előtti felszólalása*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-napirend-elotti-felszolalasa20151116> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)

- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor interjúja a Kossuth Rádió „180 perc” című műsorában.* <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-a-kossuth-radio-180-perc-cimu-musoraban-20151030> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor beszéde az Európai Néppárt kongresszusán.* <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-beszede-az-europai-neppart-kongresszusan20151024> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor interjúja a Kossuth Rádió „180 perc” című műsorában.* <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-a-kossuth-radio-180-perc-cimu-musoraban-20151002> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor sajtónyilatkozata a nemzetközi sajtótájékoztatón.* <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-sajtonyilatkozata-a-nemzetkozi-sajtotajekoztaton> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor viszontválasza.* <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-viszontvalasza20150921> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor napirend előtti felszólalása.* <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-napirend-elotti-felszolalasa20150921> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor interjúja a Kossuth Rádió „180 perc” című műsorában.* <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-a-kossuth-radio-180-perc-cimu-musoraban20150918> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor beszéde a rendőrtiszthelyettesjelöltek eskütételén.* <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-beszede-a-rendortiszthelyettes-jeloltek-eskutetelen> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor interjúja a tv2 „Tények – Este” című műsorában.* <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-interjuja-a-tv2-tenyek-este-cimu-musoraban> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor interjúja a BILD Zeitungnak.* <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-interjuja-a-bild-zeitungnak> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor beszéde a külképviselet-vezetők értekezletén.* <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-beszede-a-kulkepviselet-vezetok-ertekezleten-2015> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)

- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor beszéde a XIV. kőtcsei polgári pikniken*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-beszede-a-xiv-kotcsei-polgari-pikniken> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor interjúja a Kossuth Rádió „180 perc” című műsorában*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-interju-a-kossuth-radio-180-perc-cimu-musoraban> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor előadása a XXVI. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktáborban*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-eloadasa-a-xxvi-balvanyosi-nyari-szabadegyetem-es-diaktaborban> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor interjúja a Kossuth Rádió „180 perc” című műsorában*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-a-kossuth-radio-180-perc-cimu-musoraban20150703> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Minden lehetőséget számba kell venni a bevándorlók kérdésében*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/minden-lehetoseget-szamba-kell-venni-a-bevandorlok-kerdeseben> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor felszólalása az Európai Parlamentben*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-felszolalasa-az-europai-parlamentben> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor reagálása az európai parlamenti képviselők kérdéseire*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-reagalasa-az-europai-parlamenti-kepviselok-kerdesekre> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Orbán Viktor interjúja a Kossuth Rádió „180 perc” című műsorában*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-a-kossuth-radio-180-perc-cimu-musoraban-20150424> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): *Nem akarunk multikulturális társadalmat (Orbán Viktor a Frankfurter Allgemeine Zeitungnak adott interjút)*. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/nem-akarunk-multikulturalis-tarsadalmat> (Letöltés ideje: 2016. január 3.)

SZEREPEK ÉS KÉNYSZERPÁLYÁK –
SZOCIOLÓGIAI ÉS ANTROPOLÓGIAI
TANULMÁNYOK

A MÁSIK MEGMUTATKOZÁSA

A MÁSIK MEGISMERÉSE A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA ESZKÖZEIVEL

1. BEVEZETÉS

„A párizsi azt hiszi, hogy ismeri az embereket, holott csak a franciákat ismeri. Az ő városa mindig tele van idegenekkel, és úgy tekint minden idegenre, mint valami rendkívüli jelenségre, melyhez fogható nincs több az egész világegyetemben” – vélekedik a francia felvilágosodás emblematikus alakja, Jean Jacques Rousseau (Biczó 2009: 375).

E gondolat aktualitása napjainkig sem csökkent, sokkal inkább hatványozódott. Rousseau felvetése az ember egy alapvető, a szociálpszichológia által is nyomatékosított tulajdonságáról számol be: az egyén a tőle különböző tulajdonságokkal rendelkező személyt *másnak* észleli, *Másikként* definiálja. A *Másik* sok esetben ambivalens érzéseket kelt benne: a vele való találkozás párosulhat kíváncsisággal, érdeklődéssel, de a félelem, szélsőséges esetben pedig a gyűlölet érzetét is indukálhatja.

A *Másik*, az idegen észlelése az ipari forradalmak, s velük együtt a közlekedési infrastruktúra modernizálódása óta fokozottan jellemzi a társadalmunkban élő individuuum tapasztalatkészletét: gazdasági, politikai, illetve egyéni érdekek és kényszerek hatására a különböző etnikumú, kultúrájú és vallású személyek mobilizálódási hajlandósága megnőtt. E folyamat következtében az „idegenek” hosszabb-rövidebb időszakra megtelepedtek, vagy átutazás közben megszálltak más vidékeken, ahol már bizonyos kultúra szerint berendezkedett közösségekkel találkoztak (Biczó 2009: 374–375).

A vázolt jelenség – minden specialitásával – korszakunkban is megmutatkozik. Emberek milliói hagyják el otthonaikat veszély, kiszolgáltatottság, megélhetési problémák, családi kötődések miatt; de az „utazók” között olyan is akad, akit a jobb karrierlehetőség, kalandvágy, vagy csupán egy másik kultúra, civilizáció felfedezése sarkall megszokott környezetének elhagyására. Posztmodern, multietnikus, a globalizáció hatásait magán viselő társadalmunk – amelyben megpróbáljuk hirdetni, elfogadtatni saját kulturális különbözőségünket mint lényegi másságunk bizonyítékát (Bazin 2001) – soha eddig nem látott lehetőséget biztosít a *Másikkal* való találkozásra. Egy kulmináló

folyamat szemtanúi és részesei vagyunk tehát, amelynek megértésében a társadalomtudományoknak kimagasló szerep jut. E gondolat égisze alatt jelen tanulmány a diskurzus olyan kérdéseire, mint *mi a kulturális másság* vagy *ki a Másik* a kulturális antropológia fogalmaival, illetve módszereivel kíván válaszolni.

2. TANULMÁNYUNK ELŐZMÉNYEI

A kulturális antropológia mesterképzésen két különböző terepmunkát végeztünk, két különböző vallási közösségben. 2015 nyarán egy beszélgetésünk alkalmával olyan probléma megvitatására került sor, amely mindkettőnk kutatása során felmerült: a kutatott közösségben kutatói pozíciónk lévén mind a ketten szembesültünk saját idegenségérzetünkkel, saját másságunkkal. Bár egyikünk a közösség volt tagjaként (*insiderként*), másikunk pedig teljes mértékben kívülállóként (*outsiderként*) érkezett a kutatócsoportba, a kulturálisantropológus-minőség mindkettőnkre hasonló címkét ragasztott – a *kutató*, azaz az *idegen*.

A kulturális antropológiai nézőpont alapvető jellegzetessége, hogy nem riad meg a *Másiktól*, hanem megpróbálja megérteni. Ennek fényében kulturális antropológus hallgatókként azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy két különböző csoportot – saját szemszögünkben a lehetséges *Másik* megtestesítőit –, egy református és egy zsidó közösséget mutassunk be tudományos igénnyel. E törekvés megfogalmazásakor a kíváncsiság, az érdeklődés motivált minket, azzal csak később szembesültünk, hogy tudományunk nem csak a *Másik* bemutatásáról szól. A terepen való folyamatos jelenlét, az ott megélt események döbentették rá kutatói énünket, hogy tudományunk művelése állandó reflexív és önreflexív folyamat, amelyben saját pozíciónkat, valamint a terep és a kutatói személyiség által megteremtett viszonyt értelmezzük. Ez egy dinamikus, állandóan változó, érzésekkel, indulatokkal terhelt folyamat, amelynek során a terep szereplői, illetve a kutató között kölcsönhatás teremődik, s amely kölcsönhatás következtében a *Másik* megmutatkozik.

Leendő kulturális antropológusként tehát fel kellett tennünk a kérdést, hogy kutatásunk kontextusában ki a *Másik*, miért definiálható annak és hogyan közeledjünk felé. Szaktudományunk képviselőinek kimagasló szerepe van a *Másik* észleléséből fakadó feszültségek csökkentésében; tanulmányunk e törekvés elérése érdekében kíván két lehetséges stratégiát bemutatni.

3. KÉT SZAKDOLGOZAT – EGY MÁSODELEMZÉS

Kutatásunkból született szakdolgozataink és jelen tanulmányunk célja nem fedi egymást teljes mértékben. Míg szakdolgozataink tartalmi egységeit a megfigyeléseinkből származó információk rögzítése és interpretálása adta meg, jelen dolgozat az

efféle elemeket teljesen mértékben mellőzi. Jelen írásunk különálló szakdolgozataink módszertani szintézise, együttes másodelemzése, amelyben tudományos példákon keresztül arra kívánunk rávilágítani, hogy a *Másik* egy relatív fogalom: mindig az adott egyén szemüvegén keresztül értelmezhető, s mivel „más népek megismerésének szándéka következetes és racionális tevékenység” (BICZÓ 2009: 376), a *Másik* megértéséhez nélkülözhetetlen az egyén és a másnak érzékelt személy viszonyának tudatos vizsgálata. Tanulmányunk hangsúlyozni kívánja, hogy a *Másik* csak adott kontextusban érzékelhető – ez utóbbi gondolatot pedig a kulturális antropológia határain túl, a hétköznapi megismerésben is érvényesnek tartjuk.

A vallásfilozófia számos elmélettel törekszik megérteni a vallás természetét, illetve mibenlétét. Stephen Jay Gould és Richard C. Lewontin amerikai tudósok a kognitív megközelítés képviselőiként arra mutattak rá, hogy a vallás nem adaptációs jellegzetessége az emberiségnek, hanem úgynevezett *evolúciós mellékterméke*. Elképzelésük szerint az emberi agy nem azért jött létre, hogy isteneket generáljon, így tehát a vallás „élősködik” az emberi elmén, azaz vele jár – a jelenséget a fent nevezett szerzőpáros evolúciós melléktermékként értelmezi (GOULD – LEWONTIN 1979: 205). A *melléktermék* kifejezés azt jelenti, hogy létre akarunk hozni egy bizonyos struktúrát, amelyhez elengedhetetlen más struktúrarészek keletkezése.¹ E megállapításból adódóan véleményünk szerint Gould és Lewontin *melléktermék* terminusának használata jelen tanulmány vetületében is helyénvaló, hiszen kutatásainkat azért végeztük, hogy két vallási közösség működését megértsük, s mindeközben kutatási melléktermékként a kulturális *Másik* megismerésének lehetséges fázisait különítettük el egymástól.

4. A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA MÓDSZERTANÁNAK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

A kulturális antropológia elsősorban a résztvevő megfigyelés segítségével igyekszik tárgyát felfedezni, hiszen ez a módszer biztosítja az etnográfiai leírás nagy részét. E társadalomkutatási módszer alkalmazása során felmerülő kérdések természete több dimenzióban mozog.

A mai kulturális antropológia korai művelőinek a gyarmatosítás következtében meginduló misszionáriusok és utazó-felfedezők tekinthetők. Az európaiak történelmük során ekkor találtak először számukra idegen életformákkal. Darwinnak köszönhetően egészen a 20. századig a tudományos igényű munkák az emberi társadalom univerzális fejlődési folyamatának meghatározásán munkálkodtak; a kultúrákat hierarchiába állítva vizsgálták, meghatározva ezzel alacsonyabb és magasabb szinten álló társadalmakat (Herbert Spencer, Lewis Henry Morgan, Edward B. Tylor).

¹ Előadásjegyzet (Vallásfilozófia; ELTE BTK; 2015/16. II. félév; Borbély Gábor).

Az evolucionista álláspont uralma megrekedt, hiszen a 20. században a formálódó antropológia két jeles egyénisége, Franz Boas és Bronisław Malinowski révén a tudomány fejlődésének iránya teljes fordulatot vett: egy-egy módszertani eszköz bevezetésével determinálták a kulturális antropológia napjainkban is érvényes ismerveit, amelyekkel kutatási tárgyához, az adott kultúrához közelít (WULF 2007: 97–98).

Franz Boas érdeklődésének középpontjába természettudományos munkájának köszönhetően kerültek az Észak-Kanadában élő inuitok. Boas meggyőződése volt, hogy az emberi társadalmak általános fejlődésének meghatározása nem feladata a kulturális antropológiának, helyette a kultúra komplex jelenségére irányította a figyelmet. Boas munkássága révén született meg és terjedt el a kulturális antropológia egyik legfőbb, máig is uralkodó alaptétele, a kulturális relativizmus.²

Bár Boas tanítványai már nagyobb hangsúlyt fektettek a terepmunkára, mint elődeik, a kulturális antropológia módszertanában történő legnagyobb változás Bronisław Malinowski nevéhez köthető. Kétéves trobriand-szigeteki terepmunkáján alapuló monográfiája, *A nyugat-csendes-óceáni térség argonautái* című, 1922-ben íródott munkája nyomán a részt vevő megfigyelés módszere a kulturális antropológia fémjelzésévé vált (WULF 2007: 100).

Malinowski módszerének legnagyobb újítása, hogy a kutató a kutatott közösséggel mindennapi kapcsolatot ápolt. A módszer jellemzője az adott kultúrába való beépülés úgy, hogy a kutató hosszú hónapokra kiszakad saját társadalmából, és a másik kultúra tagjaival kezd együtt élni (MALINOWSKI 2004: 422). Az együttélés során a kutató fokozatosan ismeri, majd lépésről lépésre érti meg azt a struktúrát, amely az adott társadalmat egységbe szervezi. Malinowski elképzelése szerint a terepmunka esszenciája olyan kis társadalmak holisztikus,³ ahistorikus és komparatív megfigyelése, amelyek a nyugati kultúra előtt addig ismeretlenek voltak (FEISCHMIDT 2006). Forradalmi módszerének bevezetése óta eltelt száz év, s ez alatt az idő alatt az antropológia kutatási területei is változtak. Az ipari (majd a technikai) civilizáció folyamatos terjedésének, a globalizáció csúcsondásának köszönhetően azok a törzsi társadalmak, amelyek évtizedekig a kulturális antropológia kutatási tárgyát jelentették, fokozatosan átalakultak és eltűntek (BORSÁNYI 1988: 53–54). Többek között ennek a jelenségnek is köszönhető, hogy az 1960–1970-es évektől az antropológusok saját kultúrájuk vizsgálata felé fordultak, s kerestek benne olyan mikrotársadalmakat, amelyek alkalmasak a kulturális antropológiai vizsgálódásra (ERIKSEN 2006: 46).

Mit tesz tehát a gyakorlatban egy kulturális antropológus? A kulturális antropológus idegenként betolakodik egy közösségbe. Ahhoz, hogy a kutató a közösséget annak

² Boas *Az etnológia módszerei* című tanulmányában említi elsőként a fent ismertetett alaptézist. Boas az evolucionista és a diffuzionista iskolákkal szemben hangsúlyozza azt, hogy minden egyes kulturális csoport saját dinamikával rendelkezik, amit megérteni csak az adott társadalom sajátosságainak közvetlen vizsgálatán keresztül lehet (BOAS 2006).

³ A kulturális antropológiai megismerés egyik fő alapelve a holizmus, ami a vizsgált mikrotársadalom működése mögött rejlő jelentéstartalmak széleskörű megértését jelenti.

tagjai szemszögéből írhasssa le, el kell nyernie az emberek bizalmát; célja, hogy informátoraival egy kölcsönös tiszteleten alapuló, hierarchia mentes kapcsolatot alakítson ki. Miután tevékenysége legitimé vált a közösségben, jegyzeteket készít, interjúkat rögzít és elemez – a megismerés egy viszonylagos, kevésbé strukturálható folyamatáról van tehát szó. E folyamat közben azonban a közösségben kialakított pozícióját, szerepét és kapcsolatrendszerét is analizálnia kell: a résztvevő megfigyelés egy paradoxon, mert az etnográfus úgy szeretné megérteni a „bennszülött” nézőpontját, hogy közben ő maga igyekszik nem azzá válni. Tehát, a kutató személye, neme, megérkezésének módja, etnikai hovatartozása mind nagymértékben meghatározza ezt az egyébként is ellentmondásos viszonyt (DEWALT – DEWALT – WAYLAND 2000).

A módszertani és etikai problémák az 1980–1990-es években kerültek a szakma középpontjába. Az úgynevezett kísérleti, vagy narratív etnográfia azzal igyekezett a feszültségeket enyhíteni, hogy a vizsgált közösséget szerzőként vonta be a tudományos folyamatba (WULF 2007: 106). Számos olyan munka született, amelynek fókuszában immár nem a közösség bemutatása, hanem a kutatói megismerés önreflexív szemléltetése állt: e folyamat következtében viszont napjainkig sokan kérdőjelezik meg a kulturális antropológia önálló tudományként való helytállását. Mások viszont úgy gondolják, hogy a reflexivitást sokkal inkább egy kezdőpontnak kell tekintenünk, sem mint az etnográfia végének. Tudatában kell lennünk annak, kik vagyunk, amennyire csak lehet, meg kell értenünk előítéletességünket, fel kell ismernünk és értelmeznünk kell interakcióinkat az általunk kutatott emberekkel. Ha ezt megtettük, akkor kezdetjük el a küzdelmet, hogy az emberi viselkedés szabályszerűségeit keressük (DEWALT – DEWALT – WAYLAND 2000: 290). Jelen tanulmányunk e megállapítás fényében törekszik a külső és belső kutatói pozíció által indukált módszertani problémák elemzésére, amellel érvelve, hogy a kulturális antropológia és módszere a társadalomkutatás unikális és pótolhatatlan eszköze.

5. AZ INSIDER ÉS OUTSIDER PROBLÉMA A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA MÓDSZERTANÁBAN

Anthony Giddens szerint a kulturális antropológiai terepmunka során készült beszámolók korábban nem sokat árultak el a megfigyelőről, mert céljuknak mindenekelőtt az általuk kutatott csoport objektív bemutatását tűzték ki, amelynek nem szerves része a kutató pozíciójának ismertetése (GIDDENS 2008: 82). Ezen irányvonal eklatáns ellenpéldája az amerikai William Foote Whyte *Utcasarki társadalom* című munkája, amelyben hosszan mutatja be kutatásmódszertani elképzeléseit, valamint saját viszonyát az általa kutatott csoporttal. Foote Whyte szerint azért fontos a kutatási folyamat elemzése, mert ha a kutató hosszú időn keresztül él abban a közösségben, amelyet megfigyel, akkor személyes élete elkerülhetetlenül összefonódik a kutatásával, s egy kellően személyes hangú beszámoló segíthet a felhalmozott információk értelmezésében

(FOOTE WHYTE 1999: 327–328). Ebből kifolyólag, a posztmodern antropológia álláspontjának igazságtartalmát szeretnénk aláhúzni, miszerint „az antropológusnak nemcsak azzal kell tisztában lennie, hogy honnan jön, és mit képvisel stb., hanem írásainak (tanulmányok, monográfiák, néprajzi szövszenetek) nagy adag önelemzést is tartalmazniuk kell, hogy ezzel a *mi* és az *ők* közötti interakciót visszaadja” (MENGET 2009: 151).

Minden emberi viselkedés és társadalom értelmezésére vállalkozó tudomány képviselőjének állást kell foglalnia a tekintetben, hogy mit jelent az ember, és hogyan ismerhető meg. A mi olvasatunk szerint, a kulturális antropológiában ez az igény többek között az *insider/outsider* probléma vizsgálatában összpontosul. A kutató és a kutatás tárgya közötti viszony több okból problematikusabb, mint más társadalomtudományoknál, hiszen az antropológia sajátos módszertani eszközöket használ az emberi közösségek megismerésére. A résztvevő megfigyelés módszerének használata kielezi azt a kérdést, hogy hogyan kerülhet „be” egy kutató egy közösségbe, és ha bekerült, hogyan ismeri meg, megismerheti-e egyáltalán? A bennszülött és valódi antropológus témájának vizsgálata továbbá nem csak módszertani, hanem ismeretelméleti kérdés is (NAYARAN 1993). Az iparosodás következtében a társadalmi rend egy teljesen új formája alakult ki: a 20. század második felétől robbanásszerűen meginduló technikai fejlődés égisze alatt a világ egyes részein élő közösségekre nem tekinthetünk különálló egységekként (GIDDENS 2008: 56) – a kulturális antropológia korábban bemutatott sajátos módszerének alkalmazkodnia kell ehhez a jelenséghez.

Az antropológiai megismerés tagadhatatlanul kötődik a máság fogalmához, a máság iránti érdeklődés azonban már az antropológiai tudományosság előtt a gondolkodók érdeklődésének homlokterében állt. Arról, hogy az antropológia mint társadalomtudomány, mikortól fogva létezik, nincs konszenzus, az antropológiai megismerés alapparadoxonjai azonban bizonyíthatóan korábbiak a társadalomtudományok megjelenésénél. (Már az antik görög történetírásban és filozófiában, Hérodotosz, illetve Arisztotelész jóvoltából megjelenik az a gondolat, hogy a más népekhez való viszonyulás az emberi természet vizsgálatához vezet vissza.)

A nagy felfedezések hatására az európai társadalmak gyökeresen idegen életformákkal találkoztak: utazók, felfedezők szálltak hajóra, hogy a világ addig ismeretlen részeit bejárják. A gyarmatosítás következtében a világ többi részére benyomuló európai ember számára az idegen népek tükörré váltak, s a velük való kapcsolatból az európai utazó saját magára vonatkozó megállapításokat kívánt tenni (ERIKSEN – NIELSEN 2001: 12). Az antropológia ebben a megismerési folyamatban fontos szerepet játszott: a „felfedezett” idegen népek vizsgálatán keresztül kívánta az univerzalizmus–relativizmus dichotómiát⁴ feloldani. Malinowskitól kezdve funkionalisták, strukturalisták, szimbolikus antropológusok mind a máság vizsgálatának elkötelezett hívei vol-

⁴ Az emberi kultúrákról egyetemes közösségiségben, vagy kontextustól függő, speciális jellegzetességekben gondolkozzunk-e.

tak: a vizsgált kultúra rendszereit mutatták be, jelentéseiket elemezték. Annak ellenére, hogy az 1960-as évekre a korai kulturális antropológiai munkáknak köszönhetően a törzsi társadalmakról számos megállapítás született – amelyek közül a legfontosabb szerint a törzsi közösségekről semmiképpen sem állítható, hogy kevésbé lennének komplexek vagy értékesek, mint a nyugati ipari társadalmak – egészen az 1960–1970-es évekig az antropológiai tanulmányokban a kutató és kutatásának tárgya közötti viszony láthatatlan maradt.

A szakma kondícióinak változását elmélyítette, hogy 1967-ben kiadták Malinowski két évig tartó terepmunkája alatt írt személyes naplóját, amely körül emblematikus vita alakult ki. A résztvevő megfigyelést végző kutató teljes előítélet-mentességéről alkotott elképzelések megkérdőjeleződtek; Geertz szerint a megjelent írások az antropológia episztemológiai természetével kapcsolatos kérdéseket vetnek fel: lehetséges-e a bennszülött kultúrájának saját nézőpontjából történő bemutatása (GEERTZ 2005: 51)?

Az 1960–1970-es években a résztvevő megfigyelés módszeréről alkotott addigi elképzelés – amely a módszert mint a teljes valóság felfedésének eszközét képzelte el – megtört. A hetvenes éveket követően vált fontossá az antropológiai kutatás politikai jellegű természete, amelyben kiemelt szerepet kapott a kutató és a kutatott viszonyban megjelenő hatalmi minőség figyelembevétele (VÖRÖS 2003: 345). Ezt követően az antropológiai terepmunkára nem lehetett többé úgy tekinteni, mint egy semleges térben létező cselekvésre (CLIFFORD – MARCUS 1984: 8).

Az *insider/outsider* dilemma ebben a tudományos és társas kontextusban új formákat ölt. A másság konstruálása egy hatalmi viszonyokkal átszőtt heterogén társadalmi közegben történik. A legnagyobb hatalom ebben a térben a megnevezés hatalma, amely az ember legbensőbb tereiben is jelen van, interperszonális szinten működik, kialakítva ezzel egy társadalmi szinten legitimnek tekintett rendet (FOUCAULT 1999). A dilemma azonban továbbra is aktuális: a megismerést alapvetően határozza meg, hogy a kutató és a kutatott közösség közötti viszony a szereplők aktív részvételével miképpen jön létre. A két pozíció határai már koránt sem annyira egyértelműek, mint a klasszikus antropológia idején voltak. Ebből adódóan a téma vizsgálatának több célja lehet: egyrészt a klasszikus antropológia módszertanát szükséges felülvizsgálni, és a megváltozott társadalmi kontextushoz igazítani; másrészt kísérletet lehet tenni a változó „mátságkonstrukciók” elemzésére – a társadalomtudományok ugyanis mindig is hatással voltak, vannak és lesznek arra, amire tudományos szűrőjünkön keresztül tekintenek.

6. AZ ANTROPOLÓGIAI MEGISMERÉS MINT FOLYAMAT BEMUTATÁSA KÉT ELTÉRŐ KUTATÓI POZÍCIÓBÓL VÉGZETT TEREPMUNKA ALAPJÁN

Szakdolgozataink alapját képező résztvevő megfigyeléses terepmunkáinknak eltérő pozícióból kezdtünk hozzá, ám az antropológiai megismerés természetéből fakadóan jelen tanulmányban meghatároztunk egy olyan keretet, amelynek segítségével a különböző élményeket ugyanazon tanulási folyamat részeként tudjuk vázolni. A tanulási folyamat sajátosságaként a *Másik* mint az antropológiai megismerés tárgya és a kutató közötti dinamikus egymáshoz igazodó, kontextusteremtő viszonyt jelöljük meg. Akár *insider*, akár *outsider* pozícióból indulunk, a kontextusteremtő viszony a megismerési folyamat során változik. E bonyolult kölcsönhatás a terepmunka analízisének segítségével öt szakaszra osztható. A *Másik* minden fázisban egy új arcát mutatja a kutatónak – e változás annak függvényében ölt testet, ahogyan a kutató közösségben betöltött szerepe változik. A megírt tudományos produktum mindazon szerepeket és megkonstruált másság-képeket együttesen tartalmazza, amelyek a folyamat különböző stádiumaiban jelentkeznek. Az öt szakasz részletes bemutatása lehetővé teszi az eltérő másság-képek és kutatói szerepek kölcsönhatásának ábrázolását.

A megismerés dinamikus rendszerként való értelmezésével – Kirin Nayarannal együtt – amellet szeretnénk állást foglalni, hogy a „benszülött” és „valódi” antropológus közötti különbségtétel helyett célszerűbb az antropológusra mint többszörösen összetett identitással rendelkező egyénre tekinteni, akinek bizonyos identitáselemei az adott interperszonális és kutatási helyzettől függően bírnak több, vagy kevesebb jelentőséggel (NAYARAN 1993).

6.1. Első szakasz: felkészülés és megérkezés

Az antropológus előzetes felkészülés után választ közösséget magának, s felveszi a kapcsolatot a tagokkal. Már a felkészülés is eltérő módon zajlik az ismeretlenként érkező, és a már előzetes tudással rendelkező kutató esetében.

Az *insider* antropológus meglévő kapcsolatok, konfliktusok, értelmezések terhével érkezik a csoportba. A közösség által képviselt *Másik*nak és kutatójának közös története van. A kutató korábban elhagyott közösségbe való visszatérés meghatározó mozzanata a csoport másság felé való nyitottsága, hiszen a megérkezés pillanatában a régi ismerősnek szóló szívélyes fogadtatással üdvözlik a visszatérőt. A kutató személyében egy újabb „megtérő bűnös” érkezik vissza elhagyott *Másik*jaihoz.

Az *outsider* pozícióból induló, újonnan belépő kutató kapcsolathálóját tekintve *tabula rasaként* érkezik a közösségbe. A kutatandó *Másik* – ami esetében nem csak magát a csoportot, hanem a kultúrát is jelenti – előzetesen felkelti érdeklődését, s ezért kíváncsi idegenként, egy teljesen más kulturális kontextusból lép be a zsinagóga világába.

Kíváncsi idegenként a zsinagóga közösségében furcsa *Másikok* csoportját látja, amelyet egy, a megszokottól eltérő kulturális-szagrális gyakorlat köt össze (a zsinagógai rítus).

6.2. Második szakasz: a kulturális sokk

A kulturális sokk a megismerési folyamat első alapélménye. A körülményekkel való első találkozást követően működésbe lépnek a sztereotípiák, ismeretek, élmények következtében kialakított tanult viselkedési mechanizmusok. A *Másik* a kulturális sokk fázisában a kutató számára vonzó, izgalmas.

Az *insider* kutatónak nem sok idő kell, hogy a közösség azonnal újfent saját tagjaként tekintsen rá. A nyitott közeledés a már meglévő konfliktusos helyzetek hatását feledteti. Az eltérő hitbeli meggyőződés okozta belső konfliktus hirtelen semmissé válik. Az „elhagyott *Másik*” „vonzó *Másikká*” alakul; a kutató saját magát is a közösség részeként értelmezi. A kulturális sokk ismerős közösségbe érkezésként a csoport bekebelező nyitottságára adott érzelmi reakció.

A kulturális sokk fázisa az újonnan belépő kutató számára nagy feladatot tartogat: meg kell teremtenie, majd erősítenie pozícióját. Bár a *Másik* ez esetben is egyre vonzóbbá válik (e periódusban a közösség számos arca megmutatkozik, ekkor a kutató még nem határozta meg kutatása fókuszpontját, hagyja, hogy a közösség tegye ezt meg helyette), ugyanakkor a csoport előtt is bizonyítania kell, hogy a kíváncsi idegen valóban méltó a bizalomra, érdeklődésre, szándékai őszinték.

6.3. Harmadik szakasz: bennszülötté válás

A megismerési folyamat második alapélménye a bennszülötté válás problémája. A csoportban eltöltött hosszú, intenzív jelenlét hatására a kutató és a közösség viszonya egyre közvetlenebbé válik.

Az *insider* kutató ebben a szakaszban szinte feloldódik a *Másikban*. A közösség továbbra is saját tagjaként tekint rá. A személyes ismeretségek felelevenítése, elmélyítése következtében a „vonzó *Másik*” elveszti megkülönböztető minőségét. Az „eltűnő *Másikat*” a kutató már nem látja másnak, hiszen a megismerési folyamat keretét biztosító szerepek homályossá váltak számára.

A két pozícióból fakadó alapélmények tartalma e szakaszban teljesen ellentétes irányba mutat, hiszen az *outsider* kutatónak ebben a fázisban a legdinamikusabb, a legélénkebb a kutatómunkája, mert a kulturális sokk eredményezte feszültségen túljutott, pozícióját megerősítette a közösségben (a tudomány képviselőjeként, ugyanakkor a szertartások állandó résztvevőjeként tekintenek rá), a közösség számos tagjának bizalmát elnyerte. Az újonnan kialakított kapcsolatok a kutatás új perspektíváit nyitják meg előtte, elősegítve ezáltal a kutató empirikus tudásbázisának növekedését.

6.4. Negyedik szakasz: a kiábrándulás

A harmadik alapélmény kiemelten fontos jelentőséggel bír: a kutató és közössége közötti közvetlen kapcsolat hirtelen megtörik. Az eltűnő másság közelsége problémákat tesz láthatóvá, a kutató megkérdőjelezi jelenléte célját. Ebben a fázisban kezd a kulturális antropológia a látott, észlelt jelenségek értelmezésének tudományaként működni.

Az antropológus *insider* kutatóként egyre közelebb kerülve a csoporthoz újra szembesül korábban megfogalmazott nehézségeivel, amelyek következtében korábban – magánemberként – elhagyta csoportot. Bár a csoport tagjai ezt kevésbé észlelték, számukra a kutató megmaradt régi, s újra befogadott ismerősnek. A kutató számára ugyanakkor az eltűnő *Másik* hirtelen nagyon távolivá válik, s a kiábrándulásnak köszönhetően „vizsgált” *Másikká* alakul.

A harmadik alapélmény az *outsider* kutató számára sem mentes az intenzív érzelmektől. A kutató felteszi magának a kérdést, hogy miért lett kvázi-tagja egy, a saját kultúrájától teljesen különböző közösségnek, milyen társadalmi hasznot hoz munkája. Egyre megszokottabbá válnak számára a rituális mozzanatok, s etnográfiai rögzítésük helyett sokkal inkább interpretálásukra törekszik.

6.5. Ötödik szakasz: az eltávozás

Az eltávozás, a terepmunka befejezése a kutatás egyik legnehezebb fázisa. A kutató tudatosan meghatározott időkeretéhez ragaszkodva végül kilép a saját maga által kezdeményezett intenzív kapcsolatból. A kiábrándulás érzete segíti valamelyest az előzetesen lefektetett keretekhez való ragaszkodást, ami azért fontos, mert tapasztalatunk szerint az eltávozás a sikeres kutatómunka feltétele.

A régi ismerős – aki történetesen épp kutat saját csoportjában – kilépésével önmagát ismétli. Most már kutatóként, de újra a távozás mellett dönt. A közösség szemében azonnal csalóvá, „eretnek idegenné” válik. Ez a távolság megteremti azt a kellő teret, amelyben a baráti kapcsolatok vizsgálat tárgyát képezhetik, az ismerős „vizsgált *Másik*” tulajdonsága fokozódik, hogy végül megírt *Másikká* alakulhasson át.

Az írás az *outsider* kutató esetében sem mehet végbe úgy, hogy a kutató ne szakítaná meg a tereppel való kapcsolatát. Ez a kapcsolatmegszakítás feszültséget indukál mind a kutatóban, mind pedig a közösségben, hiszen a hosszú hónapok alatt kialakult állandóságból mindkettőjüknek ki kell lépnie, azaz mindketten „visszarendeződnek” a kutatás megkezdése előtti alapszituációba. A kutató (újra) tisztázza szerepét: a közösség ráeszmél, hogy a kutató valóban csupán egy „kíváncsi idegen” volt, s így bizalma is megrendül benne.

6.6. *Insider, outsider, Másik?*

A fentiekben ismertetett két különböző kutatói pozíció más előnyökkel és hátrányokkal szolgál a kulturális antropológiai megismerés során. Azonban mindkét pozíció analizálását követően összefoglalásképp megállapíthatjuk, hogy az etikus kulturális antropológus egy tudományos álláspont megtestesítőjeként – vállaltan és kinyilatkoztatva – mindig *idegenként* van jelen egy közösségben; idegensége tükrében jön létre az a *Másik*, amelynek minősége megfoghatatlan lenne saját pozíciójára való reflektálása nélkül. A kutatói idegenség azonban nem statikusan létező tulajdonság: a kutató közösséggel való kapcsolata folyamatosan változik, s a változásoknak megfelelően a kutatói másság is eltérő helyzetekben teremődik meg. A kutatás folyamatának elképzelésünk szerint minden esetben íve, dinamikája van, amelyet a fentiekben öt stádiumra osztva szemléltettünk.

7. ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunk témájaként a *Másik* kulturális antropológiai eszközökkel történő, két lehetséges kutatói pozíció által meghatározott megismerési folyamat bemutatását tűztük ki célul.

Írásunk nem önálló kutatás eredményeit foglalta magában, hiszen két, egymástól különálló, egy református és egy zsidó közösségben végzett vizsgálódás kutatási melléktermékeinek összevetése által kívánta megközelíteni a problémát.

Rámutattunk, hogy a kulturális különbözőséggel való találkozás mindig is feszültséget indukált az egyénben, e napjainkig meghatározó emberi élmény különbözőféleképp realizálódik a kíváncsiság, az érdeklődés és szélsőséges esetben a durva erőszak által.

Véleményünk az, hogy a *Másikkal* való találkozás csak abban az esetben lehet feszültségmentesebb, ha a *Másik* megismerésére mint racionális tevékenységre tekintünk, ami azt jelenti, hogy értve és érteni akarva közeledünk felé.

Dolgozatunkban aláhúztuk, hogy kulturális antropológia szakos hallgatóként úgy gondoljuk, tudományunknak kiemelt felelőssége van abban, hogy rávilágítson a *Másik* természetes mivoltára: a *Másik* minden esetben egyéni konstrukció, hiszen egy személy/csoport csak egyéni olvasat alapján bélyegezhető másnak. A másság tehát egy kontextus-függő fogalom, általános értelemben soha nem használhatjuk: ami az egyik ember számára idegen, a másik számára mindennapi realitás.

Közös tanulásaink alkalmával ráébredtünk egy alapvető fontosságú, a megismerést nagyban meghatározó tényre: a részt vevő megfigyelés realizálása során az eltérő kutatói pozíciókat eltérő attribútumok keretezik. A saját kultúrát kutató és az újonnan belépő kutató kutatói pozícióiból adódó problémák alátámasztották, hogy a másság konstrukciója még tudományos kereteken belül sem egyirányú, hiszen függ a kutató előéletétől, előzetes tudásától, személyiségétől, a közösséggel való kapcsolatától.

Az *insider/outsider* probléma a posztmodern kezdetével vált a kulturális antropológia állandó vitapontjává: az 1960–1970-es években a törzsi társadalmak kutatásáról a saját társadalmak kutatása felé tolódott a diszciplína fókusz. Míg a törzsi társadalmakban a kutatói pozíció egyértelműen outsider jelleget öltött (hiszen a nyugati társadalom képviselőjeként érkezett meg az „egzotikus” környezetbe), addig a posztmodern antropológusa saját társadalmának ugyanolyan tagja, ezért véleményünk szerint fontos, hogy átgondolja, megértse, tisztázza, hogy saját társadalmának kutatásra szánt mikrotársadalmával milyen viszony- és kapcsolatrendszerrel ápol, milyen helyet foglal el benne. Ez a lépés azért is elengedhetetlen, mert a kulturális antropológus általában a külvilágnak szeretné bemutatni az általa választott *Másik* jellegzetességeit, s ha elhanyagolja saját pozíciójának értelmezését, fennáll a veszélye, hogy megállapításai megkérdőjelezik célközönségét. Olvasatunkban tehát a kutató felelőssége, hogy nyomatékosan aláhúzza: az általa közvetített *Másik*-kép saját konstrukciója. Mivel minden kutatói pozíció, s így minden kutatói szemüveg másként realizálódik az adott terepen, a kulturális antropológiai munkák mindig egy szubjektív szemüvegen keresztül töreksznek egy adott közösségről való objektív kép megrajzolására. Dolgozatunk alapkonceptiója e két megismerési folyamat gyakorlati megvalósulásának egy közös, öt stádiumból álló modellen belüli vázolója volt, amely a kulturális antropológia gyakorlati alkalmazásának dinamikáját kívánta szemléltetni.

Tanulmányunkat azzal a szándékkal írtuk, hogy két kortárs kutatás vetületében napjaink kulturális antropológiájának egy kiemelkedő módszertani dilemmájában állást foglaljon, s koncepcióját hiteles tereptapasztalatok segítségével támassza alá. Ebből adódóan dolgozatunk a kutató és a közösség kapcsolatán keresztül mutatta be a kutató, illetve a szakma kapcsolatának általunk kialakított olvasatát. Célunk volt annak prezentálása, hogy a körülöttünk lévő világ jelenségeinek megértésében milyen gyakorlati haszna van a kulturális antropológiának; s mert a tudomány önmaga is gyakorlati, úgy véljük az alkalmazását érintő gyakorlati megállapításoknak is nagy haszna lehet a szakma további fejlődésében.

IRODALOM

- BAZIN, Jean (2001): Antropológia: másság vagy különbség? *Magyar Lettre Internationale* (42). <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre42/bazin.htm> (Letöltés ideje: 2019. május 23.)
- BICZÓ Gábor (2009): *Hasonló a hasonlónak. Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Kalligram, Budapest.
- BOAS, Franz (2006): Az etnológia módszerei. In: BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem, Budapest. 148–157.
- BORSÁNYI László (1988): A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában. *Ethnographia* 99(1). 53–82.

- Előadásjegyzet (Vallásfilozófia; ELTE BTK; 2015/16. II. félév; Borbély Gábor).
- ERIKSEN, Thomas Hylland – NIELSEN, Finn Sivert (2001): *A History of anthropology*. Pluto Press, London – Sterling – Virginia.
- ERIKSEN, Thomas Hylland (2006): *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- FEISCHMIDT Margit (2006): Az antropológiai terepmunka módszerei. *Szabadbölcset*. http://mmi.elte.hu/szabadbolcset/mmi.elte.hu/szabadbolcset/indexa3ef.html?option=com_tanelem&id_tanelem=834&tip=0 (Letöltés ideje: 2019. május 23.)
- FOOTE WHYTE, William (1999): *Utcasarki társadalom*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- FOUCAULT, Michel (1999): *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest.
- GEERTZ, Clifford (2005): „From the native’s point of view”: On the nature of anthropological understanding. In: McCUTHEON, Russell T. (ed.): *The insider/outsider problem in the study of religion*. Continuum, London – New York. 50–63.
- GIDDENS, Anthony (2008): *Szociológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- GOULD, Stephen Jay – LEWONTIN, Richard C. (1979): The spandrels of San Marco and the panglossian paradigm: A critique of the adaptationist programme. *Proceedings of the Royal Society of London*. <http://faculty.washington.edu/lynnhank/Gould-Lewontin.pdf> (Letöltés ideje: 2019. május 23.)
- MALINOWSKI, Bronisław (2004): A nyugat-csendes-óceáni térség argonautái. (Részlet). In: LETENYEI László (szerk.): *Településkutatás. Szöveggyűjtemény*. L’Harmattan Kiadó, Budapest. 417–440.
- MENGET, Patrick (2009): Kalandozás a posztmodern antropológia területére. In: VARGYAS Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. L’Harmattan Kiadó, Budapest. 149–160.
- NAYARAN, Kirin (1993): How native is a „native” anthropologist. *New Series* 95(3). 671. <http://web.uvic.ca/vv/stolo/2015/Narayan%20How%20native.pdf> (Letöltés ideje: 2019. május 23.)
- VÖRÖS Miklós (2003): Utószó az ezredfordulóról. In: MEAD, Margaret: *Férfi és nő*. Osiris Kiadó, Budapest. 343–346.
- WULF, Cristoph (2007): *Az antropológia rövid összefoglalása*. Enciklopédia Kiadó, Budapest.

B.E.B.A.

SZTEREOTÍPIÁK ÉS MULTIDISZCIPLINARITÁS A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIÁBAN

TEREPISMERTETÉS

Minden hónap 20. napja környékén megrendezésre kerül a B.E.B.A. elnevezésű esemény, ami a „Budapesti Ellenállhatatlan Belvárosi Alkoholizálás” szavakból létrehozott betűszó. A csoport nem tekinthető szimplán baráti társaságnak, több annál, hiszen vannak olyan résztvevők, akik nem ismerik egymást, csak az eseményen vesznek részt. Másrészt nehéz azt is meghatározni, pontosan mennyien is vannak, mert az eseményre több mint 60 személy kap meghívót, amiből rendszerint 20 ember jelenik meg. A magot körülbelül 7-10 személy alkotja.

A társulás nem fogalmaz meg több célt annál, hogy a tagok megélhessék saját identitásukat, individuumként a többségi magyar társadalomban és az LMBTQ+ társadalomban. Így nem tekinthetők szubkulturának. A közös identitástudatot az ún. meleg identitás határozza meg.

Önmagukat „mini társadalomként” határozzák meg, mert függetlennek tartják magukat, mind a többségi társadalomtól, mind a meleg *mainstream*től. Elsősorban a formáció sokszínűségét emelik ki. A pluralitásuk nemcsak a korukban, státuszukban és ideológiai nézeteikben figyelhető meg, hanem a szubkulturális és szexuális orientációkbeli különbségekben is. Mindaz, hogy gyenge az kohézió a résztvevők között, hogy behatárolhatók, hogy sokszínűek, azt tükrözi, hogy egy társadalmi közegben értelmezhető szerveződést alkotnak.

Többen megfogalmazták, hogy a B.E.B.A. igénye olyan erős, hogy akár önszántukból is megrendeznék az egyes tagok. Nem elhanyagolható tény, hogy maga a társulás a főszerző elképzeléséből fakad. Ez a kiindulási alap lehetővé tenné, hogy Benedict Anderson nyomán elképzelt közösségeként határozzam meg a csoportot, de ennek az elméletnek a kidolgozása meghaladná jelen tanulmány határait. A tanulmányban a csapatot ért közvetlen és közvetett alakító hatásokat mutatom be, melyeket terepmegfigyelések, interjúk és kérdőíves mérések során tapasztaltam.

Az interjúkészítés során a reprezentativitásra törekedtem. A B.E.B.A.-n tapasztalt

magatartásformákat legjobban képviselő személyekkel készítettem interjút. Megfigyeléseim alapján öt típus jelenik meg: a rendezvényelemeket előkészítő szervező (Ré), a hangulatfelelős (Szilárd), az eseményeket követő megfigyelő (Gergő), az újonc (Peti) és az ikonikus alak (Minó).¹

Ré szegedi származású, 28 éves, vendéglátással foglalkozik. A B.E.B.A-rendezvény ötletgazdája, a mai napig ő szervezi az eseményeket. Szilárd 23 éves és szintén vendéglátásban dolgozik. A legelső rendezvényen ismerkedett össze Rével, és azóta is mindig jelen van a rendezvényen, ő az egyik legaktívabb tag. Gergő 33 éves, kevésbé aktív tag, viszont az első alkalomtól kezdve folyamatosan látogatja az eseményt. Peti 23 éves, nyár óta rendszeres látogatója a rendezvénynek, tanuló és banki ügyintézőként dolgozik. Minó szociális munkásként dolgozik, 25 éves, nem a legelső alkalomtól jár, viszont az egyik ikonikus alakjává vált a B.E.B.A.-nak, éppen ezért külön fejezetben ismertetem a tapasztalatait. Berettyóújfalu mellett nőtt fel, két éve él Budapesten.

TIPOLÓGIÁK ÉS ELMÉLETEK

Az események ismertetését egy sajátos kronológia szerint prezentálom. A sztereotípiák hatásait a résztvevők saját tapasztalatain keresztül tárom az olvasó elé, az események sorrendiségét pedig a *queer*-jelenségek uralkodó paradigmái határozzák meg. Tapasztalataim alapján a melegekkel szemben megfogalmazott sztereotípiákat több olyan külső hatás is befolyásolja, ami egy-egy uralkodó paradigma vagy tipológia hagyatéka. Ezek magán a helyszínen nem jelentek meg közvetlenül, mint például az előítéletekből fakadó belső konfliktusok, de az interjúk során abszolút kikristályosodtak.

Jó példa erre heteroszexizmusból eredő gondolkodásmód. A heteronormatív nézőpont szerint a törvényesíthető és elfogadható kapcsolat férfi és nő között alakul ki. Tehát a nemi identitást két csoportra osztja: férfire és nőre, valamint egyetlen szexuális orientációt fogad el, mégpedig a két nem közötti vonzalmat, a heteroszexualitást. Az eltérő nemi identitásformákat (transzgender, queergender stb.) és szexuális orientációkat (homoszexualitás, biszexualitás, queerszexualitás, aszexualitás stb.) egy csoportként homoszexuálisokként határozza meg (RITTER 2014).

A heteronormatív rendszerhez viszonyítani az LMBTQ+ identitást olyan akadályokhoz vezethet, hogy maga a tagok között is bizonytalanság generálódik érzéseik, vágyaik helyességét illetően (RITTER 2014: 80). Ez lassítja, vagy akár gátolhatja a *coming out* folyamatát, azt a folyamatot, amely során az egyén elfogadja önmagában és az identitása részévé teszi a hajlamait. Személyes véleményem szerint ez nem csupán a meleg személyiség kialakításában jelenik meg, hanem a heteroszexuális identitás fejlődésében is. A heteroszexualitás „felvállalása” nem hangsúlyos, mert elvárásként fogalmazódik

¹ A résztvevők között nem tapasztaltam hierarchia-rendszert, így a felsorolt karakterek között sincs. Ellenben maga a meghatározott szerep keveredhet.

meg az egyénfejlődés során, a normakövető attitűdöket pozitív visszacsatolással jutalmazza a környezet a nevelés folyamán.

A melegeket érintő előítéleteket a szexualitás határozza meg. Mivel a heteroszexualitás csak a férfi és nő közötti szexuális kapcsolatot fogadja el, így ennek tükrében értelmezi az azonos neműek kapcsolatát. Gyakori a nemi identitások összemosása, a nemi szerepek szerinti beazonosítás. Eltúlozott általánosítások, többnyire negatív sztereotípiák fogalmazódnak meg a homoszexuális férfi testéről, jelleméről, magatartásáról. Mivel tény, hogy két azonos nemű ember közötti szexuális aktusról van szó, így a homoszexualitást² ért előítéletek a reprezentációs előítéletek csoportjába sorolhatjuk. Ezek a sztereotípiák nem csupán a meleg ellen lépnek fel, de értékítéletet alkotnak a nőiségről is. Bizonyos esetekben ezek a sztereotípiák az aktusban befogadó szerepben lévő férfiak ellen irányulnak, tehát az úgynevezett „passzív” melegekre. Az „aktív” oldalt gyakran pozitív irányú sztereotípiákkal illetik, mint „olyan domináns férfi, aki nem csak a nőket, de a férfiakat is meg tudja hódítani”, ez a sztereotípiát viszont erősíti a szexuális aktivitásról tartott képzeteket, miszerint a „meleg képtelenek tartós párkapcsolatban élni”. Peti konkrét történetet mesélt el előéletéből, amely leírja a szabados szexualitásra vonatkozó sztereotípiák forrását, másrészt a heteronormativitás hatását:

„Ha meghallom a nevét és már két embertől hallottam, akkor már hatalmas ribi. Valakinek ez baj, valakinek ez nem. Nekem lehet azért nem baj, mert elméletileg én is az voltam. Mert azt mondták, hogy ez annak számít. Én nem így éltem meg, én tök normálisan csináltam. Én azért ítélem meg így, mert tudom, hogy a heterók is így csinálják. Tehát normálisnak gondolom. A normális ribanckodás az nálam azt jelenti, hogy nem megyek át naponta máshoz, egzakt ribanckodás az az, amikor mindenkivel: »fűvel, fával«, de ez nem így volt. Havonta megbeszéltem valakivel, hogy szexelünk és átmentem és csináltuk; és ezt csináltam öt éven keresztül havonta egyszer, vagy kétszer, szerintem ez tök normális, de a legtöbb embernek nem az; úgyhogy szerintem én normális voltam. Akkor még könnyűvérű voltam, könnyen be lehetett vinni valamibe. Ha nagyon nem akartam volna, akkor nem megyek bele. Hát buli volt, sokat ittam, összekeveredtem valakivel, és aztán nála keltem fel és ez már »ribinek« számított, hogy valakivel hazamentem buliból. Már most nem; kiéltem magam. Lassan alakult át, már nem csináltam annyiszor. Ez a periódus korhoz kötött, inkább a fiatalok, 25-30 felett már nem csinálják.” (Peti)

Peti arról számolt be, hogy vannak periódusok egy meleg férfi életében. Ilyen periódus például, ahogy ő fogalmazott: a „ribi korszak”. Ebben a szakaszban, ami kb. öt évet jelent, a szex és az alkalmi kapcsolatok központi szerepet töltenek be. Peti története potenciális táptalaja lehet egy esszencialista elemzésnek.

² Homoszexuálisok alatt a meleg férfiakat és leszbikus nőket értem. A felmérésben nem tértem ki más nem identitások közötti szexuális orientációra, mivel irrelevánsnak bizonyultak a kutatás során.

A korai homoszexualitást vizsgáló tanulmányok rendszerint a szexuális aktusra helyezik a hangsúlyt. Az első meghatározás szerint a szexuális aktusban megjelenő pozitúrák alapján aktív a „behatoló” fél, és passzív a „befogadó” fél. A 19. században a homoszexuális magatartást monolitikusnak tekintették és egyetlen modellben értelmezték. Ez a nézet a mai napig felelevenedhet, ezt hívjuk „naiv esszencializmusnak” (DONALDSON – DYNES 1994: 414).

Az esszencialista nézetekkel szemben a konstrukcionista szerint történelmi gyökerei vannak a társadalmakban kialakult, vagy megjelenhető homoszexualitásnak, de más-más aspektusban, teret engedve a szexuális sokszínűségnek, más funkciót lát el az egyes társadalmi közegekben (KALOCSAI 1998: 189).

A hatvanas évektől, a homofil mozgalmak hatására kialakultak a meleg és leszbikus identitáselméletek. Társadalomtudományi területen más-más kontextusban kezdték el vizsgálni a homoszexualitást, a kulturális antropológiában, például: etnocentrikus szemszögből, másrészt a tapasztalatok és gyakorlatok kulturális különbségeit és társadalmi kialakulásait értelmezték (KALOCSAI 1998: 197–198).

A több nézőpontú elméletek relevanciájára jó példa Ré története. Ré a vidéki és fővárosi közeg különbségét foglalta össze a párkapcsolatok minőségére vetítve.

„Én alapjáraton szegedi vagyok, ami sokkal családiasabb közeg, meg másabb, mint Pest. Mikor én feljöttem ide, az nekem nagy váltás volt. Itt azt tapasztaltam, hogy nem annyira fontosak az emberi értékek és nem annyira fontos, hogy ki vagy, vagy milyen a személyiséged. Itt minden fel van gyorsulva az ismerkedések, az emberi kapcsolatok is és sokkal jobban pörögnek. Vidéken sokkal inkább önmagad lehetsz, mindegy, mit veszel fel. Itt sokat számít a külső, nagy is az elvárás. Vidéken az ismerkedés úgy néz ki, hogy leveleztek, aztán találkoztok egyszerűen, aztán vagy lesz valami, vagy nem. Itt simán megtörténik az, hogy két ember kapcsolata olyan, hogy ráír az egyik ember a másikra, 30 perc múlva összejönnek és szexelnek, utána meg nem is beszélgetnek és elköszönnek. Általában megfogalmazzák, hogy párkapcsolatra vágnak, de nem nagyon tesznek azért, hogy ezt meg is kapják. Megelégednek azzal, ami jön, mert egyszerűbb, meg nem kel vele vesződni. Lehet azért is így van, mert nincs meg az ismerkedésnek a menete, nincs meg az, hogy érdekelje a másik. Mintha beletörődnének az emberek, nekik nem fura, vagy megszokták, nekik ez normális. Sokan viszont nem tudnak kiszakadni. Találkoznak valakivel, akivel összejönne, de nem tudnak kiszállni, mert nem tudják elképzelni máshogy, nem tudnak átszocializálódni. Nehéz egy újhoz hozzászokni. Főleg egy kapcsolat nehezebb, mert nagy felelősséggel jár.” (Ré)

Ré úgy gondolja a pesti meleg élet erkölcsstelenebb a vidékinél. Az ideális az lenne szerte, ha a vidéken tapasztalt értékek jobban érvényesülnének a fővárosi közegben. Egyrészt azt gondolja, hogy társadalmi elvárás a sztereotipikus viselkedés. Másrészt kritikát fogalmaz meg a budapesti meleg ismerkedési szokásokról. Míg a vidéki

környezetben a lehetőségek hiányát tapasztalja, a fővárosban pedig a túl sok lehetőséget. A történetből tükröződik a többség és a kisebbség felé sugárzott sztereotípiák önbeteljesítő jóslatként megjelenő hatása.

A kisebbséget a kategóriák, a sztereotípiák és az előítéletek teremtik meg; ezek a többségtől származnak. A kisebbség gyakran azonosul egy-egy identitást meghatározó, alakító szempontokkal. Akkor jelenik meg a sztereotípiák, ha homogenizálódik egy csoport, tehát vizualizálhatóvá válik. Ez megjelenhet a médiában, tömegkommunikációban, ami arra kényszerítheti a kisebbség tagjait, hogy ezeket önmagára vetítse, ami öngyűlölethez és az identitás elvesztéséhez vezethet; vagy önbeteljesítő jóslatként azonosul az adott sztereotípiával (CSEPELI 2014: 323).

A posztmodern elméletek szerint, két, gyakran egymással ellentmondásba kerülő folyamat rajzolódik ki a modernitás leírásában: racionalizálás és megújulás. A „racionális” folyamat a modern homoszexualitás meghatározhatóságát célozza meg, ami alapja lehet a kutathatóságnak. Ezzel szemben a „megújulás” folyamata megbontja az eddigi kategóriákat, és olyan szinten elemeire bontja a homoszexualitás fogalmát, hogy az nem képes betölteni korábbi szerepét. A posztmodern meleg és leszbikus elméletek reflektálnak a szexuális sokféleségben rejlő politikai lehetőségekre is (KALOCSAI 1998: 197–198).

A különbségek hangsúlyozása és a sokféleségről való nyilvános beszéd, a kultúra, identitás és politika címszavak újraértelmezését vonja magával, s együtt alkotják az identitáspolitikát (FEISCHMINDT 1997: 8). Az új helyzetben a meleg és leszbikus elnevezések helyébe egy már korábban pejoratív értelemben használt kifejezés kerül, ami elmosza a szexuális határokat. Ez a kifejezés a *queer*, ami a furcsa, a szokatlan jelentést hordozta korábban. A *queer*-jelenséget nehéz stabilizálni, hisz folyamatosan alakul, ebből kifolyólag alkalmas a potenciális új lehetőségek és elméletek kidolgozására.

A *queer*-elméletek abból indulnak ki, hogy a szexualitás nem egy tartós állapot, hanem a szexuális vágy határozza meg. Analitikus modelleket állítanak, ami a társadalmi nem és biológiai nem közötti kapcsolatot mérlegeli, és kritizálja a heteronormativitást (TÓTH 2017: 14).

Magyarországi elméleteket meleg és leszbikus jogi aktivista szervezetek kezdtek kidolgozni. Alapjaiban reflektálnak az amerikai és nyugat-európai identitáspolitikai modellekre, de lehetőségük van azokat újragondolni és sajátos modelleket kialakítani. Ebből kifolyólag megosztottság jellemzik őket és eltérő formákat öltenek, lehetnek tehát *queer*, homofil, konstruktivista, de esszencialista elméletek is (KALOCSAI, 1998: 199).

Takács Judit rávilágított arra, hogy a homoszexualitás-kutatásokban szükséges egy elméleti keretet lefektetni, amiben értelmezik ezt a jelenséget, mert annyi különféle, gyakran egymásnak ellentmondó megközelítés létezik, hogy lehetetlen egységes keretbe sorolni ezeket. Ezek az ellentmondások egyénekre vonatkoztatva is megjelennek. Egyéni szempontból két uralkodó felfogás létezik: az egyik a homoszexualitást állapotként értelmezi („veleszületett adottság”), a másik pedig mint szerepet határozza meg (társadalmi konstrukció). A rengeteg elméleti háttér azt a veszélyt foglalja magá-

ban, hogy a kutató tudós saját nézetei mellett elfogultan értelmezi a jelenséget. A *homoszexualizálást* kutató tudósnak azt tanácsolja, hogy interdiszciplinárisan, körültekintve határozza meg elméletét a megfigyelt alanyokhoz mérten (TAKÁCS 1998: 204–205).

KAPCSOLATHÁLÓZATOK

Az LMBTQ+ civil szervezetek céljai között szerepel az egyenjogúság kivívása, mely aktuálisan a házasság és családalapítás köré épül. Több kulturális program keretében foglalkoznak ezekkel a témákkal, többek között a *Budapest Pride* fesztiválon, nyár elején és a már több éve megrendezésre kerülő LMBTQ történeti hónapon februárban. Évközben is folyamatos jogi támogatást lehet kérni tőlük, illetve törekvések vannak arra is, hogy az iskolákban megismerhetővé váljon a téma. A kérdőívben felmérést végeztem azzal a céllal, hogy megtudjam a B.E.B.A.-sok mit gondolnak az aktivista törekvésekről.

A válaszadó B.E.B.A.-sok kiálltak az azonos neműek házassága mellett, illetve kívánatosnak tartják, hogy politikai mezőben többet foglalkozzanak az egyenjogúság kérdésével. A megkérdezettek kétharmada gyermeket is vállalna azonos nemű párjával. A kitöltők több mint háromnegyede szerint érdemes foglalkozni az iskolákban az LMBTQ+ kérdéssel. A *Pride* felvonulással kapcsolatban megoszlanak a vélemények, a válaszadók fele úgy gondolja, hogy a *Pride* felvonulás hasznos a magyar LMBTQ+ emberek számára, viszont számottevő az ellenvélemény is. Ebből arra következtettek, hogy vitás kérdés, de inkább pozitív a vélemény a *Pride* felvonulással kapcsolatban. Az interjúk során a közéleti hatásokra a politikai terület iránt érdeklődő Szilárd fektett hangsúlyt:

„Nagyon sokáig őrlődtem ezen a dolgon és nagyon sokáig nem is fogadtam el. Olyan 19 éves lehettem, mikor ez lecsapódott bennem, hogy ez van. Ezt nem tudom megváltoztatni, ez nem az, hogy szedek gyógyszert és majd elmúlik. Mi így születünk kész, nem betegség, nem korcsosulás, ahogy a társadalmunk és a világi társadalom tartja. Sokáig annyira brutálisan gyilkoltam és öltem magamból ezt az egészséget, hogy elköteleztem magam egy politikai közösségben. Én (melegként) elhivatott küldetésnek tartottam, mind a párt, mind a társadalmi dolgokat tekintve, a melegség az egy külön faj és azt ki kell irtani, ennyire durván ment. Ahogy nőtt a fajgyűlölet, meg a fasizmus, akkor én azt mondtam, hogy köszönöm, nekem ennyi elég volt. Ha politikai pályára lépnék, én nem ezt képviselném, mármint a kisebbségekkel szemben, meg ilyenek. »A buzi ne cigányozzon, a cigány ne buzizzon!« – nekem ez egy alapelvem. Ugyanúgy kisebbségben vagy melegként, mint ő cigányként. És én ezért megszakítottam és egyáltalán nem kontaktálok már azzal a [korábban említett politikai] csoporttal. Amiről még itt beszélni kell, az a Pride-ok. Én nem értek vele egyet, ennek ellenére ki

szoktam menni a Pride-ra. Csak látni, meg hallani a dolgokat. Egyébként a politikai dologra kíváncsi és megy a vita, ez az egy jó a Pride-ban. [...] Ha ennyire jogokat akarunk, akkor bele kell menni a politikába, és akkor napirendi ponton legyen, az üléseknél, hogy a melegeknek legyen joguk. Nekem nem kell semmi, nekem ennyi elég, én nem akarom megfogni a párom kezét az utcán stb. Persze, nem mondom, hogy annyira nagyon rossz dolog lenne [a Pride], de szerintem ezt nem így kéne csinálni.” (Szilárd)

A meleg identitás feltérképezése nem mindig zökkenőmentes. A homofóbia nem csupán a heteronormatív gondolkodású heteroszexuális embereknél jelentkezhet, hanem a hajlammal született egyénnél is, ami internalizált homofóbiaként jelentkezhet (RITTER 2014). Szilárd évekig nem akart szembesülni vele, és nem csupán elfojtotta, de olyan közösséget keresett, ami konkrétan elítélő a homoszexualitással és az LMBTQ+ emberekkel szemben. A közösség aktív politikai tevékenységet folytat. Mindig is érdeklődő volt a politika iránt, ez a mai napig jellemző tulajdonsága. Évekkel ezelőtt kilépett abból a közösségből, aktív politikai tevékenységet nem folytat azóta, de a mai napig követi a közéleti eseményeket, és szeret véleményt alkotni.

A csoporttagok többsége Budapesten biztonságban érzik magukat, vidéken kevésbé. A legnagyobb biztonságot pedig a B.E.B.A. közegben és a közvetlen baráti társaságban élik meg; a munkahelyen, vagy más közegekben kevésbé. Peti a csoporttagságát a munkahelyi helyzettel veti össze:

„Hétköznapi fapofának kell lenni, a munkahely miatt, meg a sulis miatt, meg néha az is szeretek lenni. Néha így elengedem magam a munkahelyen is, de remélem, nem veszik észre, mert előítéletesek. Ott vannak, ilyen íratlan szabályok, hogy hogy kell viselkedni, meg hogy nem. 2 embernek elmondtam, 3-4 sejtí, a többiek meg nem érdekelnek, mert nem beszélgetek velük. Nagyrészt az volt a reakció, hogy »Tudtam«. Szerintem a többieket sem zavarná, mert szeretnek engem. Ugyanúgy fogok dolgozni másnap, ha megtudják, ez nem fog változtatni semmin. Csak mégsem mondhatom azt, hogy »Cicuka, figyelj, kérlek!«, vagy »Szívecske!«, (néha azt is szoktam). Az előző munkahelyemen, a ruhaüzletben rendszerint így volt, mert nem tudtam a nevüket, de az más közeg.

A B.E.B.A.-t természetes közegemnek érzem, úgy érzem, önmagam lehetek. Úgy érzem magam, mint egy csillámpóni hercegnő. Bájolhatok, meg beszélgethetek, és ez tök jó. Mi is ugyanolyan srácok vagyunk, akik hétfőként elmennek bulizni együtt. Az életben is elengedem magam, de azért itt jobban. Nem szokott zavarni, hogy vannak körülöttünk heterók. Jó néha elkapok egy-két tekintetet, hogy »ezt nem kéne«, meg »ezt mi nem csípjük«, de nem szoktak beszólni. Én úgy érzem, hogy már tudnak róla az emberek, biztos elgondolkodtak már róla. Ezért ezt úgy kezelem, hogy ez van és el kell fogadni.” (Peti)

A melegséggel járó konfliktusok nem csupán a közéleti eseményekben, civil környezetben jelennek meg, hanem bárhol. A legnehezebb talán a család felé kommunikálni. Gergő erről az őrlődésről számolt be. Az interjú során, többször használta konkrétan a stratégiai szót, nemcsak a *coming out*, de a társas interakciókra is:

„A mai napig sokat játszom ezekkel a gondolatokkal, hogy mi lett volna, ha így csinállok, vagy úgy csinállok valamit? Pár éve, ha lett volna itt két darab pirula, az egyik az, hogy heteró leszek a másik az, hogy meleg, akkor nagyon sokat gondolkodnék, hogy melyiket veszem be. Régebben sokkal többet voltam heterók között és melegek között is, de nem éreztem otthon magam egyik helyen sem. A heterók között azt éreztem, hogy látják rajtam, a meleg között meg úgy éreztem, hogy túl heterós vagyok. Jó, azért lehet, az is közre játszik, hogy 24 évesen csapódtam bele ebbe az egészbe. Eléggé későn a mostani fiatalokhoz képest. Most úgy elmúlt, nem tudom, talán az idő, ami kihúzott a gödörből.

Húgomnak mondtam meg először.[...] Ezt nem azért mondtam el neki, mert akartam, hogy tudja, hanem stratégia miatt. Mert az exem fenyegetett, hogy kitálat, mert tudta, hogy nem akartam a szülőknek kitálatni. És azért mondtam el húgomnak, ha olyan szituáció van, tudjon segíteni. Szüleim azóta sem tudják. Nem tudom, hogy kezelnék. Apám egyre konzervatívabb. Anya meg sokszor volt kedvetlen mostanában és nem akartam ezzel terhelni. Lehet, magát hibáztatná. Szerintem tudja, mert itt vagyok, nincsen senkim, mindig srácok vannak a közelemben. Másrészt nem téma egy ideje, mikor lesz unoka. Én meg igazából nem tudom, hogy el kell mondani, vagy nem. Nem értem ebben a *coming out*-ban, hogy miért kell elmondani? – el kell mondani egyáltalán?” (Gergő)

A *coming out* egyfajta stratégia. Mérlegelések sorozata, kényes helyzetek sokasága. Megfontolt döntés kell ahhoz, kivel és milyen szándékkal közli az ember. Többnyire az a feltételezés határozza meg, amit a kommunikációban befogadó reakcióként tételez a közlő. A fentebb említett skála elmélyülés szakaszára jellemző, tehát amikor már több meleg ismerős van, több párkapcsolaton is túl lehet a személy, de még nem feltétlenül publikus mindenki számára a meleg identitás (CONNEL 2012).

ESETTANULMÁNY: „AZ AKTÍV BIKÁ”

Minó a B.E.B.A. egyik ikonikus alakja. Ő személyesíti meg, mind életvitelében, mind megjelenésében a meleg férfi szerepeit.

„A Bika név azért ragadt rám, mert aktív vagyok, viszont na, csak látszik, hogy valamilyen szinten mégis csak nőiesebb. Nem tartom magam túlságosan buzisnak, nyilván ezt a környezetem kívánja meg. Meglátnak és akkor meglepődnek,

hogy »te aktív?« – inkább passzívnak néznek, a passzív unik is. Szexuálisan inkább aktív vagyok, életvitelszerűen mint egy meleg pár, akkor viszont passzív. Ez olyan háziasszony feeling, én mosok, főzök, odafigyelek, vagy azt hiszi övé az utolsó szó; pedig nem.

Én személy szerint ezt a pozíciót töltöttem be. Jó, most ezt lehet, valaki nem passzívnak mondja, hanem gondoskodónak, mindegy. De mondjuk, ha egy heteró példát nézünk, akkor párkapcsolatban az aktív a férfi, passzív pedig a nő, nincs teljes egyenjogúság, egyik kapcsolatban sem. Egy meleg kapcsolatban két férfi van, nincs ilyen, hogy »akkor most melyikőtök a lány?«. [...] Volt párom, aki volt már nővel és azt hangoztatta, hogy ő a férfi, és ő a domináns, én erre azt mondtam, hogy akkor viselkedj is úgy. Azért vagyunk melegek, mert a pasikat kedveljük.” (Minó)

A hetero párhuzamokat szemléltetésre alkalmazza. A hangsúly az aktív és passzív szerepre kerül, de nem mint szexuális pozíció értelmezendő, hanem mint minőségjelző. Élethelyzettől függően változhatnak, alakulhatnak a szerepek. A szerepet magát a személyiségeből, látásmódjából fakadóan alkotta meg a személy, a szerepjátás nem fenntartható hosszú távon.

„Nekem is volt olyan, hogy tetszett egy passzív fiú és tudtam, hogy a férfiasabb pasikat kedveli, ezért úgy akartam viselkedni. Figyeltem rá, elmélyítettem a hangom, meg ilyenek. De nem tudtam volna ezt hónapokig csinálni.” (Minó)

Azt a következtetést vontam le, hogy az aktív, uni, passzív nem kategóriák, hanem magatartásformák vagy attitűdök. Az aktív és passzív megnyilvánulásokat a környezet váltja ki. A kategorizálás félreértésekhez, félreismerésekhez vezethet, amik akár egy potenciális kapcsolat végét is okozhatják. Minó alakuló párkapcsolatának története jól tükrözi, hogy milyen veszélyeket rejt magában.

„Mikor ezzel a fiúval elkezdtem ismerkedni, az elején nagyon rossz benyomást keltettem: ecsethaj, meg csillogó fülbevaló, nem tetszett neki. Persze a szexuális vonzalom megvolt, csak a belső tulajdonságaim nem tetszettek neki. Egy hónap után azt mondta, hogy ez neki nem kell. Majd írtam neki, hogy »egy csiszolatlan gyémántot dobtál el a kavicsokért«. [...] Végül egy hónap után megint találkoztunk nem is emlékszem, miért, de felmentünk hozzá és órákig beszélgettünk. És akkor láttam, hogy mosolyog a szeme, amikor rám néz. Most érzem azt, hogy szeret velem lenni, meg hogy kellemesen csalódott. És én is magamon azt tapasztalom, hogy változom, pozitív értelemben.” (Minó)

Minó „out” személy, a melegség számára már életmód. Elmélyült tartós kapcsolatra vágyik, amit tudatosan kezd építeni. Személyisége tudatosan reagál a „meleg helyze-

tekre”, ami azt jelenti, hogy nem titkolja szexualitását, a helyzettől függően nyilatkozik meg róla. Célja, hogy mások se kezeljék többként szexuális orientációját, mint saját maga. Hivalkodó személyiség valóban, amit azért épített ki, mert vágyik az elismerésre:

„Szeretem, ha megnéznak az utcán, nem csak a melegek, hanem mindenki. Nem szeretem, ha van rajtam fogás, lehet ezért is vagyok ilyen szabadszájú. Mert ha megjelensz határozottan, akkor rögtön rád szegeződnek a tekintetek, és ez tök jó dolog. Miért ne lennék jobb, ha lehetek? A B.E.B.A.-tól azt várom, amit kapok. Nem gondolok többet magamról, annál, mint ami vagyok, de nem baj, hogyha azt látják, hogy ez kimondja, amit gondol. Ha elmegyek B.E.B.A.-ra, nem megjászom magam, hanem az is én vagyok, de akkor azt kívánja meg a környezet. Nem azt, hogy kimérten, megfontoltan beszélgessek valakivel. De amikor van egy kapcsolati tragédia, mint múltkor. Úgy elbeszélgettem, hogy észre se vettem, hogy B.E.B.A.-n vagyok és azt erősítettem benne, hogy ez nem csak az ő hibája, mert hisz ez a munkám, az életre motiválás [szociális munkás].” (Minó)

ÖSSZEGZÉS

A kutatásomban egy meleg kulturális közeget figyeltem meg. Azt a kérdést vizsgáltam, hogy mi lehet az oka annak, hogy rejtőzködő attitűdöket vált ki egy-egy személyben nemi identitása és/vagy szexuális orientációja?

A rejtőzködés egy védelmi mechanizmus, amit azért épít ki a személy, mert az identitásfejlődés során több olyan konfliktushelyzettel találkozik, amelyben a homoszexuális hajlamot deviánsnak és elutasítandónak tartja. Ezeknek a forrása megjelenik a történelmi környezetben, a heteronormativitásban, de akár a homoszexuális szubkultúrával szembeni ellenérzésekben is. A közösség támogatást fejezhet ki az egyén felé, de a feldolgozási folyamat intrapszichésen zajlik le; így több fázison mehet végig, ahogy Gergő és Szilárd példája is igazolja.

Ez magában foglalja a másik kérdésemre nyert választ is, miszerint milyen társadalmi szerveződések alakulhatnak ki ezáltal? Az interakciók forrása a sztereotipikus gondolkodásmódban és az előítéletes magatartásban gyökerezik (CSEPELI 2014). Az akciók és reakciók folyamata konfliktushelyzeteket teremt; intraperszonálisan és egyes társadalmi jelenségek között is. Megjelenik történelmi távlatban is, de az egyes irányzatok, elméletek és tipológiák is interakcióba léphetnek egymással. Például ilyen a feminizmus és a *queer*-elméletek kölcsönhatása, vagy az esszencializmus és konstrukcionista közötti konfliktus, de legfőképpen a heteronormatív tekintélyelvűség (CSEPELI 2011) és a kisebbségtudat között megjelenő konfliktus. A belső interakciókra jó példa Minó esete, aki a meleg szerepeit más-más kontextusban is értelmezi, az attitűdjeit ezekhez igazítja. A B.E.B.A. minden esetben az egyén önmegvalósításának helyszíné.

Maga az, hogy sok előítélet a külsőségekben jelenik meg feltételez egyfajta szubkultúrát. Többek között az a szempont jó kiindulási alapot biztosít, hogy a meleg identitás nem csupán férfiakra lehet jellemző, hanem nőkre is, így több eltérés és közösségre szabott megoldás létezhet. Összehasonlítással, azonosságok vizsgálatával, úgy vélem, meg lehet határozni a meleg szubkultúra sajátosságait, bár ez egy további, kiterjesztett kutatás tárgyát képezheti.

IRODALOM

- ANDERSON, Benedict (2006): *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről* (Sonkoly Gábor ford.). L'Harmattan, Budapest.
- CSEPELI György (2011): *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon*. Apeiron, Budapest.
- CSEPELI György (2014): *Szociálpszichológia mindenkiben*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- CONNELL, R. W (2012): *Férfiak. Eltűnő szerepek* (Dudik Annamária Éva ford.). Noran Libro, Budapest.
- DONALDSON, Stephen – DYNES, Wayne R. (1994): A homoszexualitás tipológiája. In: TÓTH László: *A homoszexualitásról*. T-Twins Kiadó, Budapest.
- FEISCHMIDT Margit (1997): Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika új diskurzusa. In: FEISCHMIDT Margit (1997): *Multikulturalizmus*. Osiris, Budapest.
- KALOCSAI Csilla (1998): Leszbikus és meleg elméletek. Identitások és identitás politikák. *Replika* (33–34). 195–201.
- RITTER Andrea (2014): *Melegek*. Corvina Kiadó, Budapest.
- TAKÁCS Judit (1998): Bevezetés a homoszexualizálás tudományába. *Replika* (33–34). 203–212.
- TÓTH Ágnes (2017): Nő és férfi? *Kultúra és közösség* <http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2017/4/02.pdf> (Letöltés ideje: 2019. június 3.)
- TÓTH László (1994): A modernkori homoszexualitás néhány kérdése. In: TÓTH László: *A homoszexualitásról*. T-Twins Kiadó, Budapest.

G+ENDER'S AIM

FEMININ ÉS MASZKULIN SZTEREOTÍPIÁK KAPCSOLATA A DÖNTÉSHOZÁS VILÁGÁBAN

Ne sírj, fiam! Katonadolog!

Mindannyian találkoztunk már a fentihez hasonló szólásmondásokkal, talán magunk is használunk hasonló szófordulatokat. Egy kisfiú beütötte a lábát, de ne sírjon, hiszen az nem férfihez méltó viselkedés! Egy jó katonának ez semmiség! – Mit üzen ez a szó-lás? Egy fiú legyen olyan, mint egy katona, ne törődjön vele, ha fáj valamije, ne mutassa ki az érzéseit, mert egy fiú aktív, erős, nem az érzelmekkel törődik, hanem cselekszik. Mindemellett, ha véletlenül kiadja az érzelmeit, akkor csúfolják, hogy ne legyen már olyan nebánsvirág, az olyan lányos!

Virágot a virágnak!

A nők esetében viszont a virág metaforája pozitív töltetű: Virágot nőknek szokás adni, hiszen a nők maguk is virágok. De milyen egy virág? Napfényt igényel, amihez meleg-ség társul. Nem tud helyet változtatni, passzív, ahhoz, hogy életben maradjon, locsolni kell, gondoskodni kell róla. Védelemre szorul.

A két mondás jól érzékelteti azokat a tulajdonsághalmazokat, melyeket a világ nők-höz, s férfiakhoz kapcsol, a nők esetében idekapcsolódik a beszédesség, kommunikáció halmaza is. („A nők folyton pletykálnak.”) A szólásmondások mellett a népi, vala-mint a populáris kultúra, a társadalmi intézmények, a filmek és a televízió is mind-mind hordozzák a társadalom nemekkel kapcsolatos sztereotípiáit. Ezek sajátossága, hogy egyfelől körülírják, milyen legyen egy férfi, illetve egy nő, másfelől kijelölik, hogy ne-müktől függően a társadalom kit és milyen szerepekre tart megfelelőnek.

A populáris kultúra, a tömegkultúra nagymértékben alakítja a többségi felfogást, a többség által követendőnek ítélt értékrendet. Nem egyszerűen csak tükrözi a meg-lévő „közmegegyezéseket”, hanem képes azok formálására is. Ez egy kölcsönhatás, melyben a populáris kultúra egyszerre építkezik a kulturális/társadalmi hiedelmek-ből, s ezzel megerősíti azokat, de alkalmas a formálásukra is. Tehát a többségi médiát értelmezhetjük egyfajta „konszenzus-manufaktúraként”, melyet könnyű az államok politikájának, külpolitikájának szolgálatába állítani (WELDES 1999: 119). Ez a dön-téshozás világában bevett gyakorlat a polgárok befolyásolására. A Pentagon például,

mivel gyakran biztosít filmek számára katonai bázisokat, felszereléseket, illetve cserébe azért, hogy engedélyezi a hadsereg bázisain a filmek bemutatását, beleszólást kér abba, hogy mit tartalmazzon egy-egy a forgatókönyv¹ (ROBB, idézi ROWLEY 2010). Elsődleges céljai között szerepel, hogy a filmek támogassák a toborzást, valamint a katonaság maskulinizált világát pozitívnak, megbecsülendőnek, dicsőnek tüntessék fel.

Dolgozatomban az *Ender's Game*² című amerikai tudományos-fantasztikus filmen keresztül megpróbálok rámutatni, hogy a döntéshozás maskulin értékeket preferáló világa hogyan szorítja ki a feminitáshoz kapcsolódó értékeket, s ez miért veszélyes.

Mindezek előtt azonban fontos tisztázni, hogy milyen értelemben használom a feminitás és maskulinitás fogalmakat. Nem egyenlősítem nőiséggel és férfissággal, hanem a nemek meghatározását szolgáló társadalmi konstrukcióknak tartom ezeket. Különböző értékhalmozok, melyek tulajdonságokat kapcsolnak a férfiakhoz és a nőkhez. Tehát nem nőkről és férfiakról, hanem a társított tulajdonsághalmazokról beszélek, a továbbiakban a maskulin és feminin jelzőket használva.

FEMINITÁS, MASZKULINITÁS – TÁRSADALMI KONSTRUKCIÓK

A külvilág születéstől fogva a fentebb említett értéktársításokon, s nemi polarizáción keresztül értelmezi, s igyekszik „nőiessé”, illetve „férfissá” formálni az egyént, rögzíteni a nemekkel szembeni elvárásokat, sztereotípiákat. Az emberek például más okokat tulajdonítanak a sírásnak attól függően, hogy fiúnak vagy lánynak gondolják ugyanazt a csecsemőt (CONDRIY – CONDRIY – POGATSHNIK 1987, idézi: KOVÁCS 2016). Egészen korán találkozunk ezekkel az elvárásokkal, például a lányokat megdicsérik az iskolában, ha csöndesek, passzívok, visszahúzódóak, míg a fiúknál természetes és szinte elvárt, hogy vagányak, aktívok, talpraesettek legyenek (KOVÁCS 2014). Kisgyerekként különböző fiús, illetve lányos játékokon szocializálódunk, és nyilván más készségeket erősít a babázás, és más készségeket az autóverseny vagy a katonásdi. Ezek a társadalmi nemi sztereotípiák előíró jellegűek. A személyiségek azonban – hiszen nem futószalagon gyártott bábukról, hanem egyénekről van szó – összetettebbek és sokszínűbbek. Mégis, a társadalom értelmezésében különböző, s egymást kizáró jellegű értékhalmozok rendelődnek a férfisság és a nőiség köré, és ennek megfelelően például egy „igazi férfihoz” nem illenek a nőiséghez kapcsolódó tulajdonságok, mint a gyengédség, érzékenység.³

¹ A Pentagon által támogatott kasszasikerek voltak pl.: *Goldeneye*, *Tomorrow Never Dies*, *Black Hawk Down*, *Pearl Harbor*, *Top Gun*.

² A filmet 2013-ban mutatták be, rendezte Gavin Hood, Orson Scott Card regénye alapján, főszereplői Ender Wiggin, akit Asa Butterfield és Graff ezredes, akit Harrison Ford alakít.

³ Tickner kiemeli, hogy a gender nézőpontú megközelítések egyik fontos célja az ilyen bináris ellentétek (*binary oppositions*) meghaladása, mivel ezeket nem csupán adottnak véli a társadalom, de hierarchikusan tekint rájuk, preferálva a maskulin tulajdonságokat (TICKNER 1992: 7).

A társadalmi nemi szerepek társadalmi, kulturális konstrukciók eredményeiként létrejött szimbolikus karakterjegyek (TICKNER 1997). Akár a hétköznapi, akár a formális kapcsolatok, a tévé, a filmek, mind más-más szerepeket szánnak a nőknek és a férfiaknak, amiből egyenesen következik, hogy ezek az elvárások nemcsak a viselkedést érintik, hanem azt is, hogy a társadalom kit és milyen feladatra tart rátermettnek. A döntéshozók, katonák, politikusok esetében ezek az elvárások férfias tulajdonságokat jelentenek. Tickner megfogalmazásában a szerepek és szerepelvárások gyermekkorunk óta belénk nevelődnek és a társadalmi nemek tanulmányával foglalkozó tudósok egyik feladatuknak pontosan azt tartják, hogy rámutassanak ezekre a sztereotípiákra, a maszkulinitás uralkodó jellegére, amelyet természetesnek veszünk.

„Úgy szocializálnak minket, hogy a háború és a politika a férfiak világa, amihez a férfiaknak különös tehetségük van, és ezért ha ők beszélnek erről a világról az valószínűleg sokkal hitelesebb.” (TICKNER 1992: 4)⁴

Ezek a társadalmi konstrukciók magukban foglalják, hogy a hadsereg, a döntéshozatal, s a külpolitika olyan területek, melyek nem igazán nőknek valók és ezzel párhuzamosan, nincsen bennük helye a feminitásnak, a feminin értékeknek. Mindezt alátámasztja például Huddy és Terkildsen (1993) kutatása, miszerint az amerikai szavazók azokat a politikusokat ítélték hasznosabb, jobb politikusnak, akikhez önérvényesítést, durvaságot, szívósságot, szigorúságot, aktivitást, racionalitást, magabiztosságot kapcsolnak, és azokat kevésbé jóknak, akikhez melegséget, nyíltságot, kedvességet, érzékenységet, beleérző készséget, beszédességet, és óvatosságot társítottak. Előbbiek hagyományosan férfiakhoz és maszkulinitáshoz, utóbbiak nőkhöz és feminitáshoz rendelt jegyek.

ENDER'S GAME – A FILM ELEMZÉSE A FEMINITÁS ÉS MASZKULINITÁS DIMENZIÓIN KERESZTÜL

„Mivel a populáris kultúra döntően befolyásolja az elképzelésünket mind a világpolitikáról, mind a nemi szerepekről, semmi meglepő nincs azon, hogy a világpolitikában megjelenő nemi szerepekben visszaköszön az, amit a populáris kultúra közvetít felénk.” (ROWLEY 2010: 310)⁵

⁴ „We are socialized into believing that war and power politics are spheres of activity with which men have a special affinity and that their voices in describing and prescribing for this world are therefore likely to be more authentic” (TICKNER 1992: 4).

⁵ „Since our understandings of gender, like our understandings of world politics, are to such a large extent constituted through our interactions in popular culture and in our everyday lives, it is unsurprising that gender is found in similar configurations in world politics as in popular culture” (ROWLEY 2010: 310).

Az általam választott *Ender's Game* című sci-fi egy katonai világot ábrázol, egy maszkulinizált, homogenizált világot, mely igyekszik kirekeszteni mindenféle feminin hatást. Mivel a film elbeszélése egy kiképzés köré épül, remek lehetőséget nyújt a hatalmi világ kínálta értékek elemzésére. A filmbeli politikai vezetők célja – akik a filmben az egész emberiség katonai irányítóit jelentik – egy másik értelmes faj megtámadása, bolygójuk lerohanása. A katonák narratívája szerint az idegenek korábbi támadása után meg kell akadályozni, hogy a földönkívüliek ismét megtámadják a Földet. A hatalom képviselői a tömegkommunikáció eszközeit felhasználva nekik megfelelő képet alakítottak ki a földönkívüliekről és a történésekről, és valós motivációjukat a hétköznapi emberek számára homályban tartják.

A film cselekményét röviden összefoglalva: a katonák az idegenek elleni harc vezetésére gyerekeket⁶ akarnak kiképezni. Ezért létrehoznak egy hadiiskolát, melyben különböző, részben számítógépes stratégiai, szimulációs játékokon; részben csapatok egymás elleni versenyén keresztül képzik ki őket a végső ütközetre. A film cselekményének jelentős részét meghatározza a főszereplő, a még gyermek Ender Wiggin katonai vezetővé képzése. Ender egyedisége abban áll, hogy személyiségében mind a maszkulinitáshoz, mind a feminitáshoz kapcsolható tulajdonságok erősen jelen vannak, de a hadiiskola az utóbbi karakterjegyeket el akarja nyomni, illetve a saját céljaira felhasználni, hogy egy idealizált vezetőt faragjon belőle, olyan vezetőt, amit a világ „jó vezetőnek” gondol. A film végére Ender az emberiség flottájának vezetőjévé válik, és stratégiai géniuszának köszönhetően az emberiség totális győzelmet arat az idegenek felett. Ez a totális győzelem azonban egy értelmes idegen faj teljes kiirtásával jár. Azaz ez a maszkulin világ egy másik – mint az elbeszélésből kiderül, már nem támadó szándékú – faj elpusztításához, genocídiumhoz vezet.

A DÖNTÉSHOZÁS VILÁGA

A film a maszkulin, illetve feminin sztereotípiáknak megfelelően, plasztikusan ábrázolja az előírt férfi és női szerepköröket. Hangsúlyozandó, hogy egy filmről beszélünk, ahol a szerepek jellemvonásai 114 percbe sűrítettek, azaz az életben fellelhető karakterek nem tagolódnak ilyen élesen a maszkulin és a feminin tulajdonságok által. Viszont a társadalom nőiességgel, férfissággal kapcsolatos előítéletei, sztereotípiái a filmben látottaknak megfelelően szerveződnek.

A filmben a vezetők, s a hadiiskola világából hiányzik bármilyen intézményesült formája a döntések morális aspektusaira való reflexiónak. Az iskola vezetője Graff ezredes. Pedagógiai és stratégiai szándékai nem a kommunikációt, megértést, együtt-

⁶ Az, hogy a döntéshozók gyermekekkel akarnak háborút elvégeztetni, a morális kérdéseken túl is további kérdésekhez vezet. Mert manipulálhatóak? Mert egy gyermeket nem okolunk, hisz nem tudja, mit csinál? A felelősség enyhítése? Mert a vezetőkhez képest a gyermeki tudatlanságot jelképezhetik?

működést, hanem a „cselekvést”, azaz a támadást célozzák. Egy hierarchikus, homogénizált közeget épít és támogat, mely nem az egyéniségre, kreativitásra nevel, csupán a végrehajtásra, irányíthatóságra. Ebben a világban jellemző a hierarchiában magasabban lévők hatalmi demonstrációja saját pozíciójuk megerősítésére. A tekintélyelvű vezetés, a hatalmi demonstráció leszivárog a hierarchia alsóbb fokaira, s a belső személyközi viszonyokban is jelen van, így a homogén belső rendszeren belül sok kis Mi és Ők szerveződik, s a rendszer belső terének is része az elnyomás, a kirekesztés, a durvaság és az agresszió. A vezetők parancsának teljesítése a cél, nincs kooperáció, interakció, megerősítés, csupán végrehajtás van. Bábuként kezelhető katonák kinevelése történik.

Tulajdonképpen ez a klasszikus realista világ megvalósulása, ahol mindenki csak magára számíthat, a világ egy zéró összegű játszma, ahol minden nemzet a túlélésért küzd, és nem lehet bízni Másokban. Ender más, mert ő rendelkezik empátiával, ezt azonban az iskola saját céljaira akarja felhasználni.

A FEMININ KARAKTEREK KISZORULÁSA A HATALOM MASZKULINITÁSÁBÓL

A film négy meghatározó női szereplőt jelenít meg, akik az önérvényesítésre képtelen, a feminitásuk miatt versenyben alulmaradó, illetve a férfi mögött álló, a férfit támogató nőket karakterizálják.

A főszereplő édesanyja a háziasszony szerepében látszólag önként passzívvá válik, véleményét nem sikerül érvényre juttatnia. Nem ért egyet a hatalom elnyomó maszkulinitásának természetével, de képtelen kiállni azzal szemben; legnagyobb hátránya az önérvényesítő erő hiánya, ami a hatalommal szembeni cselekvőképtelenséget szimbolizálja. Graff ezredes könnyen keresztülviszi akarátát, mikor fiát elviszi az anyjától, ami a háború természetes velejárója. Nem véletlen, hogy a családanyának nincs szerepe a közsférában egy olyan filmben, mely a hatalomról szól, megjelenítve ezzel a nőiséghez kapcsolódó magánszféra és közsféra egymást elválasztó gondolatiságát (TICKNER 1992). Az anya megtestesíti a gyenge, védelmezni való, nem kompetens, ám szerethető nőt.⁷

Ender Wiggint erős érzelmi kapcsolat fűzi hűgához, Valentine-hoz, aki a hadiiskolai versenyben alulmaradt, mert túlságosan emocionálisnak bizonyult. A lány bátyjához gondoskodóan viszonyul, érzelmileg támogatja. Valentine Ender ragaszkodása

⁷ Lásd: paternalisztikus előítélet. Fiske sztereotípiatartalom modellje a melegszívűség/szerethetőség és a kompetencia tengelyén az előítélet természetét osztályozza (irigykedő, megvető stb.), ennek egyik formája a paternalisztikus előítélet, melyhez gyámolítás, segítségadás, alsóbbrendűség társul, hiszen az ilyen előítéletek célpontjairól azt gondolják, maguktól nem képesek elboldogulni. A háziasszonyokon kívül például az öregek is ide tartoznak. A karrierista nőkhöz kompetenciát és hidegszívűséget/nem szerethetést kapcsolnak, ők az irigykedő előítéletet tapasztalhatják (FISKE et al. 2002).

miatt nem szorul ki a film világából, ám a cselekményt nem mozdítja előre, tehát a feminin elvárásoknak megfelelően passzív, illetve képviseli a védelemre szoruló ott-hont, amit Ender harca végső soron meg kellene, hogy védjen (erre konkrétan utalás is történik Ender és Valentine párbeszédében). A filmben csakúgy, mint a politikában, a maszkulinitás világát indirekt módon a védelemre szoruló női világgal legitimizálják. Az ezt kritizáló szerzők kiemelik, hogy ez azért is torz, mert a nőkre a háborúk, illetve háború idején éppen a családjukat „védelmező” katonák jelentik a legnagyobb veszélyt (TICKNER 1997: 627).

Anderson őrnagy, a katonaiskola pszichológusa a rendszer részévé váló, ám ignorált nő. Próbálja Ender pszichéjét védeni, de alulmarad a hatalmi gépezettel szemben. Karaktere, folyamatos etikai dilemmáival együtt, Graff ezredes ellenpontja. Mikor szóvá teszi, hogy etikátlan gyerekeket a háború eszközöként használni, az ezredes elbocsátja. Ő az, aki a morált jeleníti meg, ami itt nélkülözhető és szükségtelen, csak zavart okoz. Morális megfontolásai megkérdőjeleznék az egyértelműnek láttatott helyzeteket. Ahogy Graff megfogalmazza a filmben: „*Ha vége a háborúnak, majd elgondolkodhatunk az erkölcsi vonatkozásokon!*”

A katonaiskolában Ender megtalálja az őt támogató, segítő női karaktert Petra személyében. Petra az egyetlen nő szereplő, aki „sikeresen” kapcsolódik be a hadiskola férfias világába, és bejut a kiképzés során a nyertes, azaz a háborút irányító csapatba. A filmben talán ő képviselhetné az elférfiasodó nőt, aki egyenrangú részévé válik a férfiak világának. Ugyanakkor elférfiasodása főként külsejében jelenik meg, hiszen inkább a főhős mögött álló, előbbrejutását segítő szerepén keresztül kapcsolódik a hatalmi világhoz, ami inkább a közösségiség kategóriájához, illetve a „férfiért létezéshez” kapcsolja. Törődő, konfliktushelyzetben csendes, nem tűnik autonóm személyiségnek.⁸

Komoly szimbolikus tartalommal bír, hogy a végső csapás végrehajtója az idegekkel szemben nem más, mint Petra. Ő az, akire a feladat hárul, hogy megnyomja azt a gombot, amely az idegenek teljes elpusztításához vezet. Sok esetben szerveződik a nők megítélése otthon kontra karrier, szűz kontra kurva, gyámolítandó kontra ellenség és ehhez hasonló ellentét-pólusok köré. A sztereotípiák vagy a nem kompetens, de csodás szeretnivaló és védelmezendő háziasszonyt, vagy a független, karrierista, szexuális erejével csábító, s emiatt pusztító és veszélyes *femme fatale*-t rajzolják ki. Ezt a kettősséget szimbolizálja Petra, miközben megnyomja – a *Kis Doktornak* nevezett pusztító fegyveren – a gombot úgy, hogy közben csapattársai, akik mind fiúk, védelmezik őt, aki így egyszerre jelképe a védelemre szoruló női karakternek és a hidegvérű pusztítónak.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy ez a négy női szereplő szimbolizálja a nemzetközi kapcsolatokkal és a politikai döntéshozatallal szembeni kritikát, hogy a jellegzetes

⁸ Ez némileg ellentétben áll az elért eredményeivel, s az ennek megfelelő státuszával. Igaz, hogy mikor bekerül a csapatába, Ender sok dologra megtanítja, Csakhogy ezek a jelenetek inkább közös, kellemes időtöltésre hasonlítanak, az egyébként nem megjelenített szerelmi szálát pótolják, minthogy Petra kompetenciájáról tanúskodnának.

feminin tulajdonságok, amelyek ezeket a karaktereket is jellemzik, el vannak nyomva a nemzetközi kapcsolatok és a külpolitika világában. Ahogy Tickner írja: a realizmus egyik hibája, hogy a „férfias” tapasztalatokra épít, és ezért torz képet mutat, torz értelmezési keretben látja a világot (TICKNER 1992).

A FŐSZEREPLŐ SZEMÉLYISÉGÉNEK PLURALITÁSA ÉS AZ IDEGENEK

Ender karaktere az egyetlen komplexebben ábrázolt személyiség a filmben. Mind a maskulin, mind a feminin jegyek fellelhetők benne. Ez a kétirányú hatás Ender karakterében konzekvensen végigvezetett, s a történet előrehaladtával egyre inkább konfliktusokat eredményez. A film tulajdonképpen Ender olyan útjaként is értelmezhető, melyben a balanszt keresi a két réteg között.

Autonóm személyiség, amellett, hogy tehetséges, hadiskolai sikereit érzelmi intelligenciája is segíti, vagyis mind a feminin, mind a maskulin karakterjegyeket beépíti vezetési stílusába.

A film egyik meghatározó jelenete megmutatja Ender belső vívódását egy párbeszéd keretében, amelyet Graff ezredessel folytat a Bonzóval történt véres konfliktusát követően. Ender képtelen részévé válni, beilleszkedni egyik katonatársa, a Bonzo által vezetett csapatba. Nem teljesíti Bonzo parancsát, mert nem tartja jónak. Konfliktusuk odáig fajul, hogy Bonzo a fürdőszobában megtámadja Endert, aki végül annyira megsebesíti támadóját, hogy az végzetes sérülést szenved. Ender ezek után be akarja fejezni tanulmányait, lemondana a hadiiskoláról, az előbbre jutásról, csakhogy túl késő. Ekkor történik egy dialógus Ender és Graff ezredes között.

- Te már a flottáé vagy, Ender. Nem engedné a sztratégosz, hogy hazamenj. (Graff ezredes)
- Küldjön haza, vagy kilépek. (Ender)
- Ne fenyegezz engem. Nem én vagyok az ellenség! (Graff ezredes)
- Az nem olyan biztos. (Ender)

A párbeszédéből is érzékelhető, hogy Ender autonóm személyiség, s képes megkérdőjelezni a hierarchia felsőbb fokairól erőltetett tartalmakat. Személyiségének része a kritikai képesség, a perspektívaváltás lehetősége, az empátiás készség. Lehetősége van a más kultúra megértésére.

A filmbéli idegenek, akiket a hatalom világa mindenképp megsemmisítene, feminitáshoz kapcsolható entitások, női vezetőjük van, és emocionálisan kommunikálnak. Ender nincs arról meggyőződve, hogy ellenséggel áll szemben, meg akarja érteni az idegeneket, hajlana az együttműködésre.

A katonaiskola vezetői tudják, hogy Ender feminitáshoz kapcsolható tulajdonságaira szükség van ahhoz, hogy kiváló hadvezért faragjanak belőle. Ugyanakkor tisztában vannak vele, hogy ugyanannyira veszélyes lehet ez, mint hasznos. Éppen ezért kontroll alatt tartják, hogy eszköz-jellegét megőrizze és a parancsokat teljesítse. Kiképzése során szimulációs hadi játékokat játszatnak vele, s a valódi ütközetben azt hazudják, ez az utolsó vizsgája, és ha ez sikeres, akkor kerülhet majd sor a háborúra az idegenekkel szemben. Csakhogy ez nem vizsga, hanem valóság volt, melyben Ender anélkül irtott ki egy bolygót, hogy tisztában lett volna vele.

Szimbolikus pillanata a filmnek, mikor Enderrel, végső vizsgáján – amiről akkor még ő, s mi nézők sem tudjuk, hogy ez a valós ütközet – kapcsolatba akartak lépni az idegenek. Miután Ender látta, hogy a földönkívüliek mozdulatlanok, hezitálni kezdett, vajon mit akarhatnak. A stratégiai döntéseknél meghatározó szerepe van annak, hogy a felek a másik hatalomról milyen információkkal rendelkeznek (GLAZER 2010). Tragedia az, mikor a rossz értelmezések, az információk hiánya miatt egy egyik fél által sem kívánt háború bekövetkezik. Ender nyitottságában lehetőség volt, hogy a „Mi és Ők” szembenállást felváltsa egy közös érdek keresése. Ha emellett kitartott volna, felismerhették volna a katonák, hogy az idegen faj felhagyott agresszív szándékával. Ender hezitálni kezdett, hogy mit akarhatnak az idegenek. Párbeszédet akart kezdeményezni, ami első lépése lehetett volna az együttműködésnek. Elbizonytalanodott, hogy helyesen cselekszik-e a harccal, de ez a maskulin világ, egy megbecsült vezetőtől nem túri a bizonytalanságot. Csapatársai feszültek lettek, követelték az azonnali parancsot. Így a maskulinitás közegének nyomása győzött, a főszereplő elindította a földönkívüliek lerohanását. A feminin aspektusok elbuktak, és Ender kiirtott egy civilizációt.

MI KELL AHHOZ, HOGY A MORÁLIS MÉRLEGELÉST ZÁRÓJELBE LEHESSEN TENNI?

A hadviselés egy olyan vállalkozás, amelynek társadalmivá kell válnia, azaz elő kell készíteni a társadalomban (FOGARTY 2000, idézi COCKBURN 2010). A polgároknak el kell jutni arra a szintre, hogy az életüket adják, vagy gyilkoljanak bizonyos társadalmi célokért. S el kell érni, hogy az emberek azt érezzék, a háború nem gyilkosság. Ennek tükrében érthető, ha a háborúskodás szimpatizánsai nem szeretnének moralizálni.

A felelősségérzet eltüntetésére megfelelő a „parancsot teljesítettem” gondolat. A parancs pedig felsőbb vezetőktől jön, őket illeti a felelősség. Ezt nevezi Kelman (1973) az erőszak intézményesítésének, ami az egyik feltétele az erkölcsi megfontolások figyelmen kívül hagyásának. Kelman három ilyen feltételt fogalmazott meg. Másik feltétel a cselekedetek rutinossá tétele, amihez például a katonai kiképzés megfelelő talajt nyújt. Ezért is hasznos a homogenizáltság, a konformitás, mert része az ismétlődés, ami adhat egy biztonságérzetet, megnyugvást. Kelman harmadik feltétele a dehuman-

nizáció, ami az elemzett filmben az elbeszélésből is fakad, hiszen földönkívüli lényekről beszélünk, akik állatokhoz, hangyákhoz hasonlítanak.

Bauman (2001) rámutat a felelősség kérdésének problematikájára, a részfeladatok elaprózódása, a parancsteljesítés, s az összefüggésekkel tisztában nem lévő szereplők közrejátszása kapcsán. Eszerint a cselekedet és következménye közti felnagyított távolság felszámolja a morális meggyőződéseket. Arra a kérdésre, hogy hova vezet a „nem moralizálni, hanem cselekedni kell” hozzáállás; a válaszom, hogy tragédiához. Ender az intelligenciájának köszönhetően átlátta a szétdarabolt információkat, rátapintott a félremagyarázott, eltitkolt valóságokra, s autonóm egyénisége miatt érezhető, hogy célja nem a másik bolygó kiirtása, hanem a kíváncsiság volt, meg akarta érteni az idegeneket. De az ezredesek maskulin világának döntéseit veszélyeztette az Enderben fellelhető feminitás, az empátia, s folyamatosan próbálták kiirtani belőle. Az, hogy ez sikerült végül, egy genocídiumhoz vezetett.

A filmben az erőszak a hivatalos vezetőktől érkezett parancsként, és a kiképzés, a szimulációs játékok gyakorlása rutinszerűvé tette a cselekvéseket. Mindenkinek megvolt, s begyakorlotta vált saját feladatköre, pozíciója. Valójában ki semmisítette meg a bolygót? Ender? Petra, aki a gyilkos fegyvert beindította? Graff ezredes, hiszen az ő utasítására történtek a cselekvések? Vagy Graff ezredes parancsnoka, esetleg egy számunkra már láthatatlan hatalmi vezető? Kit illet a felelősség?

KONKLÚZIÓ

Dolgozatomban az *Ender's Game* című film példáján keresztül megkíséreltem érzékeltetni a maskulinitás szélsőségesességét, ami nem csak a hétköznapokban jelenik meg, de markáns szerepet kap a nemzetközi kapcsolatokról való gondolkodásunkban is. A filmben bemutatott hadiskolát, mely a hatalom világát jelképezi, használtam fel az ideologizált maskulinitás világának megragadására. Egyfelől kiemeltem, hogyan – milyen mechanizmusokkal – alakítja ez a világ a maga képére a főszereplőt, miközben megpróbál ideális katonai vezetőt formálni belőle. Másfelől pedig hangsúlyoztam, hogy az a működési logika, amelyre a katonaiskola épít, ahol az államérdekre, illetve a biztonságra (túlélésre) való hivatkozás felülír minden más szempontot, milyen veszélyeket rejt magában.

A film világának bemutatása ugyanakkor lehetőséget kínált arra is, hogy a nemzetközi kapcsolatok realista elméleteinek genderperspektívájú kritikáját adjam, ugyanis azzal, hogy a realizmus az erkölcsi megfontolások fölöslegességét hangsúlyozza, a nemzetközi viszonyokat zéróösszegű játszmaként fogja föl, illetve a biztonságot csak erőpolitikán és dominancián keresztül tudja elképzelni, háttérbe szorítja a feminitáshoz kapcsolódó értékeket, mint az együttműködés, kommunikáció, empátia.

Ez a világkép a nemzetközi rendszerben a konfliktusokat elkerülhetetlennek, és az államokat homogén egymással versengő szereplőnek láttatja, amely megközelítés több

szempontból problémás. Egyrészt könnyen kirekesztő, s elnyomó hozzáállást eredményez, másrészt ma a globalizáció kihívásait figyelembe véve egyre indokolatlanabbá válik a realista irányvonal. Fontos észrevenni, hogy a Mi és Ők éles elválasztása azért is haszontalan, mert a kifelé közvetített látásmód jellemzi, illetve formálja a befelé közvetített, azaz összefügg az önmeghatározással, a csoportidentitás milyenségével. Más szavakkal, ahogyan másokról gondolkodunk, az összefügg azzal, hogy mi milyenek vagyunk. Amennyiben bizalommal állunk másokhoz, s a világot nem egy folyton minket fenyegető, hanem egy megbízhatóbb közegként értelmezzük, az erősíti szubjektív jólétünket, ami sikerességhez vezet. Ez ma különösen fontos, amikor olyan problémákkal kell szembenézni, mint a terrorizmus, a megoldást sürgető természeti problémák vagy a komplex kérdéseket implikáló népvándorlás. A realizmus kora lejárt. A ma problémáinak megoldásához más világképre lenne szükség. Így a politikusoknak tudatosan tartózkodniuk kéne a xenofóbiát, kirekesztést, elnyomást gerjesztő kijelentésektől, amelyek egy olyan ördögi körhöz vezetnek, ahol a világ valóban ellenséges – egymással kooperálni képtelen szereplők túlélésért folytatott harcából áll –, pontosan, mint a katonaiskolában.

Ez nem jelenti azt, hogy a biztonsági kérdések ne lennének nagyon is fontosak, vagy hogy nincs olyan helyzet, amire az egyetlen megoldás a fegyverkezés. De felmerül a kérdés, hogy valójában miként érdemes ma értelmezni a biztonság fogalmát. Felmerül, hogy valóban hasznos az, ha egy politikai vezetőnek abban a világban, ami egyre inkább rugalmasságot és elfogadást kíván, keménykezűnek, szava-változtathatatlanak, s folyton magabiztosnak kell látszania? Miért nem lehetséges, hogy egy politikus hezitáljon, majd észszerű érvek alapján változtasson korábbi álláspontján?

Ender a filmben ezt mondja: „Amikor megértem annyira az ellenfeletem, hogy le tudjam győzni, abban a pillanatban meg is szeretem őt.” Megérteni az ellenfelet egy motiváció, melyben a főszereplő elfogadja, hogy különbségek vannak, s ennek fontosságot tulajdonít, de ez nem konfrontációra, hanem kooperációra sarkallja. Habár a döntő ütközet során Ender identitásának feminin aspektusa háttérbe szorult, végül mégis sikerül belehelyezni gondolkodását a másik kultúra perspektívájába. Miután világossá vált számára, mit tett, otthagya a bázist, s kiment a földönkívüliekhez, hogy kapcsolatba lépjen velük. Ott az egyetlen, még életben maradt, de már haldokló egyénnel, a királynővel sikerült találkoznia, aki rábízta még lárvá állapotban lévő utódját. Ender magával vitte, s megfogadta, hogy talál neki élőhelyet. Ezzel a főszereplő elfogadta a másik kultúrát, empátiáját, én-tudatát kiterjesztette rájuk, azaz integrálta saját személyiségébe az idegeneket, az „Őket” (BENNETT 1993). A másik kultúrával is azonosult, azaz interkulturális szenzitivitásával meghaladta a feminitás és maszkulinitás különbségeit.

Hoyt (2010) amellett érvel, hogy a hatékony vezetés androgün természetet kíván, melyben keverednek a maszkulin, s a feminin vonások, mint az érzelmi intelligencia, empátia, önérvényesítés, aktivitás, nyitottság, integrálás képessége stb. Ezek a jegyek abban az esetben fognak együtt érvényesülni, ha a feminin értékek is valós társadalmi elismerést kapnak, s ennek egyik fő csatornája a populáris kultúra, a tömegmédiá.

IRODALOM

- BENNETT, Milton (1993): Towards ethnorelativism: A developmental model of intercultural sensitivity. In: PAIGE, M. (ed.): *Education for the intercultural experience*. Intercultural Press, Yarmouth.
- BAUMAN, Zygmunt (2001): *A modernitás és a holokauszt*. Új Mandátum Könyvkiadó – Max Weber Alapítvány, Budapest.
- COCKBURN, Cynthia (2010): Militarism and war. In: SHEPHERD, Laura J. (ed.): *Gender matters in global politics: A feminist introduction to international relations*. Routledge, London – New York. 105–116.
- FISKE, Susan T. – CUDDY, Amy J. C. – GLICK, Peter – XU, Jun (2002): A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology* 82(6). 878–902.
- GLAZER, Charles L. (2010): *Rational theory of international relations: The logic of competition and cooperation*. Princeton University Press, New Jersey.
- HOYT, Crystal L. (2010): Women, men, and leadership: Exploring the gender gap at the top. *Social and Psychology Compass* 4(7). 484–498.
- HUDDY, Leonie – TERKILDSEN, Nayda (1993): The consequences of gender stereotypes for women candidates at different levels and types of office. *Political Research Quarterly* 46(3). 503–525.
- KELMAN, Herbert C. (1973): Violence without moral restraint. *Journal of Social Issues* (29). 29–61.
- KOVÁCS MÓNICA (2014): Nemi sztereotípiák és előítéletek az iskolában. In: GORDON GYŐRI JÁNOS (szerk.): *Tanárok interkulturális nézetei és azok hatása az osztálytermi munkára: A multikulturális és interkulturális szemlélet elméleti alapjai és történeti vonatkozásai az oktatásban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 45–51.
- KOVÁCS MÓNICA (2016): *Üvegplafon, üveglift, üvegszikla*. A BGE KKK kommunikációs szabadegyetemének programja, Budapest.
- ROWLEY, Christina (2010): Popular culture and the politics of the visual. In: SHEPHERD, Laura J. (ed.): *Gender matters in global politics: A feminist introduction to international relations*. Routledge, London – New York. 309–326.
- TICKNER, J. Ann (1992): *Gender in international relations revised*. Columbia University Press, New York.
- TICKNER, J. Ann (1997): You just don't understand: Troubled engagements between feminists and IR theorists. *International Studies Quarterly* 41(4). 911–932.
- WELDES, Jutta (1999): Going cultural: Star Trek, state action and popular culture. *Millennium. Journal of International Studies* 28(1). 117–134.

„HA FELNŐTT LESZEK...”

TIZENNÉGY ÉV KÖRÜLI FIÚK ÉS LÁNYOK JÖVŐKÉP- KÜLÖNBSÉGEI BORSOD MEGYÉBEN

1. BEVEZETÉS

Dolgozatom témája tizennégy év körüli gyerekek jövőképeinek vizsgálata a nemek közötti különbségekre, illetve a családi háttér mentén kialakuló különbségekre fókuszálva. Kutatásomat két intézményben végeztem Borsod megyében: egy ózdi, hátrányos helyzetű gyerekekkel foglalkozó, őket támogató szervezetnél, illetve egy, az országos rangsorokban is jól teljesítő miskolci gimnáziumban. Céлом az volt, hogy feltárjam, milyen különbségek vannak a lányok és a fiúk, illetve a hátrányos helyzetű, főként roma gyerekek és a sokkal jobb körülmények között élő gyerekek jövőképei között. Azért tartom ennek a kérdésnek a vizsgálatát fontosnak, mert ezek a különbségek később egyenlőtlenségekké válhatnak, újratermelve a társadalomban jelenleg fennálló egyenlőtlenségeket, ideértve a nemek közötti egyenlőtlenségeket is.

Kutatási kérdéseim megválaszolásához kvalitatív kutatást végeztem, melynek során a gyerekek által készített rajzokat és az írásban feltett kérdéseimre adott válaszaikat elemeztem. Kutatási kérdéseim a következők voltak:

– Milyen elemek jelennek meg a gyerekek jövőképében, illetve mi a jövőkép fókuszsa? Ezek alapján milyen különbségek vannak a fiúk és a lányok, illetve az ózdi és a miskolci gyerekek között?

– A jövőképekben megjelenő egyes elemek, szempontok – például a család, a lakóhely vagy a munka – hogyan jelennek meg a gyerekeknél, vagyis miben különbözik vagy egyezik a különböző csoportokban ezek ábrázolása, megjelenítése?

– Hogyan jelennek meg a gyerekek jövőképében a nemi sztereotípiák, a társadalom nemi szerepekről vallott elképzelései, a társadalomban elterjedt vélekedések?

A dolgozatban rövid szakirodalmi áttekintés és módszertanom ismertetése után legfontosabb eredményeim bemutatására és összegzésére fókuszálok, a dolgozat terjedelmi korlátjai miatt azonban azoknak nem minden elemére tudok kitérni.

2. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

2.1. Nemi szerepek és sztereotípiák Magyarországon

A nemi szerepek „a társadalom által konstruált női-férfi szerepek, melyeket nemük alapján tulajdonítanak az embereknek” (CZIBERE 2009: 88). A fogalom szorosan összekapcsolódik a nemi sztereotípiák fogalmával. A sztereotípiák „egy társadalmi csoportról való kognitív reprezentáció vagy benyomás, amit az emberek úgy alakítanak ki, hogy összekötik a jellemző tulajdonságokat és érzelmeket a csoporttal” (SMITH – MACKIE 2004: 259). A nemi sztereotípiáknak vannak leíró és előíró elemei. A leíró nemi sztereotípiák az arra vonatkozó hiedelmek, hogy milyenek a nők, illetve a férfiak. Az előíró nemi sztereotípiák elvárásokat fogalmaznak meg arra vonatkozóan, hogy milyenek kellene lenniük, hogyan kellene viselkedniük a nőknek és a férfiaknak (BURGESS – BORGIDA 1999; PRENTICE – CARRANZA 2002).

Magyarországon rengeteg kutatás zajlott arról, hogy milyen a társadalomban a nemi szerepek megítélése, melyek a leíró és előíró nemi sztereotípiák. Általánosságban elmondható, hogy Magyarországra erősen családcentrikus, tradicionális értékrend jellemző. A közvélemény azonban egyre inkább megkérdőjelezi a tradicionális nemi szerepeket, egyre többen gondolják úgy, hogy a férfiaknak nagyobb részt kellene vállalniuk a házimunkából és a gyermekgondozásból (PONGRÁCZ – S. MOLNÁR 2011). A nemi szerepekkel kapcsolatban tehát a nézetek lassú liberalizálódásáról, modernizálódásáról beszélhetünk, amely a különböző társadalmi csoportokban eltérő dinamikával jelentkezik: a magasabb iskolai végzettségűek, a jobb anyagi körülmények között élők liberálisabban gondolkodnak a kérdésben (BLASKÓ 2005).

2.2. Társadalmi nem és pályaválasztás

A különböző szocializációs folyamatok és a nemi sztereotípiák ahhoz vezetnek, hogy a fiúk és a lányok eltérően ítélik meg, mely területen tudnának jól teljesíteni, márpedig a várható siker befolyásolja a pályaválasztást: a lányok és a fiúk így különböző értékeket tulajdonítanak a különböző pályáknak (NGUYEN 2004). Mindezek a folyamatok foglalkozási önszegregációhoz, horizontális szegregációhoz vezetnek; a „férfias”, illetve „nőies” tantárgyaktól, majd pályaválasztástól való távolmaradáshoz. A karriertervekben tehát szakadék alakul ki a fiúk és a lányok között (COLLEY 1998): a lányok és a fiúk más-más arányban vannak jelen a különböző képzéseken, azoknak a szakoknak pedig, ahol a lányok vannak túlnyomó többségben, kisebb a presztízse, mint a férfiasnak tartott képzéseknek (FÉNYES 2010).

Mindezzel összefüggésben a lányok és a fiúk jövőre vonatkozó terveiben is aszimmetria mutatkozik: a fiúknál a karrierben elért siker egyben a sikeres családapa-szerep

betöltését is jelenti, a lányok esetén konfliktus alakul ki a dolgozó és a családi szerep között, mivel az előíró nemi sztereotípiák számukra még mindig fontosabbnak jelölik ki a háztartási, anyai szerepet. Jövőképük leírásakor ezért a lányok sokkal inkább jelölik meg a családot fontosabbnak, mint a fiúk (NGUYEN 2004).

2.3. A családi, társadalmi háttér és a jövőkép összefüggése

A társadalmi nem természetesen korántsem az egyetlen tényező, amely meghatározza a gyermekek iskolai teljesítményét és így pályaválasztását, jövőbeli esélyeit és kilátásait is: a gyermek családja társadalmi-gazdasági státusának jelentősége óriási, ezért a társadalmi nem mellett a családi háttér vizsgálata is fontos (EURYDICE 2010). Mivel a mai magyar oktatási rendszer hátránykompenzáló képessége a rendszer rendkívül szelektív és szegregáló volta miatt különösen alacsony, a tanulók családi háttere által megmagyarázott teljesítményszakadékok Magyarországon különösen nagyok, a hátrányos helyzetű gyerekek ritkán tudnak kitörni abból a társadalmi helyzetből, amibe beleszülettek (RADÓ 2014). Az iskolai értékelés, az iskolai tapasztalat és teljesítmény pedig hatással van az énképre, mely szintén visszahat az iskolai teljesítményre, így mindez meghatározóvá válik a jövőbeli kilátásokban (KÖRÖSSY 2004). Mindezek miatt nem elegendő önmagában a nemek közötti különbségeket vizsgálni, a társadalmi háttér figyelembevétele, egy interszekcionális elemzés (CRENSHAW 1991) is fontos.

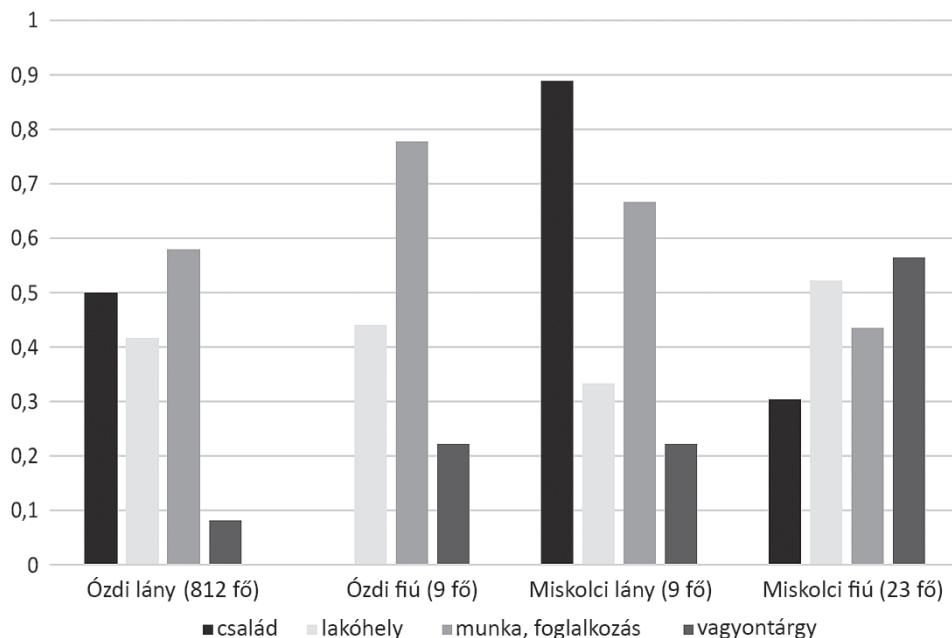
3. MÓDSZERTAN

Kutatásomat tizennégy év körüli gyerekek körében végeztem, a bevezetőben említett két Borsod megyei intézményben, 2017 januárja és márciusa között. A jobb körülmények között élő miskolci gyerekek körében 32 (9 lány, 23 fiú), a hátrányos helyzetű ózdi gyerekek körében 21 (12 lány, 9 fiú) főt tudtam a kutatásba bevonni.

Kutatási kérdéseim megválaszolásához kvalitatív kutatást végeztem, melynek fő tárgya a gyerekek által készített rajzok elemzése volt. Ehhez a pszichológiában és a piackutatásban alkalmazott projektív rajztesztek (HORVÁTH – MITEV 2015) mintájára megkértem a kutatásba bevont gyerekeket, hogy rajzoljanak egy képet, amelynek a címe „Ha felnőtt leszek”. Feltételeztem ugyanakkor, hogy csak a rajzok alapján nem feltétlenül kapnék kielégítő választ a kérdéseimre, ezért a rajzok elkészülése után a gyerekeknek írásban feltettem még négy kérdést. Ezekkel a kérdésekkel egyfajta írásban folytatott interjút készítettem, mivel a szóbeli interjú készítésének több technikai és módszertani akadályja is volt. A gyerekek családi, anyagi és társadalmi hátterének megismeréséhez a gyerekeket jól ismerő felnőttek, az osztályfőnök, illetve az ózdi szervezet dolgozói segítségével jutottam információkhoz. A kutatás során tehát összesen 53 rajzot, az ezekhez tartozó írott válaszokat és a gyerekek hátteréről kapott információkat együtt elemeztem.

4. EREDMÉNYEK – ELEMZÉS

4.1. A jövőkép hangsúlyos elemei – A rajzok témája és fókusza

1. ábra. A négy leggyakoribb szempont megjelenése a gyermekek rajzain, a rajzok számának arányában

A gyerekek rajzain megjelenő témákat, elemeket kilenc kategóriába soroltam be: szerepel rajtuk család, lakóhely, munka vagy foglalkozás, vagyontárgyak, vágyott anyagi helyzet, hobbi, háziállat, iskolai végzettség, illetve a saját külsőre vonatkozó elképzelések. Ezek az elemek sokszor egyszerre jelennek meg egy-egy rajzon, ritka az olyan kép, amelyen csak egyetlen szempont van jelen. Azt, hogy a négy leggyakoribb elem, a család, a lakóhely, a munka és a vagyontárgyak milyen arányban jelennek meg a gyerekeknél, az alábbi grafikonon ábrázoltam.

Az ózdi gyerekek körében tehát mindkét nem esetén a munka a leggyakrabban előke-rülő elem a rajzokon, amelyet a lányok esetén a család, majd a lakóhely követ, a fiúknál pedig a lakóhely, majd a vagyontárgyak és a – grafikonon nem szereplő – külső. Fontos megjegyezni, hogy az ózdi fiúk egyikénél sem szerepel család a képeken, ezt lehet akár azzal is magyarázni, hogy a hátrányos helyzetű, roma családoknál a család „mendezelése” a nők feladata, a férfiak családfői presztízse pedig emiatt lecsökkent (Kóczé 2010). A miskolci gyerekeknél az ózdiakkal szemben nem a munka a leggyakoribb

elem, hanem a lányok esetén a család, a fiúk körében pedig a vagyontárgyak ábrázolása – a fiúk több mint fele rajzolt valamilyen vagyontárgyat. Gyakoriságában ezt a fiúknál a lakóhely, majd a munka követi, a lányoknál pedig a családot a munka, majd a hobbi-állatok. Az ózdi fiúkkal ellentétben a miskolci fiúknál gyakran jelenik meg a család, de sokkal ritkábban, mint a lányoknál. Az iskolai végzettség hangsúlyozása is fontos még a miskolci lányoknál – harmaduk tette ezt meg –, a fiúknál pedig az anyagi helyzet, a gazdagság is megjelenik, huszonháromból hat esetben. A munka a négy csoport közül a miskolci fiúknál kerül elő legritkábban, a lakóhely viszont náluk a leggyakrabban.

Fontos különbség az ózdi és a miskolci gyerekek között, hogy az ózdiaknál sokkal gyakoribb, hogy csak egy-egy szempont jelenik meg a képeken, illetve, hogy az ózdi gyerekek szinte egyáltalán nem ábrázoltak vagyontárgyakat és anyagi helyzetet, annak ellenére, hogy sokkal rosszabb anyagi körülmények között élnek, mint miskolci társaik; ők inkább tisztos megélhetést biztosító munkát és azt jelképező házat ábrázoltak. A vagyon és anyagi helyzet hangsúlyozása ugyanakkor Miskolcon is szinte csak a fiúkra jellemző, akiknél a gazdagság a hegemon maszkulinitást (CONNELL 1987), a sikeres férfit is jelképezheti. A család mind az ózdi, mind a miskolci gyerekek esetén gyakrabban szerepel a lányoknál, Ózdon ugyanakkor több lány rajzolt munkát, mint családot.

A gyerekek rajzai az alapján is kategorizálhatók, hogy mi azok fő fókusza, mely szempontot vagy szempontokat hangsúlyozzák rajta. Ez alapján elmondható, hogy a jövőkép hangsúlyozott elemeiben nagyon nagy eltérések vannak a fiúk és a lányok között. A lányokra inkább jellemző a komplex, család és munka összeegyeztetését ábrázoló rajz, illetve a családcentrikus jövőkép, szemben a fiúkkal, akiknél ez alig vagy – az ózdi fiúk esetén – egyáltalán nem jelenik meg. A fiúkra jellemzőbb ugyanakkor a munka- vagy lakóhelyközpontú jövőkép, amely előtérbe kerül a családhoz képest, ha egyáltalán megjelenik a rajzaikon a család. A lányok esetén munkacentrikus rajz szinte csak az ózdiak esetén született, ugyanakkor ott nagyobb arányban, mint család-központú rajz. Vagyoni, anyagi helyzetre összpontosító rajz pedig csak a miskolci fiúkra volt jellemző.

4.2. Elképzelések a családról

A család hat ózdi és nyolc miskolci lány, illetve hét miskolci fiú rajzán jelenik meg. Ezekre szinte kivétel nélkül, nemtől függetlenül a kis nukleáris család ábrázolása a jellemző, melyben a szülőpár két gyerekkel, általában egy fiúval és egy lánnyal él együtt. Az általánosan elterjedt kétgyermekes ideális és normatív családkép ábrázolása tehát úgy tűnik, független a gyerekek családi háttérétől, például a testvérek számától, illetve a gyerekek nemétől is, és megegyezik a társadalomban elterjedt elképzeléssel is az ideális gyerekszámról (S. MOLNÁR 2009). A gyerekszám korlátozásának igénye arra utal, hogy a szigorú családtervezés igénye egyre inkább természetes és elterjedt valamennyi társadalmi csoportban (SZALAI 2008).

Fontos még megjegyezni, hogy a család ábrázolása szinte mindig összekapcsolódik a lakóhely ábrázolásával, amihez néha autó és háziállat is társul, a rajz tehát nemcsak családot vagy házat ábrázol, hanem magát a családi otthont. Ez alól csak néhány lány rajza képez kivételt, ők csak magát a családot ábrázolták a rajzukon, a fiúk esetén pedig a család képe mindig összekapcsolódik az anyagi céllal, a házzal is: ez összefüggésben állhat azzal a tradicionális felfogással, mely szerint a férfi, a férj feladata a pénzkeresés és így a család anyagi körülményeinek biztosítása (PONGRÁCZ – S. MOLNÁR 2011).

4.3. Elképzelések a lakóhelyről

A lakóhely valamilyen formában öt ózdi lánynál és négy fiúnál, valamint három miskolci lánynál, és a miskolci fiúk több mint felénél, összesen tizenkét esetben jelenik meg a rajzokon. A lakóhelycentrikus rajz csak néhány fiúra jellemző, a lányokra pedig csak egyetlen esetben, a lakóhely, a ház hangsúlyozása ugyanis inkább anyagi, vagyoni célként értelmezhető itt, ezek a célok pedig a fiúk számára általában fontosabbak (TIMÁR – VELKEY 2015). A legtöbb rajzon a lakóhely valamilyen házat jelent, több esetben is megjelenik a ház belső felosztása, ez főként a miskolciakra jellemző, az ózdi rajzok közül csak egy lány ábrázolásán szerepelnek a helyiségek: a konyha, a nappali, a szülői hálószoba és a gyerekszoba. A miskolci gyerekek esetén többször megjelenik a rajzokon a ház alaprajza, beosztása, van, aki minden gyereknek külön szobát rajzolt, de szerepel náluk dolgozószoba, illetve a fiúknál garázs és kutyaház is. Ezek a rajzok tehát nagyobb vágyott jólétet ábrázolnak, mint az ózdi gyerekeké.

Mind az ózdi, mind a miskolci gyerekekre jellemző, hogy többségében kertes házat ábrázolnak, sokszor medencével, egyfajta idilli lakóhely jelenik meg a képeken, az ózdi és a miskolci gyerekek, valamint a lányok és a fiúk lakóhely-ábrázolása között tehát nincsen jelentős különbség. Ugyanakkor ez a vágy a miskolciaknál tulajdonképpen a jelenlegi lakókörülményeik reprodukálását jelenti, esetleg a panellakásból házba való elköltözést, míg ennek elérése a legtöbb ózdi gyerek esetén óriási előrelépést, javulást jelentene jelenlegi körülményeikhez képest. Ezen a téren hasonlók az eredményeim, mint Szalainak (2008): a jobb anyagi helyzetűek a már elért életformát akarják reprodukálni, a romák, a kevésbé jómódúak is hasonló életszínvonalra vágnak, nekik azonban ehhez először jelenlegi helyzetükből kell kitörniük.

4.4. A vágyott munka, foglalkozás

A gyerekek által vágyott munka, foglalkozás szinte valamennyi gyerek esetén kiderül a rajzról vagy a második kérdésre adott válaszból, munkacentrikus rajza pedig öt ózdi lánynak és hat fiúnak, valamint egyetlen miskolci lánynak és nyolc fiúnak van. Az ózdi és a miskolci gyerekek által vágyott foglalkozások között hatalmas különbség

van: mindkét helyszínen a gyerekek főként a mindennapjaikban látott foglalkozásokat jelölik meg, mindennapjaik különbsége azonban szakadékot eredményez közöttük ebben a tekintetben – erre gondol Szalai (2008) is, mikor a roma és a nem roma gyerekek közötti „modernizációs szakadékról” beszél.

Az ózdi lányok szinte mindegyike tipikusan „nőies” szakmákat jelölt meg, melyek közül a legjellemzőbb a csecsemő- és kisgyermekápoló, gondozó – ezt hárman a rajzokon is ábrázolták –, de van, aki cukrász, kozmetikus, titkárnő vagy tanár szeretne lenni. Ezen kívül jellemző rájuk, hogy a televízióban látott foglalkozásokra vágynak, egyikük színésznő, egy másik lány pedig tv-bemondó szeretne lenni. Egy lány zoológus, egy másik állatorvos akar lenni, ketten pedig legszívesebben rendőrök lennének. A kilenc fiúból is hárman írták, hogy rendőrök szeretnének lenni, az egyik fiú pedig azt rajzolta, hogy „határvadász” lesz. A többi fiú is általában tipikusan „férfias” szakmát szeretne, gépészmérnök, autószerelő, informatikus vagy buszsofőr is szerepel a válaszok között, az egyik fiú pedig szívesen lenne grafikus vagy rajztanár. Az ózdi gyerekek esetén tehát a fiúk és a lányok által vágyott munkák jelentősen különböznek – a rendőr kivételével, amely mindkét csoportban megjelenik –, és általában inkább sztereotipikusan „női szakma”, illetve „férfi szakma” az, amit választanának.

A miskolci gyerekek által aspirált foglalkozások általában sokkal magasabb státusúak, azon kívül, hogy egy miskolci fiú is rendőr szeretne lenni, illetve a lányok között van, aki állatorvos vagy tanár, szinte nincs is átfedés a két közegben a gyerekek által vágyott szakmák között. A miskolci lányokra jellemző, hogy olyan foglalkozásokat szeretnének, amellyel másokon segíthetnek, emberekkel foglalkozhatnak: a kilencből hat lány szívesen lenne valamilyen orvos, de megjelenik náluk a gyógytornász, a pszichológus vagy az általános iskolai tanító is. Ezen kívül van két lány, akiknél valamilyen férfiasnak tartott foglalkozás is előkerül, mint a programozó, művész-tervező vagy a saját gazdasági, pénzügyi cég, ez valószínűleg a családi közeg hatásával, például az anya példaképként való megjelenésével magyarázható (AUSTER – AUSTER 1981). A fiúk közül kilencen valamilyen mérnökök szeretnének lenni. Valószínűleg ez azért van ilyen nagy arányban jelen, mert matematika tagozatos az osztály – ugyanakkor ez a lányoknál alig fordul elő ugyanabban a közegben, feltehetően a korábbi szocializáció és a nőkre vonatkozó sztereotípiák miatt. A miskolci fiúknak tehát mindegyike tipikusan „férfias” foglalkozást, munkát szeretne, mind a fiúkra, mind a lányokra jellemző ugyanakkor, hogy szinte kivétel nélkül diplomát szeretnének szerezni. Mind az ózdi, mind a miskolci gyerekekre igaz, hogy jelentősen eltér a fiúk és a lányok által vágyott foglalkozások köre, vagyis mindkét közegben beszélhetünk foglalkozási önszegregációról (FÉNYES 2010), ami feltehetően az eltérő szocializáció, az eltérő sztereotípiák eredménye.

A gyerekek írásban adott válaszaiból az is kiderül, mivel indokolják a tervezett szakmaválasztást. Ez alapján úgy tűnik, hogy míg az ózdi gyerekek mind valamilyen biztos megélhetést nyújtó foglalkozásra vágynak, közben fontosnak tartják azt is kiemelni, hogy érdeklí őket az adott szakma, addig a miskolciaknál gyakrabban kerül

elő a magas fizetés iránti igény, ráadásul inkább azoknál a gyerekeknél, akik társaik közül már most a legjobb anyagi körülmények között élnek. A miskolci lányoknak pedig úgy tűnik, fontos más emberek vagy éppen állatok megsegítése, a velük való foglalkozás, az anyagiak viszont számukra kevésbé tűnnek fontosnak, mint a fiúknak.

4.5. A vágyott vagyoni és anyagi helyzet megjelenése

Amint azt említettem, az ózdi gyerekek körében nem született csak a vagyoni, anyagi helyzetre fókuszáló rajz. A miskolci gyerekek körülbelül felénél, tizenöt gyerek esetén szerepel valami ilyesmi a rajzokon, azonban ez főként a fiúkra jellemző, a lányok közül csak ketten rajzoltak vagyontárgyat, ami mindkét esetben autó. A fiúk körülbelül felénél a vagyontárgy az autót vagy az azt jelképező garázst jelenti, kétszer pénz formájában ábrázolják a gazdagságot, míg van öt olyan rajz, ami anyagi, vagyoni helyzetre fókuszál. Ez minden esetben irreális, filmekben látott gazdagság: saját sziget, jacht, luxusvilla, luxusautó, magánhelikopter, amit a gyerek úgy ír le, mint „céges járművet”, illetve van, ahol az egyik fiú a rajzán szó szerint „úszik a pénzben”. Vannak, akik hangsúlyozzák, hogy „fontosnak tartom, hogy jól lehessen keresni”. „Így szeretném megalapozni a jövőmet és a családom miatt is szeretnék gazdag lenni, hogy megadhaszak nekik mindent. Meg persze magamnak is” – írja az egyik fiú. A miskolciaknál tehát sokkal jellemzőbb a vagyon, az anyagi helyzet hangsúlyozása, mint az ózdiaknál, itt is pedig leginkább a fiúknál jelentős ez, ami, mint már említettem, a férfiakra vonatkozó sztereotípiákkal, a maszkulinitás kifejezésével lehet összefüggésben.

4.6. Nemi szerepek, nemi sztereotípiák megjelenése a gyerekeknél

A különböző nemi szerepek, nemi sztereotípiák a gyerekeknél megjelennek tehát olyan módon, hogy például a lányok jövőképe összességében sokkal családcentrikusabb, mint a fiúké; az ózdi fiúk jövőképéből például szinte teljesen hiányzik a család, a miskolci fiúk jövőképe pedig sokkal inkább fókuszál az anyagiakra, a vagyonra, mint akár a miskolci lányoké, akár az ózdi gyerekéké általában. Ezen túl a nemi sztereotípiák jelentkeznek a gyerekek által vágyott, általában tipikusan „férfias” vagy „nőies” foglalkozásokban, és a foglalkozás választásának eltérő indoklásában is.

A „kinek milyen feladatai vannak otthon?”, írásban feltett kérdésre adott válaszokból emellett az is kirajzolódik, hogyan oszlanak meg a házimunka, a ház körüli feladatok a gyerekek családjában, hogy ilyen téren milyen mintát hoznak otthonról. Az ózdi gyerekekre sokkal jellemzőbb, hogy arról számolnak be, a háztartásban az anya, a nő feladata a házimunka, a gyerekekről való gondoskodás, amiben általában a lánygyerekek segítenek neki, míg a férfi, az „apa a kertben szokott dolgozni”, illetve az apa vágja fel a fát, hordja be a vizet, akinek a fiúgyerekek vagy segítenek, vagy nekik nincsen

dolgot. Az apa feladatát az ózdi gyerekek igen gyakran írják le úgy, hogy „a férfimunkát végzi”, ami egyben a „nehezebb dolgokat” is jelenti. A miskolci gyerekeknél ez a szóhasználat szinte teljesen hiányzik, csak egyetlen fiú leírásában találkozni azzal, hogy „apa és én általában a nehezebb munkákat szoktuk elvégezni”. A miskolci gyerekekre sokkal inkább jellemző, hogy arról számolnak be, nincs konkrét feladata senkinek, megosztják a munkákat – ez tehát egy modernebb felfogást tükröz, egy progresszívabb mintát hoznak magukkal otthonról ezek a gyerekek, ami összecseng azokkal a kutatási eredményekkel, mely szerint a magasabb végzettségűek, a jobb anyagi körülmények között élők liberálisabban gondolkodnak a nemi szerepekről (BLASKÓ 2005).

5. ÖSSZEGZÉS

Kutatásom célja azoknak a kérdéseknek a megválaszolása volt, hogy milyen különbségek vannak a fiúk és a lányok, illetve a hátrányos helyzetű ózdi és a jobb anyagi körülmények között élő miskolci gyerekek jövőképe között, miben tér el ezeknek a jövőképeknek a fókusza, miben mások a jövőképekben megjelenő elemek, és hogyan jelennek meg ezekben a társadalomban elterjedt elképzelések, a nemi szerepek és sztereotípiák.

A jövőképekben megjelenő elemek és azok fókusza esetében összességében elmondható, hogy a lányokra mindkét környezetben sokkal inkább jellemző a család előtérbe helyezése, mint a fiúkra, valamint náluk – különösen a miskolciak között – sokkal gyakoribb még a komplex, a család és a munka összeegyeztetését ábrázoló elképzelés. Fontosnak tartom ugyanakkor hangsúlyozni azt a különbséget az ózdi és a miskolci lányok között, hogy az ózdiakra igen jellemző még a munkacentrikus jövőkép, amely a felemelkedést és a biztos megélhetést biztosíthatja. Az ózdi és a miskolci gyerekek között kiemelten fontos különbség még, hogy a vagyontárgyak és az anyagi helyzet hangsúlyozása sokkal fontosabb a már eleve jobb körülmények között élő miskolci gyerekeknek, különösképpen a fiúknak. Ezek az eredményeim hasonlóak ahhoz, amivel a különböző korábbi kutatások is találkoztak, amennyiben az anyagi, vagyoni célok általában sokkal fontosabbak a fiúknak (TIMÁR – VELKEY 2015), míg a családot inkább a lányok emelik ki fontosabbnak (TIMÁR – VELKEY 2015; NGUYEN 2004).

Az egyes, a jövőképben megjelenő elemek – a család, a munka, a lakóhely – tekintetében hasonló eredményekre jutottam az ózdi és a miskolci gyerekek összehasonlításakor, mint Szalai (2008) kutatása: a privátszférát érintő elképzelésekben nincsen jelentős különbség a családi háttér szerint, a családot és a vágyott lakóhelyet hasonlóképpen képzelik el az ózdi és a miskolci gyerekek – azzal együtt, hogy a hátrányos helyzetű gyerekek általában lemondóbbak, nem képzelnek el maguknak olyan jó anyagi helyzetet, gazdagságot, mint miskolci társaik, és sokkal kevésbé koncentrálnak a vagyona, az anyagiakra. A publikus szerepekre, a munkára vonatkozó elképzeléseikre vonatkozóan viszont nagyon jelentős különbség van közöttük. Az ózdi gyerekek sokkal inkább tradicionális szakmákat szeretnének, míg a miskolciak modernebb fog-

lalkozásokra vágnak, vállalkozóbb szelleműek, többségük magas végzettséget igénylő munkát szeretne végezni.

A család és a lakóhely ábrázolásában, ahogy az ózdi és a miskolci gyerekek között sincsen jelentős különbség, úgy nincs a fiúk és a lányok között sem. Kutatási eredményeim alapján úgy tűnik azonban, hogy a társadalom által előírt nemi szerepek és sztereotípiák kiemelt hatással vannak a vágyott foglalkozásokra, melyek mindkét helyszínen néhány kivétellel mind sztereotipikusan „nőies”, illetve „férfias” munkák. Ha a vágyott foglalkozásokat pedig a társadalmi nem és a családi háttér együttes figyelembevételével hasonlítom össze, ellentétben Szalaival (2008) nem gondolom úgy, hogy a hátrányos helyzetű, roma gyerekeknél a vágyott foglalkozások terén sokkal nagyobbak lennének a nemek közötti különbségek, ugyanis a miskolci gyerekek esetén sem igen van átfedés a két nem által vágyott munkák között, egy-két kivételt leszámítva. A foglalkozásról, munkáról való elképzelésekben tehát családi háttértől függetlenül megjelennek a nemi sztereotípiák, még ha a foglalkozások státusa a család anyagi helyzetétől függően különbözik is.

Úgy gondolom, későbbi kutatások során egyrészt érdemes lehet az általam alkalmazott, projektív rajztesztekhez hasonló módszertant alkalmazni, mert rendkívül érdekes és gazdag elemzendő anyag állt így rendelkezésemre. A különböző csoportokon, például az ózdi lányok csoportján belüli különbségek elemzése is további kutatásra érdemes, annak feltárása például, hogy milyen okok vezetnek ahhoz, hogy inkább családcentrikus, inkább munkacentrikus vagy éppen komplex egy lány jövőképe.

IRODALOM

- AUSTER, Carol J. – AUSTER, Donald (1981): Factors influencing women’s nontraditional careers: The role of family, peers, and counselors. *The Career Development Quarterly* (29)3. 253–263.
- BLASKÓ Zsuzsa (2005): Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai. 1988, 1994, 2002. *Demográfia* (48)2–3. 159–186.
- BURGESS, Diana J. – BORGIDA, Eugene (1999): Who women are, who women should be: Descriptive and prescriptive gender stereotyping in sex discrimination. *Psychology, Public Policy, and Law* (5). 665–692.
- COLLEY, Ann (1998): Gender and subject choice in secondary education. In: RADFORD, John (ed.): *Gender and choice in education and occupation*. Routledge, New York. 18–36.
- CONNELL, Raewyn W. (1987): *Gender and power: Society, the person, and sexual politics*. Polity, Cambridge.
- CRENSHAW, Kimberle (1991): Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review* (43)6. 1241–1299.

- CZIBERE Ibolya (2009): *Gender ABC*. Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszéke, Debrecen.
- EURYDICE NETWORK (2010): *Gender differences in educational outcomes: Study on the measures taken and the current situation in Europe*. Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, Brussels. http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/120en.pdf (Letöltés ideje: 2017. február 19.)
- FÉNYES Hajnalka (2010): *A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban. A nők hátrányainak felszámolása?* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HORVÁTH Dóra – MITEV Ariel (2015): *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*. Alinea, Budapest.
- KÓCZÉ Angéla (2010): Etnicitás, gender és szegénység összefonódásának megnyilvánulásai. In: UÓ. (szerk.): *Nehéz sorsú asszonyok feketén fehéren. Roma nők munkaerő-piaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 81–94.
- KÖRÖSSY Judit (2004): Az énkép és összefüggése az iskolai teljesítménnyel. In: MÉSZÁROS Aranka (szerk.): *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága – egyetemi és főiskolai tankönyv*. Harmadik kiadás. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 83–101.
- NGUYEN, Luu Lan Ahn (2004): A nemek szerepe az iskolában. In: MÉSZÁROS Aranka (szerk.): *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága – egyetemi és főiskolai tankönyv*. Harmadik kiadás. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 117–131.
- PONGRÁCZ Tiborné – S. MOLNÁR Edit (2011): Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In: NAGY Ildikó – PONGRÁCZ Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. TÁRKI, Budapest. 192–206.
- PRENTICE, Deborah A. – CARRANZA, Erica (2002): What women and men should be, shouldn't be, are allowed to be, and don't have to be: the contents of prescriptive gender stereotypes. *Psychology of Women Quarterly* (26). 269–281.
- RADÓ Péter (2014): A Nemzeti Együttműködés közoktatási rendszere és a PISA mérések. *Beszélő online* 2014. február 3. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/a-nemzeti-egyuttmukodes-kozoktatasi-rendszere-es-a-pisa-meresek> (Letöltés ideje: 2017. február 19.)
- SMITH, Eliot R. – MACKIE, Diane M. (2004): *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- S. MOLNÁR Edit (2009): A gyermekszám-preferenciák alakulása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. *Demográfia* (52)4. 283–312.
- SZALAI Júlia (2008): Széttartó jövőképek. *Esély* (2). 26–46.
- TIMÁR, Judit – VELKEY, Gábor (2015): The relevance of the political economic approach: The interpretations of the rural in the migration decision of young women and men in an economically backward region. *Journal of Rural Studies* (43). 311–322.

AZ ALKOHOLISTA SZÜLŐK GYEREKEINEK HELYZETE

SZÜKSÉGLETEK, LEHETŐSÉGEK

1. BEVEZETÉS

Az alkoholista szülők gyermekeivel még mindig nagyon kevés foglalkozik a szakma Magyarországon, miközben meglehetősen speciális csoport, speciális problémákkal. Magasan veszélyeztetettek a majdani függőség, illetve más pszichés problémák kialakulása szempontjából (HOYER 2005; KOMÁROMI 2009), még sincs számukra célzott prevenció program.

Magyarország a nemzetközi gyakorlat tekintetében, ahhoz a kisebbséghez tartozik, ahol nincsen átfogó nemzeti alkoholstratégia, csak szakmai tervezet (BUDA 2006), holott jelentősek az alkoholfogyasztás mértéke és az okozott ártalmak (WHO 2018: 266). Szakértői becslés szerint ma Magyarországon közel 400 000 gyerek él szenvedélybeteg családban (FRANKÓ 2018).

A tartós alkoholfogyasztás következtében a személyiségben változás alakulhat ki, amely negatív hatással van a családi kapcsolatokra (KÖRNYEI – KASSAI-FARKAS 2009). A családtagok hangulatában jellemzőek az ivással, a szerhasználó családtaggal kapcsolatban kialakult negatív érzelmek, mint a gyanakvás, a bizonytalanság, a bűnösség érzése, az önmaguk hibáztatása, a félelem, az állandó csalódások, az elszigetelődöttség, a zavar és a neheztelés. A család tagjainak saját problémájává válik a szerhasználó addikciója, ha folyamatosan annak befolyása alatt élnek (FORRÁS EGYESÜLET 2008). Jellemzőes működések figyelhetők meg, amelyek a családi struktúrában fenntartják, illetve előidézik a szerhasználatot (BARÁT – DEMETROVICS 2009). A droghasználat kialakulásában jelentős szerepet játszik előzményként a szülő szenvedélybetegsége (HOYER 2005). Jellemzőek a játszmák, a diszfunkciók, a családtagok az addikció köré kiépített szerepeket vesznek fel. A gyerekek négy tipikus szerepét említi az irodalom (hős, bűnbak, bohóc, elveszett gyerek). Az általuk vállalt szerep, felelősség a családi rendszer egyensúlyának fenntartásához járul hozzá (KELEMEN 2001; KOMÁROMI 2009). Mindezek következtében a gyerekek személyiségfejlődésükben sérüléseket szenvedhetnek (KOMÁROMI 2009). A gyerekek problémáikkal való magukra maradása gyakran

vezet negatív, destruktív kimenetelhez. Ezen túl azonban megfogalmazódik, hogy a problémák kezelése után előnyükre fordíthatják tapasztalataikat, erősséggé, konstruktív képességekké fejleszthetik őket. Ez hozzájárulhat, hogy realisabb énképet alakíthassanak ki, és ezáltal teljesebb életet élhessenek (BARNOWSKI-GEISER 2018). Feltételezésem az volt, hogy jelenleg nincsen elegendő/megfelelő szolgáltatás alkoholfüggők gyermekei számára Magyarországon és hogy a célcsoportnak csak az a része kerül az ellátórendszer látókörébe, akiknél a veszélyeztetettség már nagyon súlyos és más okokból (is) nyilvánvaló lesz; a többiek pedig láthatatlanok maradnak, holott támogatásra lenne szükségük.

2. A KUTATÁS MÓDSZERTANA

Kutatásomban arra kerestem a választ, hogy milyen nehézségekkel küzdenek pontosan az alkoholista szülők gyerekei, hová tudnak fordulni, miért szükséges számukra támogatást nyújtani? Hogyan látják ők saját helyzetüket? Melyek azok a módszerek, amelyekkel elérhetőek, és mik azok a szolgáltatások, amikbe bevonhatóak?

A kérdést interjúkkal vizsgáltam, 2017-ben összesen három szakértői és hét érintett interjú készült, 40–90 perc hosszúságúak.

A szakértői interjúk fő kérdései az észlelt problémákra, az elérhető szolgáltatásokra, az alkalmazott módszerekre irányultak, valamint rákérdeztem a célcsoport elérésének és bevonásának nehézségeire is.

Az alkoholista szülők gyerekeit az otthoni légkörről, a problémákról, az általuk alkalmazott megoldási, túlélési stratégiáikról kérdeztem. Továbbá érdekelt az is, hogy kivel, hogyan tudták megosztani azt, amit átéltek, kértek-e, kaptak-e segítséget valahonnan. Fontos téma volt az is, hogy az érintettek további életének alakulására hogyan hatott a szülő szenvedélybetegsége, és hogyan dolgozták fel végül ezt az élethelyzetet.

A szakértői interjúkat egy gyermekvédelemben dolgozó szakemberrel, egy családterapeutaival, valamint egy addiktológus pszichiáterrel készítettem; ők mindhárman érintettek az alkoholista szülők gyerekeivel történő munkában.

Az érintettek 19–40 év közötti nők, mindnyájan tanulnak vagy dolgoznak. Hárman ASZGY¹ csoportba jártak, ketten ACA²-ba, egyikük *Al-anon*³ tag, és egyikőjük egyáltalán nem vett igénybe semmilyen segítő szolgáltatást. A csoport mellett ketten vették igénybe pszichológus szakember segítségét is. Interjúalanyom neveit védelmük érdekében megváltoztattam.

¹ Alkoholista Szülők Gyerekei csoport, szakember vezetésével.

² *Adult Children of Alcoholics*, az AA módszerére épülő önszegítő csoport, rendellenesen működő családok gyerekeinek.

³ *Al-anon*, az AA módszerére épülő önszegítő csoport, alkoholisták hozzátartozóinak.

3. A KUTATÁS EREDMÉNYEINEK BEMUTATÁSA

3.1 Szakértők szemével

A szakértők egységes véleménye szerint a *szolgáltatások*, amelyek kifejezetten alkoholisták szülei gyerekeit célozzák, hiányoznak a rendszerben. A speciális szolgáltatások szükségessége mellett az az érv szól, hogy speciális problémáról van szó, a gyerekek sorsközösségben bizalmat élhetnek meg, a szakember alaposabban felkészülhet a velük való munkára. Azonban az integrációs szemléletet is szem előtt tartva, a jelenlegi jelzőrendszer és gyermekvédelmi rendszer megerősítésével, a pedagógiai szakszolgálat elérhetőbbé tételével is el lehetne érni eredményeket, és nem feltétlenül lenne szükség speciális csoportokra. A rendszer túlterheltsége nehezíti a probléma ilyen formán való megoldását. Az egyik legfontosabb dologként az merült fel, hogy azok a szakemberek, akik a gyerekekkel saját színtereiken találkoznak, ismerjék és ismerjék is fel a problémát.

Az alkoholfogyasztással kapcsolatos társadalmi attitűd is káros. Abban is egyetértettek, hogy a *célzott prevenció* mindenképpen szükséges. A későbbi problémák az alkoholisták családjában felnőtt gyerekek életében megelőzhetőek lennének, ha korábban elkezdődne velük a munka. Az érintettek -- más pszichés nehézségek elkerülése mellett -- kisebb számban válnának szenvedélybeteggé. A legfontosabb, hogy a gyerekeknek legyen tere, ahol beszélhetnek arról, amit átélnek, amit éreznek. Sokat tehet önbizalmuk és reálisabb énképük kialakítása érdekében, ha pozitív megerősítéseket kapnak a körülöttük lévő felnőttektől azokkal a dolgokkal kapcsolatban, amiket mindennapi életükben csinálnak. Nagyon fontos, hogy a gyerekeknek legyen meg a lehetőségük közösségben minőségi időt eltölteni, mást megtapasztalni, mint az otthoni légkör.

Hatékony *módszerekről*, amelyekkel elősegíthető a gyerekek problémáival való megküzdése, nem sok szó esett. Inkább ötletek vannak, mint kipróbált megoldások. Kivételt képez a csoport, amit egyik interjúalanyom kollégájával alkoholisták szülei gyerekeinek tartott. A csoport célja az volt, hogy információt adjanak át a szenvedélybetegségről, és közben segítsenek a csoporttagoknak más szemszögből is rálátni a helyzetükre. Beszélgettek az alkoholizmusról, felépülésről, a támogatórendszer működéséről, hogy milyen hatása lehet a gyerekekre a szülő szenvedélybetegségének. Fontos volt számukra hogy ne legyen tabu, lehessen az érzésekről és a helyzetről beszélni. A csoporttagokat szerették volna megerősíteni abban, hogy nem az ő hibájuk és felelősségük a szülő szerhasználata, segítették, hogy jobban rálássanak reakcióikra, fejlesszék önismeretüket. A csoportot utólag szükségesnek és hasznosnak ítélték meg mind a résztvevők, mind a vezetők. A fentiekén kívül interjúalanyaim említették még

a feszültségvezetés játékos formáját, az *Alateen*⁴ csoportokat és a családterápiát is mint olyan módszereket, melyek segíthetnek feldolgozni az élményeket.

A családterápia át is vezet oda, hogy milyen *nehézségek* övezik a témát. A családdal, ahol szenvedélybetegség fordul elő, legjobb lenne rendszerben foglalkozni. Több családsegítő és gyermekjóléti szolgálatnál igénybe vehető családterápia, de ehhez a családnak tudnia kell a lehetőségről, illetve az intézménynek a család problémájáról. Emellett pedig a családterápián való részvételhez a szülők együttműködése elengedhetetlen, és ha ők nem motiváltak a változásra, a gyerek gyakorlatilag várakoztatva van. A gyerekkel való munkát nagyban megnehezíti, amikor a család többi tagja nem dolgozik a maga problémáján. Nehézségek kapcsán mindhárman említik az alkoholista szülő mellett felnövő gyerekek jellegzetes zártságát és szegényét a témát illetően, a tabut, ami miatt nehéz őket elérni, és ami miatt ők maguk nagyon ritkán kérnek segítséget. Ha a gyermek maga nem tud közvetlen segítséget kérni, jelei akkor is vannak annak, ha ez a probléma ott van a háttérben. Sok esetben azonban a szakemberek, akik kapcsolatba kerülnek ezekkel a gyerekekkel, nem tudják, vagy nem akarják észrevenni ezeket a jeleket. Kiemelték a háziorvosok, gyerekorvosok és a pedagógusok szerepét. Tapasztalatok szerint ezek a szakemberek nem következetesek a jelzőrendszeri kötelezettségeiket illetően, így pedig nehezen elvárható, hogy a gyermekvédelem látókörébe kerüljenek a gyerekek, akik más probléma miatt nem kerültek oda. Fontos lenne az is, hogy ne csak a szakemberek számára legyen meg az információ arról, hogy lehet, és hol lehet jelzést tenni, valamint, hogy a jelzés névtelen. A szakemberek részéről pedig annak érdekében, hogy a gyerek segítséget kaphasson, elengedhetetlen, hogy ismerjék a nem egyértelmű jeleit annak, hogy ha alkoholista szülő van a családban és fontos lenne, hogy ha felmerül a gyanú egy gyermekkel kapcsolatban, azt ne hagyják annyiban. Sok gyerek nem problémás, sőt kifejezetten jól tanul, csöndes, de ilyenkor is megvannak a figyelmeztető jelek. Nehézséget jelent ilyen szempontból az oktatási rendszer működése, amelyben a pedagógusok sokszor túlterheltek és nem jut elég figyelem azokra a gyerekekre, akikkel látszólag nincsen probléma, miközben jelzőrendszeri tagként a gyermekvédelmi rendszer számít a pedagógusok észleléseire. Látható, hogy a gyermek belső érzelmi világától kezdve, a közvetlen családi kapcsolatain, az őt körülvevő rendszer szereplőin és a rendszeren keresztül minden szinten akadályoztatott az elérés és a segítő munka.

Az alkoholfogyasztással kapcsolatos problémák megoldására való politikai akarat hiánya is nehezíti azt, hogy ezek a gyerekek segítséget kapjanak. Felmerült, hogy nincsen alkoholstratégia, a pályázatok nem tudnak hosszú távú, folyamatos programokat

⁴ Az *Alateen* az AA módszerére épül, alkoholisták tizenéves gyerekeinek szóló önszegítő csoport. A kutatás időpontjában nem működött Magyarországon *Alateen* csoport, a korábbi években voltak rá próbálkozások. Az *Al-anon* taggal készült interjú során ezekről a csoportokról volt szó, ő részt vett több ilyen csoport beindításában. A csoportok szervezésével és fenntartásával kapcsolatban számos nehézség merült fel. Terjedelmi okoknál fogva ebben a tanulmányban ezt nem tudom kifejteni.

biztosítani, amiket sokszor az alkohol témakörében ki sem írnak. A szakemberek azt is kiemelték, hogy a kábítószer-használattal kapcsolatban irreális koncepciót hangoztat a kormány (Drogmentes Magyarország), miközben a túlzott alkoholfogyasztás mértékéről a társadalomban nem vesznek tudomást. Több ezer ember esetében járul hozzá a szenvedélybetegség újratermelődéséhez az, hogy ha az alkoholprobléma kezelésére nincsenek rendszerszintű válaszok, sem politikai akarat, sem intézményi szintű válasz. A meglévő rendszer elégtelen működése és az ezt korrigáló ingyenesen igénybe vehető szolgáltatások hiánya, valamint a gyermekekkel találkozó egyéb szakemberek felkészületlensége, hozzáállása és az információhiány tág teret nyitnak meg a lehetséges beavatkozásokkal kapcsolatos gondolkodásnak.

Az alkoholfogyasztással kapcsolatos társadalmi attitűd is káros, a háritás, a félre-nézés, a titkolózás, az ítékezés, úgy, ahogyan ez családi szinten, társadalmi szinten is jelen van. Az alkoholizmust egy moralizáló és egyben ambivalens attitűd övezi. Fontos lenne beszélni róla, hogy a társadalomban milyen mértékben van jelen az alkoholfogyasztás, és ez milyen hatással van az egyéni életekre.

3.2 Az érintettek szemével

Gyerekkor, otthoni légkör, érzelmek

Az alkoholproblémákkal küzdő szülők gyerekeivel készített interjúk során, az interjúalanyok egybehangzóan állandó feszültségről, kiszámíthatatlan és bizonytalan otthoni légkörről számoltak be. A feszültségek sok esetben veszekedésekben, verbális erőszakban is megnyilvánultak, de fizikai bántalmazásról egyik interjúalanyom sem beszélt. A bizonytalanság érzését leginkább az keltette bennük, hogy nem tudták, mikor robban ki a feszültség, és a szülő milyen hangulatban lesz, hogyan fog viselkedni. Ez bizonyos esetekben a szülő állapotán és hangulatán kívül arra is vonatkozott, hogy van-e otthon étel, lesz-e lehetőség másnapra készülni az iskolába.

„(...) anyu állandóan kocsμάzott, állandóan nem tudtuk merre van, full idegen embereket hozott fel a lakásba. Apum inkább ilyen otthon ivó típus, otthon inzultált minket. (...) az a probléma, hogy nem tudod, hogy a szüleidet éppen milyen állapotban találod otthon.” (Krisztina)

Problémák, nehézségek a szülő alkoholfogyasztásával összefüggésben

Több interjúalanyomnál felmerült, hogy 8 éves koruk körül jött el az az idő, amikor tudatosan összekötötték az alkoholfogyasztást a szülő megváltozott viselkedésével. Többen beszámoltak róla, hogy már ebben a korban is konkrét lépéseket tettek annak érdekében, hogy bizonyos helyzetekben csökkentsék az ártalmakat, felmérve

a különbséget saját és alkoholos befolyásoltságú szülei felelősségvállalási képessége között. Ezekben a helyzetekben a szülőt, vagy testvérüket szerették volna megvédeni.

„Kezdtem felfogni a dolgokat és akkor volt olyan, hogy elmentem és felhoztam a kocsmából. (...) egy idő után már elkezdtem érte lejárni, mert egyébként nem mentek a többiek anyu után.” (Viki)

„Én ott toporzékoltam, hogy ezt hagyja abba, az öcsém sírt, apám meg hisztérikusan röhögött, (...) éreztem, hogy nekem kéne ebben a helyzetben csinálnom valamit, mert én vagyok az, aki még a legjózanabb (...) és nagyon kijött ez belőlem, hogy nekem kéne őt megvédenem, de nem tudom. És ezt nem is mondtam el akkor sokáig senkinek. Nekem az egy nagy fordulópont volt.” (Szilvi)

Jellegzetes, majdnem mindenki részéről említett nehézség a szülő személyiségváltása ittas állapotban, ami ambivalens érzéseket okozott bennük a szülő iránt. A józan állapotú szülőről általában egy pozitív képet festettek le, szembeállítva ezt ittas állapotával. Itt akár olyan szélsőségek is megjelentek, hogy a szülő halálát kívánták, míg máskor nagyon jó és intelligens embernek látták, akit nagyon szeretnek. Ez a fantázia, nem jelent mást, mint hogy tulajdonképpen a helyzet végét kívánták, de a folytonos csalódások és a tehetetlenség érzése ebben a képben jelenítette meg az egyetlen megoldást. A tehetetlenség érzéséről többen úgy beszéltek, mint egy olyan alapvető hozzáállásról az élethez, ami nagyon hamar kialakult bennük.

„Teljesen két külön embereket ismersz meg a szüleidben. Van az a szülőd, aki épp józan és full normális ember és tényleg nem tudsz rá haragudni, (...) de aztán meg pár felest lelok vagy sört vagy bort (...) és teljesen kifordul önmagából (...) és annyira nehéz azt megemésztetni, hogy ugyanazt az embert szereted is meg utálod is.” (Krisztina)

„Hát gyakorlatilag az elhagyatottságot éltem meg (...) hogy onnantól kezdve nem apukám volt ott, hanem az a részeg valaki, aki olyan dolgokat oszt meg velem, ami nem nekem való. (...) onnantól kezdve én nem azzal az emberrel vagyok, akivel szeretnék lenni és hogy nincsen beleszólásom abba, hogy mi történik, ilyen tehetetlenség érzés.” (Sára)

„Nincs ezen mit szépíteni, voltak olyan gondolataim is hogy könnyebb lenne, ha meghalna az apám.” (Brigi)

A fent leírt ambivalens érzések erős büntudatot alakíthatnak ki, többen interjúalanyaim közül beszámoltak arról, hogyan gondolkodtak az önzőség kérdéséről, nehéz volt számukra, hogy képesek legyenek önmagukat választani a szülei helyett. Azzal pár-

huzamosan, hogy amiatt is megjelenik lelkiismeretfurdalás, hogy gyerekként azt hiszik, hogy ők tehetnek szüleik ivásáról, megjelenik a magára hagyás érzése is amiatt, hogy a szülő az alkoholt választja helyette. A szégyenérzet a szülő állapota miatt, illetve a megalázottság élménye a szülő viselkedése következtében, majdnem minden interjúban konkrétan kimondásra került.

„Például amikor bement a tanáriba, vagy a szülőire elment, akkor az elég ciki volt, mert én tudtam, hogy nem csak ilyen az anyu, de ők így látták és akkor elkönnyvelték magukban, hogy akkor ő ilyen. Nehéz is volt, meg egyébként mérges is voltam rá, de ugyanakkor szomorú is, hogy nem tudtam megmutatni, hogy amúgy normális is tud lenni, meg én amúgy felnéztem anyumra még így is.” (Viki)

Ebben a beszámolóban a szégyenérzet akkor jelenik meg, amikor a szülő mások előtt láthatóan alkoholos állapotban volt. A gyermekben saját tehetetlensége és szeretete tudatosodott és állt szemben olyan felnőttek ítéletével, akik viszont nem tettek semmit érte, sem az anyjáért. Az ittas szülők nem tudták szülői szerepeiket megtartani, interjúalanyaim más-más formában ugyan, de mind beszámoltak a szülő részéről olyan határátlépésekről, amelyek bennük gyerekként undort, veszélyérzetet, bizonytalanságot keltettek.

„(...) nem éreztem úgy, hogy valaki áll mellettem, inkább az volt, hogy nekem kell a szüleim mellett állni (...).” (Viki)

„Sokszor kiabált, vagy háborgott valamin, vagy nagyon szentimentális lett, ilyen gyerekkori dolgokról, a saját gyerekkori dolgairól beszélt. (...) teljesen róla kellett szólnia a dolgoknak meg arról, ami benne zajlik.” (Sára)

„Egy folyamatos érzelmi bizonytalanságot jelentett onnantól lényegében a lelki életem, ahogy elkezdtem nőiesedni. Soha nem molesztált az apám, soha nem ért hozzám úgy, vagy tett olyat, ami a molesztálás fogalmába beleesik. (...) csak láttam, hogy apám nem úgy néz rám.” (Brigi)

Nehéz helyzetek kezelése, reakciók, stratégiák

Mindenki beszámolt olyan időszakról az életében, amikor megpróbált a lehető legmesszebb kerülni az alkoholista szülőtől. Kamaszkorban barátokhoz, párkapcsolatba menekültek, éjszakázni mentek. Később volt, aki másik városban választott egyetemet, vagy külföldre költözött egy időre. Ezeket a megoldásokat többnyire menekülésként jellemezték, kényszerű kilépésként a helyzetből, de még nem valódi megoldásként a problémáikra. Megfigyelhető, hogy egész életüket befolyásoló döntéseket hoztak meg egész fiatalon, kimondottan szüleik alkoholfüggőségének hatására.

„Jól megy az éneklés (...) a konzervatóriumba jártam, a Zeneakadémia konzervatóriumába, mert szerettem volna menni tovább akadémiaira. Az országban az egyik legerősebb zenesuli és 3 éves volt a képzés (...) Viszont a harmadiknál abahagytam, mert 12 óráztam már a munkahelyemen, hogy fent tartsam magamat. Hát kábé ilyen 16-17 éves korom óta tartom fenn magamat.” (Krisztina)

A többségnél megjelent a negatív tapasztalatok kiváltotta érzelmek valamilyen módon való hátrítása. Bizonyos esetekben ez nem tudatosan történt, máskor a tudatosság ellenére is megtörtént, és volt olyan is, aki elmondása szerint szándékkal rejtette el, hogy mi játszódik le benne, hogy azt lássák, minden rendben, ne derüljön ki, hogy baj van.

„Hát érzésekről nem tudok nagyon beszélni, mert pont az volt velem, hogy nagyon lefojtottam ezeket a dolgokat.” (Petra)

„És nem látták, nem tűntem bezárkózottnak, (...) megvoltak azok az álcáim, hogy senki nem gondolta volna, hogy nekem bajom van. (...) gyerekkoromban azt megtanultam, hogy bizonyos helyzetekben ott vagyok, de az összes érzelmemet külön élelem meg később, amikor egyedül vagyok, ami abban a helyzetben lenne.” (Szilvi)

„Csomósor volt olyan, hogy veszekedtek és én nem emlékeztem, hogy miről volt szó, pedig megígérttem magamnak hogy majd másnap jól elmondom Anyukámnak.” (Sára)

Tapasztalatok megosztása, segítségkérés, szükségletek

Ezek a reakciók nem azt jelentik, hogy ne lett volna szükségük támogatásra, viszont biztosan megnehezítették, hogy a körülöttük lévő felnőttek észrevegyék szükségleteiket. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy mégis észre kellett volna, hogy vegyék, hogy ezek a gyerekek bajban vannak. Interjúalanyaim történeteiből kirajzolódik, hogy mindannyian másnak érezték magukat, kortársaiknál nehezebben barátkoztak, vagy olyan társaságot kerestek, akik szintén valami miatt másnak tűntek számukra. Mindannyian úgy írják le az iskolás éveiket, hogy nem igazán voltak barátaik, magányosak voltak, többnyire csendesek vagy visszahúzódóak, akik nem igazán vettek részt közösségi programokon. Volt olyan közöttük, aki nagyon jól tanult és sosem mert hibázni, volt olyan, aki inkább a takarító nényel barátkozott mint osztálytársaival, és olyan is, aki maga járt pár évvel fiatalabb húgai szülői értekezletére. Egyikük pedig annyira lefojgyott, hogy azt hitték, anorexiás, és egy alkalommal összeesett az iskolában, mert egy ideje nem evett, mivel nem volt otthon étel. Ezek jelek, némelyik egészen konkrét, azzal kapcsolatban, hogy a gyerek életében valamilyen probléma lehet, de a körülöttük

lévő felnőttek, pedagógusok ezekre érdemben mégsem reagáltak. Egy kivételével minden interjúalanyomnak van története arról, hogy gyerekkorában hogyan csalódott a környezetében lévő szakemberekben, akiktől segítséget várt, vagy akik ismerték a helyzetét, mert nem vették komolyan őket, vagy félrenéztek a problémával kapcsolatban. Szó volt ebben a kontextusban pedagógusokról, háziorvosról, pszichológusokról és családsegítőről is.

„(...) elmentem az iskolapszichológushoz (...) én azt gondoltam, hogy mániás depresszióm van és akkor kiröhögött az iskolapszichológus. Konkrétan nem kapcsolódott apukámhoz, de hogy ha mondjuk odamentem volna és elmondtam volna, hogy mi van, akkor lehet, hogy elkezdtünk volna ezzel foglalkozni. (...) az hogy kiröhögött, az eléggé visszavette a dolgot.” (Sára)

„Mondjuk az iskolában nem teregettem ki a szennyest, de egy két év után már eléggé egyértelművé vált, főként már a húgaimnál, hogy mi a helyzet odahaza, mikor mondjuk én mentem, (...) a szülőire. Akkor eleinte mondtam, hogy anyu nem ért rá, de már az ötödiknél mondta a tanárnő, hogy na, helyzet van otthon? (...) akkor már elfogadtak úgy engem, hogy akkor nem vájkálnak. Viszont azt nagyon észrevettem, hogy amikor megtudták ezt az iskolában, pont leszarták.” (Krisztina)

Egyik interjúalanyom azt mesélte el, hogy késő kamaszkorában pszichiáterhez járt egy ideig, ami számára egy pozitív irányba való lökést jelentett akkor. Édesanyja vitte el ide, aki addigra már egy önszorgató hozzátartozói csoport tagja volt.

„Olyan érzés volt, hogy végre valaki foglalkozik velem. Végre komolyan vesznek, végre elhiszik, hogy bajom van, végre valaki figyel rám, ilyesmi, igen.” (Brigi)

Azzal kapcsolatban, hogy kivel tudták megbeszélni az otthoni helyzetet, kivel osztották meg az érzéseiket, mindenki azt felelte, hogy sokáig senkivel. Volt köztük olyan, akinek a barátai ismerték a helyzetét, de érzéseket ők sem osztottak meg, többségük pedig egyáltalán nem beszélt róla, bezárkóztak. Ennek egyrészt a szégyenérzet, a bizalmatlanság és az volt az oka, hogy azt tapasztalták, senki sem érti ezt a problémát. Meglepetésként ért, hogy egy valaki közülük az interjú alkalmával nyílt meg és beszélt először bővebben saját élményeiről.

Hogy kértek-e konkrétan segítséget valakitől, többnyire azt válaszolták, hogy nem. Többen azzal indokolták, hogy nem is tudták, hogy hova fordulhatnának, amikor pedig fordultak valakihez akár direkt, akár indirekt módon, az nem tett semmit. Jellemző volt, hogy emellett azt fogalmazták meg, nem is akartak konkrétan segítséget kérni, olyan erejű tabu volt a szülő alkoholizmusáról beszélni. Olyan is volt köztük, aki pedig a következményektől félt.

„Ez inkább egy ilyen titok, egy olyan dolog volt, amit titkolni kell, vagy aminek ellenére meg kell felelni, meg ennek ellenére kell helytállni mindenhol, meg ez inkább egy ilyen szégyellnivaló dolog volt mint, hogy fel lehessen vállalni. (...) azt se tudtam kihez fordulhatnék.” (Petra)

„Hogyha akkor tudom, hogy van egy ilyen csoport (...) hát az biztos, hogy világot odaadtam volna érte. (...) Az a baj, hogy attól tartottam, tudtam, hogy akkor is voltak szervezetek, hogy ha valahol nagyon gáz a helyzet, akkor kiemelik a gyerekeket és intézetbe teszik őket. Én ettől nagyon félttem. Tehát komolyabb segélykiáltásom ezért nem volt.” (Krisztina)

Több nagyon fontos tényező jelenik meg ennél a témánál. Amit mi segítőrendszerként tartunk számon, ami a gyermek érdekében működik, Krisztina szemében egy fenyegetést jelentett. Tudomása szerint az, hogy ha ő szóvá teszi az otthoni állapotokat, az magában hordozza a lehetőségét annak, hogy testvéreivel elszakadnak egymástól, és idegen környezetbe kerülnek, ahol más gyerekektől is félniük kell.

A segítségkérésrel kapcsolatban néhányuknál az is megfogalmazódott, hogy nem is voltak benne biztosak, hogy segítséget kéne kérniük, mert természetes része volt az életüknek a szülő alkoholizmusa. Tulajdonképpen ez azt is jelentette, hogy kételkedtek érzelmeik jogosságában. Kettő megfogalmazták, hogy egy időszakban határozottan azt gondolták, hogy nekik egyedül kell szembenézni a helyzettel, segítséget kérni gyengeség. Ők mindketten olyanok, akiknek korábban volt már rossz tapasztalata segítő szakemberrel. Azzal szemben, hogy többnyire konkrétan nem kértek segítséget a szülő alkoholfogyasztásával kapcsolatban, mind megfogalmazzák, hogy vártak volna valamit.

Egyrészt volt egy igényük arra, hogy vegyék észre őket és kapjanak valamiféle iránymutatást egy megbízható felnőttől, másrészt, hogy támogassák őket saját életükben, kapjanak lehetőséget mindennapjaikban kiteljesedni.

„Valami normális társaság, akikkel valamit tudok csinálni. Tehát maga az élet, hogy abba legyek bevonva. Most hogy ha leült volna velem valaki beszélgetni, az beszélgetés, azzal nem nyit nekem kaput. (...) Hogyha valaki azt mondta volna, hogy te ezt meg tudod csinálni, erre képes vagy, arra képes vagy és akkor csináljuk együtt, arról mi a véleményed, erről mi a véleményed, tehát úgy hogy a saját szintemen bevonni dolgokba, annak nagyon örültem volna.” (Szilvi)

Következmények

Interjúalanyaim közül felnőtt korában egyikük kivételével mindenki keresett valamilyen fórumot, ahol feldolgozhatja a gyerekkorában történeteket, ahol önismeretet szerezhethet és dolgozhat magán, mert úgy érezték, olyan hatással van életükre a szülő szen-

vedélybetegsége, hogy mindennapjaikat is megnehezíti. Többen közülük említették a párkapcsolati nehézségeket, alárendelődést, énhatáraik nem megfelelő védelmét, pszichés problémákat, folyamatos szorongást, testi betegségeket, azt hogy nem mertek hibázni és nem tudták átélni az érzéseiket, köztük az örömet sem. Többen meséltek arról, hogy felnőttként kellett olyan készségeket elsajátítaniuk, amelyeket kortársaik már gyermekkorukban magukévá tettek. Probléma volt még többük számára az is, hogy a szülőért anyagilag és más formában is próbáltak felelősséget vállalni, miközben a saját életüket elhanyagolták.

„És akkor rájöttem, hogy én nem tudom tovább csinálni, hát nem tudom egyszerűen az ő életét élni meg a sajátomat is. Mert akárhova futtattam, az volt mindig a vége, hogy akkor én odaadok neki minden pénzt, én meg szépen meghalok, de ezzel sem segítek rajta. Vagy végig beszélgetjük az összes éjszakát, de az ő problémája. Nem tudok a terapeutája lenni, nem tudok az anyukája, szeretője, a lánya, nem tudok minden lenni egy személyben és nem vagyok elég semmire. (...) Hogy hiába csinállok akármit, én nem vagyok elég ok arra, hogy ne igyon. Tudom, hogy nem miattam ivott, de mégis megvolt bennem az az érzés. És volt bennem közben meg egy megfelelési vágy is, hogy legyenek jó.” (Sára)

A feldolgozás folyamata

Az önismereti csoportokkal kapcsolatban az élmény nagyjából hasonló volt mindannyiuknál. Amit jellemzően említenek, az a sorsközösség élménye, a csoportok hozták el annak a felismerését, hogy nincsenek egyedül ezzel a problémával, hogy az érzések megoszthatóak és van más is, aki hasonló folyamatokon ment keresztül, lehet róla beszélni; sokat jelentett számukra, hogy ezt olyanok előtt tehették meg, akik belülről értették, miről beszélnek. Ezt nagyon fontos tényezőként jellemezték a feldolgozási folyamatukban. A csoportok jelentőségét én leginkább abban látom, hogy a tagok rajtuk keresztül bizalmat élhettek meg, valahová tartozást és a meg nem értettség érzésének megszűnését, ezáltal pedig izolációjuk csökkent. Jelentős volt még az élmény, hogy elkezdjenek fontossá válni önmaguk számára, tudatosan magukat tegyék az első helyre az életükben.

„És ami nagyon megragadott az elejétől fogva azok a közös pontok, azok a közös frusztrációk, amiről az ember nem beszél. A helyzetről beszél, de azt, hogy ő mit él át azokban a helyzetekben, arról alapvetően nem beszél. (...) rögtön volt egy közös kapcsolódási pont, hogy te is dühös voltál, te is féltél, te is magányos voltál, szomorú? Az ember azt hiszi, hogy ezekkel az érzésekkel egyedül van (...) Hát olyan volt nekem a csapat, mint ha hazajárnék. És akkor most itt kiönthetem a bilit, mert senki se fogja nekem azt mondani, hogy mit panaszkodsz és nyitottak vagyunk egymás problémájára és végeredményben a megoldást keressük.” (Krisztina)

4. ÖSSZEGZÉS

Az interjúk több témában megerősítették azt, amit a szakirodalomban olvashatunk. Alátámasztják, hogy az alkoholisták szülők gyerekei a szülő függőségével kapcsolatban nem igazán jutnak támogatáshoz és megfelelő segítséghez gyermekkorban, azonban később ez elengedhetetlenül szükségessé válik. Felnőttként mindannyian szembesültek olyan problémákkal és nehézséggel az életükben, amelyek gyermekkori tapasztalataikból eredtek és mindezek megoldása egy olyan folyamat, ami éveket vesz igénybe.

A szakirodalom, a szakemberek és az érintettek is egyetértettek abban, hogy preventív módon szükséges, korrekatív módon pedig elengedhetetlen lenne rendszerszintű segítségnyújtást adni. A nyitott, tájékozott szakemberek mellett kiemelkedő jelentősége lehet a csoportoknak. Szükséges lenne, hogy már gyerekkorban lelkiileg tehermentesítő és a személyiség kibontakozását támogató, éhhatékonytágot növelő beavatkozásban részesüljenek. Az is látszik, hogy elsősorban nem az a probléma, hogy a gyerekek elrejtőznek, hanem hogy a körülöttük lévő felnőtt társadalomnak könnyű félrenézni. Szükséges lenne a közoktatási intézményekbe bevinni a témát, valamint a gyermekvédelmi és addiktológiai intézményrendszernek is feladatként tekinteni rá. Fontos volna több hazai kutatást végezni, megismerni külföldi szakirodalmakat, gyakorlatokat, mert nemzetközi⁵ szinten léteznek vizsgálatok, bevált megoldások.

IRODALOM

- BARÁT Katalin – DEMETROVICS Zsolt (2009): Családterápia és szerfüggőség. In: DEMETROVICS Zsolt (szerk.): *Az addiktológia alapjai III.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 345–360.
- BARNOWSKI-GEISER, Waltraut (2018): *Apa, anya, pia. Hogyan találhatják meg a szenvedélybeteg szülők felnőtt gyerekei mégis a boldogságot.* Magyar Máltai Szeretetszolgálat, Budapest.
- BUDA Béla (2006): *Alkoholpolitika és -stratégia 2006 (Tervezet).* Országos Addiktológiai Intézet, Budapest. <https://docplayer.hu/1091189-2-az-alkohol-politika-alapelvei.html> (Letöltés ideje: 2019. május 31.)
- FORRÁS EGYESÜLET (2008): Alkoholizmus a családban. In: FAUER Mária (szerk.): *A családsegítés elmélete és gyakorlata.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FRANKÓ András (2018): *Mi a normális? Konferencia az elfeledett gyermekekért.* Máltai Szeretetszolgálat, Budapest. <https://www.youtube.com/watch?v=1GgdhcafgM4&t=984s> (Letöltés ideje: 2019. május 31.)
- HOYER Mária (2005): A droghasználó és a család. In: RÁCZ József (szerk.): *A drogkérdésről őszintén.* B+V Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest. 105–111.

⁵ Pl.: *National Association for Children of Addiction*: <https://nacoa.org/> (Letöltés ideje: 2019. május 31.)

- KELEMEN Gábor (2001): *Szenvedélybetegség, család, pszichoterápia*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs.
- KOMÁROMI Éva (2009): Szülői traumatizáció – gyermeki addikció. In: DEMETROVICS Zsolt (szerk.): *Az addiktológia alapjai III*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 105–125.
- KÖRNYEI Edit – KASSAI-FARKAS Ákos (2009): Alkoholfogyasztás és következményes egészségkárosodások. In: DEMETROVICS Zsolt (szerk.): *Az addiktológia alapjai II*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 63–88.
- WHO, WORLD HEALTH ORGANIZATION (2018): *Status report on alcohol and health*. World Health Organization, Switzerland. 266. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/274603/9789241565639-eng.pdf?ua=1> (Letöltés ideje: 2019. május 31.)

A FIZIKA TANÍTÁSÁNAK SZÁZÖTVEN ESZTENDEJE A KALOCSAI ÉRSEKI FŐGIMNÁZIUMBAN¹

A KUTATÁS MOTIVÁCIÓI

Fontos feladat, hogy – a modern kor lehetőségeivel élve – mindent megtegyünk a következő generációk színvonalas oktatása érdekében. Ennek alapvető része a természet-tudományok, köztük a fizika tanítása.

A fizika tanításához azonban nem csak az elméleti és gyakorlati tapasztalatok megismerése, kísérletek végrehajtása és példák megoldása tartozik. Erről tanúskodnak azok a régi, mára elfeledett tudományos értekezések, tankönyvek és demonstrációs berendezések is, amelyek kevésbé újszerű gondolkodási módszereik, tartalmuk vagy felépítésük miatt már nem alkotják szerves részét a középiskolai oktatásnak. Egykor azonban előszeretettel használták őket, vagy éppen tanítottak belőlük.

Éppen ezért izgalmas kérdés annak feltárása, hogy miként gondolkodtak elődeink a fizikatanítás fontosságáról, annak lehetőségeiről, és hogyan gondoskodtak egy-egy fizikaszertár bővüléséről, fejlesztéséről.

A KUTATÁS CÉLJAI

Az említett elemek adják kutatásom legfőbb motivációját, amellet, hogy volt középiskolám, a *Kalocsai Szent István Gimnázium* történetének feldolgozására esett a választásom. Dolgozatom ezáltal nemcsak hiánypótló, de korábbi tanulmányaimhoz is szorosán kapcsolódó témában valósul meg. Történelem–fizika tanárszakos hallgató lévén,

¹ Hálámat szeretném kifejezni Horváth Gábor és Kampis György egyetemi tanároknak, hogy témavezetői tevékenységükkel hozzájárultak OTDK-dolgozatom elkészítéséhez. Hálás vagyok emellett Tél Tamásnak a témával kapcsolatos szakmódszertani ötleteiért. Ugyancsak köszönet illeti a hódmezővásárhelyi *Bethlen Gábor Református Gimnázium* szertárórét, Berecz Jánost. Szintén hálás vagyok ezen túl a Társadalomtudományi OTDK (2019. április 24–26.) zsűrijének a diákköri dolgozatra vonatkozó tanácsaiért, megjegyzéseiért. Végül köszönöm az *Országos Széchényi Könyvtárnak* és a *Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárnak*, hogy rendelkezésemre bocsátották a tanulmány megírásához szükséges forrásanyagokat.

kiváló lehetőségem adódik erre, hiszen olyan témát dolgozok fel tanulmányomban, amely interdiszciplináris jellege miatt hely-és tudománytörténeti vonásokkal is bír.

Tehát célom, hogy megvizsgáljam volt középiskolámban, a *Kalocsai Szent István Gimnáziumban* (korabeli nevén *Kalocsai Érseki Főgimnáziumban*) zajló fizikatanítás történetét, különös figyelemmel kísérve az iskola fizikaszertárát is.

A TANULMÁNY FELÉPÍTÉSE, FORRÁSAI

Munkámban először bemutatom a fizikatanítás hangsúlyának változását a mindenkor oktatási rendeleteken, törvényeken keresztül. Kezdő vizsgálati időpontnak a gimnázium alapítását választottam, mely elemzést az első világháború kitöréséig (1914) bezárólag végzek el. Ennek során többek között kitérek a századfordulón végrehajtott iskolai fejlesztésekre, s összegyűjtöm, hogy milyen szempontok kerültek előtérbe az intézmény fizikatermének megépítésekor, elhelyezésekor és felszerelésének megválasztásakor. Emellett számszerűen értékelem a fizikaszertár fél évszázados (1862–1912) bővülését. Utóbbival kívánom ugyanis alátámasztani azt a tudománytörténeti fejlődést, amivel a gimnázium „fizika-nagyhatalommá” válhatott az első világháború előestéjéig.

Tanulmányom felhasznált forrásait tekintve két fő egységet különböztethetünk meg. A források első csoportjába a helytörténeti, azaz az intézet- és várostörténeti források tartoznak. Ezek közül kiemelendők a *főgimnáziumi értesítők*,² azaz az évente egyszer megjelenő évkönyvek, illetve az évente kétszer megjelenő, *Stefáneum* nevű lapok. Belőlük több-kevesebb adatot, információt nyerünk az intézetben zajló fizikatanítás történetére vonatkozóan.³ A források másik csoportját a fizika történetével általánosan foglalkozó *szakirodalmi munkák* adják, melyek bepillantást adnak az elemzett rendeletek jelentésébe, jelentőségébe.

AZ INTÉZET TÖRTÉNETE A KORAI IDŐKBEN (17–18. SZÁZAD)

A török kiűzésével felszabadult Kalocsa a 18. század elején is még a harcok nyomán lepusztult Alföld állapotát mutatta. A hajdúk által lerombolt (1602) település ugyanis szinte teljesen elhagyottá vált a török kor végére: székesegyházát lerombolták, házai összedőltek, egyszóval majdnem megszűnt létezni (KOMÁRIK 1935: 3–4).

² A korabeli (középiskolai) értesítők többek között az adott intézmény tanárainak és tanulóinak névsorát, a tanév rövid történetét, az egyes tárgyak tananyagát, illetve statisztikai kimutatásokat tartalmaztak, sőt még az egyes szertárak gyűjteményeinek gyarapodásáról is beszámoltak (FINÁ CZY 1896: 154).

³ Ezek közül rendkívül hasznos volt elsősorban az 1905-1906-os tanév értesítője, mivel RIEGL János: *A fizika tanítása a Kalocsai Főgimnáziumban (múltja és jelene)* című írását alapvető segédletként alkalmaztam az iskolában zajló fizikatanítás 1765–1912 közötti történetének feldolgozása során.

A kaotikus állapotok felszámolását, illetve a vallásos élet helyreállítását elsőként Csáky Imre kalocsai érsek (1710–1732) vállalta magára, aki a régi jezsuita kollégium helyén épített egyemeletes vendéglőt átalakította, majd tizenhat növendék számára be is rendezte (DIÓS 2007: 85–86). A Csákyt az érseki székből követő (1733–1745) Patachich Gábor boszniai püspök előbb visszaszerezte az érsekség birtokainak legnagyobb részét, feljavította a régi kalocsai székesegyházat, később pedig tizenhárom plébániát alapított a megyében.

AZ ELSŐ ESZTENDŐK: BATTHYÁNY JÓZSEF ÉRSEKSÉGE

Később, a 18. század első felében, Habsburg III. Károly (magyar király 1711–1740), majd leánya, Mária Terézia (1740–1780) uralkodása idején Magyarország helyzete konszolidálódni látszott. Ehhez hasonlóan javult Kalocsa helyzete, ami lehetővé tette, hogy gróf Batthyány József érsek (1760–1766), három másik jezsuita szerzetes segítségével feladatául tűzze ki a keresztény érzelmek felélesztését a lakosság körében. Ugyanakkor abból a célból, hogy e keresztény katolikus hitélet magára találjon az ifjúságban is, Batthyány megalapította a kalocsai gimnáziumot⁴ a régi konviktusi⁵ épület helyén, a papképzés számára pedig újat hozott létre (KOMÁRIK 1935: 3–4). Az érsek az alapítással egyidejűleg a településre hívta a kegyesrendi (piarista) férfúkat, hogy felügyelőtükkkel lássák el az intézet vezetését (KOMÁRIK 1935: 6).

Az új intézményben az érsek a jezsuita iskolákra vonatkozó (nemzetközi) tanulmányi szabályzatot (*Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*,⁶ 1599) rendelte el kötelezőnek. Utóbbi a felső két osztályban előírta a természettudományos tárgyak tanítását (filozófiai–fizikai tanfolyam⁷): a három reál tanár közül az egyik a logikát, metafizikát és etikát tanította, a másik „az általános (*generalis*) és részletes (*particularis*) fizikát”, a harmadik pedig a polgári építészet mellett a matematikát és geometriát is (FŐGIMNÁZIUM 1906: 3).

⁴ Mária Terézia a gimnázium alapításáról szóló folyamodványt 1765. június 12-én erősítette meg, ami emiatt az intézet alapítási időpontjának tekinthető (GÁL 1938: 9).

⁵ A konviktus teológiai jellegű szeminárium, amelyben a növendékek közösen étkeztek és együtt laktak. Az ellátás költségeit a gyermekek szülei fizették. Kalocsán a konviktus első képződményét Csáky Imre hozta létre a 18. század első harmadában. Az intézmény vezetését, irányítását ekkor a piaristák látták el. Később, a jezsuiták építkezései nyomán az intézet kibővült, s a konviktus Szent István pártfogása nyomán a *Stephanium* elnevezést nyerte (DIÓS 2002: 182).

⁶ A Jézus Társaság tanulmányi rendszere és arra vonatkozó útmutatás: előbb a jezsuita, majd később a többi katolikus iskola tananyagának programja, amit a jezsuita szerzetesrend római központjának tanügyi szakemberei készítettek el 1586-ban, majd 1616-ban véglegesítettek. A dokumentum jelentősége abban áll, hogy az iskolák sokaságát szerkezetükben és tananyagukban egységes rendszerbe foglalta, ezáltal az iskolatörténet első központi tantervének tekinthető (MÉSZÁROS 2000: 102–103).

⁷ A fizika tananyaga a 16–17. században még közvetlenül a filozófiához kötődött, utóbbit pedig csak ott tanították, ahol volt felsőbb szintű oktatás is. Emiatt azokat az iskolákat, ahol volt filozófiatanítás, főiskolának nevezhetjük, amely helyeken biztosan volt fizikatanítás is (ekkoriban a középfokú és felsőfokú oktatás még nem vált el élesen egymástól) (ZEMPLEN 1998: 12–13).

Jelentős változást a jezsuita rend 1773-as feloszlata hozott, a rend megszűnése miatt ugyanis a korábbi tagok világi papként folytatták az oktatást a közép- és felsőiskolákban (ZEMPLÉN 1998: 7). Ez járult hozzá elsősorban, hogy a reáliák vonatkozásában is felendüljön a hazai tankönyvkiadás (ZEMPLÉN 1998: 13–50). Az ekkor alkotó, jelentős szakemberek közül elsősorban a jezsuiták törekedtek arra, hogy a katolikus gimnáziumok tanulóit ellássák a megfelelő tankönyvekkel (MÉSZÁROS 1981: 598). Az ekkor élt tankönyvírók közül emelhető ki Horváth („Keresztély”) János nagyszombati,⁸ majd pesti egyetemi (jeszuita) tanár, aki az „általános és részletes fizikát”,⁹ azaz a newtoni mechanika alapjait dolgozta ki a kalocsai gimnáziumban nagy elismerésnek örvendő *Physica generalis* (Nagyszombat, 1767) és *Physica particularis* (Nagyszombat, 1770) című műveiben (FŐGIMNÁZIUM 1906: 4–6).

A FIZIKATANÍTÁS HANYATLÁSA ÉS ÚJJÁÉLEDÉSE AZ INTÉZETBEN A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Arra vonatkozóan, hogy milyen fölszereltséggel bírt az iskola fizikai szertára 1765–1779 között, nem áll rendelkezésre információ. Ugyanakkor annyi bizonyos, hogy az 1780-as évek elején, amikor 1779-ben Batthyány érsek távozott, megreformálták az intézeti oktatást,¹⁰ és megszűnt a kétéves filozófiai (s vele a természettudományos) tanfolyam¹¹ (FŐGIMNÁZIUM 1906: 4–6).

Megkezdődött az oktatásügy egyházi kézből való kiszorítása a centralizáció jegyében (ZEMPLÉN 1998: 40). Az 1777-ben kiadott *I. Ratio Educationis* értelmében ezáltal a fizikaoktatás szerepe is erősen korlátozódott:¹² a továbbiakban ugyanis csak a IV. osztályosok tanultak fizikát, s azok is csak az első félévben, heti 2 órában, amihez az utolsó félév májusától az év végéig heti 2 óra kísérletezési gyakorlat is társult (FŐGIMNÁZIUM 1906: 7).

⁸ Nagyszombatban ekkortájt számos más fizikatankönyv is napvilágot látott. A rendkívüli termékenység oka abban keresendő, hogy a katolikus egyház 1757-ben feloldotta azt a tilalmat, amit még Galilei volt kénytelen elszenvadni 1616-ban (a kopernikuszi világmépítésének korlátozása) (RADNÓTI – NAHALKA 2002: 43).

⁹ A tudományok önállósodásának kora előtt a 17. századi, Arisztotelész nyomán készített felosztásban az „általános” fizika a szorosabb értelemben vett fizika, amely annak helyét, elméletét és módszereit tárgyalta a természettudományok keretein belül, a „speciális” pedig a természet jelenségeit, folyamatát leíró megközelítéseket tartalmazta (ZEMPLÉN 1998: 68–104).

¹⁰ Ezt megelőzően, 1777-ben került kiadásra a *Ratio Educationis*, amellyel állami ellenőrzés alá került az intézet. Az állam a tanulók számának folyamatos csökkenésére hivatkozva, 1778-ban megszüntette a gimnázium két évfolyamos filozófiai kurzusát, amely addig „főiskolai” jellegű kölcsönzött az intézetnek (GÁL 1938: 15).

¹¹ Az állam központosító törekvései között szerepelt többek között, hogy a főiskolai státuszt elvegye a régi, jó hírű középiskoláktól (ZEMPLÉN 1998: 127).

¹² A piaristák ennek nyomán a fizikai gyűjteményük nagy részét 1783-ban a kecskeméti piarista tanárképző intézetnek, majd 1802-ben a szegedi piarista kollégiumnak adták át (GÁL 1938: 83).

Míg az 1777-es rendelet hagyott a fizika tanításának egy csekély szerepet, a *II. Ratio Educationis (Ratio Educationis publicae, 1809)* még azt is eltörölte. Ugyanis megszüntette az elméleti fizikaoktatást is, így a fizika a következő évtizedekben (egészen 1850–1851-ig) fakultatív tárgyként szerepelt a tantervekben (ZEMPLÉN 1998: 128). A 1848–1849-es szabadságharc katonai veresége, majd az önkényuralmi időszak (1849–1860) viszont lehetőséget nyújtott a fizikatanítás megreformálására hiszen I. Ferenc József (1848–1916) Leo Thun (1811–1888) személyében birodalmi kultuszminisztert nevezett ki, akinek oktatásügyi reformja (*Organizationsentwurf, 1851*¹³) újra elrendelte a fizika kötelező tanítását. Ettől kezdve erre a III. osztályban (természettan elemei, hőtan), majd a IV. osztályban (mozgás és egyensúly, hangtan, fénytán, mágnesség, elektromosság, csillagászat stb.) is sor került. Habár a gimnázium ekkor még csak négyosztályos volt, a nyolcosztályos középiskolákban az *Entwurf* értelmében a természettant kétszer tanították: III. és IV. osztályban az elemi fizikát, majd VII. és VIII. osztályban ugyanezt, részletesebben (FŐGIMNÁZIUM 1906: 7).

Ezáltal megfogalmazható, hogy bár a szabadságharc bukását egy önkényuralmi korszak követte, de az a politikai, gazdasági és társadalmi elnyomás ellenére javított a természettudományos oktatás helyzetén. Ismét előtérbe helyezte ugyanis a fizika tanítását, miközben általánosan is elterjedtek a magyar nyelvű fizikatankönyvek.

A FIZIKATANÍTÁS TÖRTÉNETE AZ INTÉZETBEN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A szabadságharcot követő önkényuralmi időszak végén, Kalocsa fejlődésével párhuzamosan lehetőség nyílt arra, hogy az intézet – az oktatásügy rendeleteinek megfelelően – nyolcosztályossá bővüljön. A piarista irányítás azonban pénz- és tanárhiányra¹⁴ hivatkozva, az *Entwurf* rendelkezése ellenére megtagadta az átalakítást.

A probléma gyökerei még 1850-re nyúlnak vissza, a súlyos gazdasági helyzetben lévő piarista rendház ugyanis a tanulók egyre csökkenő száma miatt már csak négy

¹³ Az *Entwurf* jelentősége abban rejlik, hogy előírta: ahhoz, hogy a gimnáziumok államilag érvényes érettségi bizonyítványt állítsanak ki, a gimnáziumokat nyolcosztályossá kellett fejleszteni és új, bővített személyzetű tanári kart létrehozni. A megvalósításoknak azonban legtöbbször (az érzelmin túlmutató) anyagi természetű akadályai voltak, így csak a nagyobb, anyagilag erősebb intézetek tudtak átállni az új rendszerre, míg a szegények megszűntek vagy algimnáziumként működtek tovább. Különösen nagy nyomás nehezedett a piaristák által fenntartott iskolákra: 1850 után csupán hét gimnáziumuk működött tovább nyolcosztályosként, miközben algimnázium lett tizenkettő, kilenc pedig megszűnt (MÉSZÁROS 1988: 82).

¹⁴ Hozzájárulhatott ehhez, hogy a piarista rendnek ekkor nem volt vagyona, hanem városi vagy magánjellelű finanszírozásból tartották fenn magukat. Emiatt törekedtek arra, hogy a magas színvonalú gimnáziumukba elsősorban gazdag, arisztokrata családok gyermekeit vegyék fel. E hozzáállásuk és gyakorlatiasabb, szabadabb szellemű tanítási koncepcióik miatt a magyar nemesség előtérbe helyezte a piarista rend oktatási intézményeit gyermekeik iskoláztatásakor (ZEMPLÉN 1964: 167).

osztállyal kezdte meg a tanévet október 15-én. Ezzel az iskola négyosztályos, ún. kisgimnáziummá vált. A rendház anyagi helyzete eközben csak rosszabbodott, hiszen anyagi támogatásban legfeljebb csak az érsektől részesült. Ugyanakkor, mivel a piarista rend hat-, de semmiképpen sem egy nyolcosztályos gimnázium létrehozásában gondolkodott (GÁL 1938: 28–30), Kunszt József kalocsai érsek (1851–1866) 1854-ben már megvonta tőlük az addig élvezett anyagi támogatást is (GÁL 1938: 32). Így, a reformok ügyében hajthatatlan egyházfő 1860-ra elérte, hogy a kegyesrendiek maguk mondjanak le az intézet irányításáról (GÁL 1938: 33), az intézet 94 év óta először üresen maradt vezetésének jogát pedig az oktatási tevékenységéről méltán híres jezsuita rend kezébe adta (KOMÁRIK 1935: 7).

Az érsek reformtevékenysége összhangban volt az országban bekövetkező (kultúr) politikai változásokkal: 1860–1861-ben megszűnt az 1849 óta tartó abszolutista kormányzás, s az oktatás nagyobb szabadságot nyert. A Helytartótanács¹⁵ 1861. október 21-én kelt rendelete módosította az *Entwurfot*, és előírta, hogy az elemi fizikát IV. és V. osztályban, heti két órában kell tanítani. Különös hangsúly esett a „népszerű előadásokra”. A természettudományok tanításához azt a megjegyzést fűzte a rendelet 9. pontja, hogy „*a természettanra is szükségesnek találtatik annyi gondot és időt fordítani, amennyit a közműveltség s a tudománynak e téren haladása okvetlenül megkíván s ameddig ez a humánus tanok fölfrissítésére, de nem elnyomására szolgál*” (FŐGIMNÁZIUM 1906: 8). Ezáltal felhívta az iskolák figyelmét a természettudományok tanításának jelentőségére, amit a 19. század első felében oly sokáig nélkülözni kellett. Ezzel párhuzamosan Kunszt végrehajtotta a gimnázium osztályainak bővítését is: míg az átvétel idején, 1860–1861-ben csupán négy osztállyal működött az iskola, addig az 1864–1865-ös tanévben már nyolc évfolyam állt a tanulók rendelkezésére (KOMÁRIK 1935: 11).

A következő években sorra bővült az intézmény felszereltsége: előbb megépült a ma „*Díszteremnek*” hívott színházterem, majd az új kalocsai érsek (1867–1891), Haynald Lajos (KOMÁRIK 1935: 7–12) regnálása alatt, 1878-ban készült el a főgimnázium lépcsőháza fölé épített csillagászati, ún. *Haynald-observatorium*, mai nevén „*Csillagda*”. Az ebben végzett tudományos tevékenység nemzetközi elismertségű¹⁶ eredményekkel (például naptevékenységek elemzése) szolgált a 19–20. század fordulóján (KOMÁRIK 1935: 15).

MEGÉPÜL AZ ÚJ FIZIKA-ELŐADÓ

Eközben, párhuzamosan azzal, hogy az intézet bővítése töretlen ütemben haladt előre, a fizika tanításának jelentősége is megnőtt a század második felében. Ugyanis,

¹⁵ Helytartótanács: 1723–1848 között fennálló magyar kormányzati szerv (DIÓS 1998: 752).

¹⁶ A gimnáziumban létesített csillagvizsgáló jelentőségét jelzi, hogy igen csekély csillagászati megfigyelőállomás működött még ekkor a hazai intézetekben, s azok közül is csak az ógyallai intézetben zajlott a kalocsaihoz hasonló tudományos munka (LAKATOS 2010: 87).

a kiegyezés megkötésével (1867) és az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttével bár alapjaiban megmaradt, mégis annyiban változott a tanterv, hogy Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter 1868-as reformjai az elemi fizika tanítását a III. osztályban heti három órában, a IV. osztály első félévében heti négy órában írták elő. A századelő utolsó, 1879-es tanterve ugyanakkor úgy módosította a fizikaoktatást az iskolában, hogy teljesen törölte az elemi kurzust és csak a III. osztályban tanult matematikai és fizikai földrajzhoz nyújtott kiegészítő pótlékot (FŐGIMNÁZIUM 1906: 8).¹⁷

Eötvös reformjai nyomán azonban a gimnáziumban is megfogalmazódott az igény egy önálló fizika-előadó létrehozására. Ezért Riegl Sándor fizikatanár, a „szertár őre” már az 1870-1880-as évektől kezdve arra összpontosított, hogy az intézet saját fizika-előadótermet nyerjen, hiszen a fizikai kísérleteket ekkor még – előad terem hiányában – a természetrajzi tanteremben kellett megtartani (FŐGIMNÁZIUM 1906: 9–10). Az új torna- és rajzterem megépítése azonban útját állta a terv megvalósításának. Három évtizedet kellett várni, mígnem 1904 júniusában Császka György érsek közbenjárására 100 000 koronás összegben részesült az iskola. Ez tette lehetővé, hogy már a következő hónaptól (1904. július) megkezdődjenek az építkezések, 1905 szeptemberétől pedig a fizika-előadások is.

A ma is álló, mintegy 30 m hosszú épület egy magasított földszinttel, egy pincehelyiséggel és két emelettel rendelkezett. A legnagyobb fejtörést az építkezés után talán az okozhatta, hogy kitalálják, hová kerüljön az új fizikaterem. Végül, közös megegyezés alapján, a földszint mellett döntöttek. Ennek okai között a víznyomás, a könnyebb szellőztethetőség és az alapzat nagyobb szilárdsága szerepelt, de ugyancsak nem elhanyagolható szempont volt a terem természetes megvilágítottsága is (FŐGIMNÁZIUM 1906: 10–11).

A TEREMVÁLASZTÁS ÉS- KIALAKÍTÁS SZEMPONTJAI

A fizika-előadóterem kiválasztásának egyik legfontosabb szempontja a víznyomás értékének figyelembevétele volt. Ugyanis vízvezeték ekkor még nem volt az intézetben, így ennek pótlására az új épület padlására egy 2 m³ térfogatú tartályt helyeztek, amelyet egy elektromotor által hajtott centrifugális szivattyú táplált. Ez lehetővé tette, hogy a földszinten a fizikatanár egy 12,5 méteres vízoszloppal rendelkezzen.

Emellett szintén előnynek bizonyult, hogy a kísérletekhez használt vegyi flükkék szellőztetése hatékonyabb volt a földszinten, mivel az ahhoz szükséges légáram jóval erősebb volt az emeletinél. Ugyancsak hangsúlyos szempontnak tudható be, hogy több „kényesebb” kísérlet bemutatását (például Fresnel-féle biprizma) az emeletek alapjá-

¹⁷ A jelenség mögött a középiskolák és az azok tantervét érintő specializáció állítható fel okként. Ez a gimnáziumok esetében a magyar nyelv és irodalom, illetve a klasszikus nyelvek tanítását helyezte előtérbe, háttérbe szorítva a fizikát (FINÁCZY 1896: 111).

nak rezgése lehetetlenné tette, mely biztos alapot csak a stabilabb földszinti rész adhattott meg (FŐGIMNÁZIUM 1906: 12).

Ugyanakkor a tanterem belső terének kialakításánál két tényezőt helyezett előtérbe az intézet vezetősége. Egyrészt fontosnak tartotta, hogy az előadónak bőséges hely álljon rendelkezésére, és minden szükséges feltétel (világítás, vízvezeték, gáz stb.) kényújtásnyira legyen. Másrészt, arra törekedtek, *„hogya a hallgatók a kísérletek menetét minél könnyebben követhessék”* (FŐGIMNÁZIUM 1906: 13).

Annak következtében ugyanis, hogy az intézet ekkortájt az egyik leglátogatottabb vidéki középiskolának számított, még nyolcadik osztályban is kb. 40 növendéke volt. Emiatt a fizikateremben némivel több, mintegy 50 helyet kellett rögzíteni. Ezt úgy oldották meg, hogy az előadóterem közepén 10 háromülésses sort helyeztek el, két oldalra pedig még 1-1 együlésses sort. Azonban kérdéses volt ezen kívül a padok lépcsőzetes emelkedésének megoldása is, ami a legtöbb középiskolában fadóboogók segítségével történt (FŐGIMNÁZIUM 1906: 13). Ennek alkalmazása viszont számtalan hátránnyal járt volna. A fadóboogók esetében ugyanis *„a legmondosabb tisztogatás sem nyújt biztossítékot, hogy fertőző betegségek fészkévé ne válják”* (FŐGIMNÁZIUM 1906: 14). Emellett, ismert, hogy az üres fadóboogium fizikailag nem más, mint egy *„óriási rezonanc-szekrény”*, *„melynek verdesése az ifjabb nemzedéknek igen sok örömet szerez”* (FŐGIMNÁZIUM 1906: 14). A probléma tehát az volt vele, hogy a tanórán sokszor (akaratlanul is) zajt keltett, míg a fölvert port a terem elrendezése miatt nem a diákság, hanem maga az előadó szívta be.

A terem kialakítását az építőmérnök ezért úgy oldotta meg, hogy a terem közepétől a betonlapzatért felelős vasgerendák fokozatosan, 10%-kal emelkedtek. Az első két sor padjai még padlósintben álltak, de a következő nyolc sor már az emelkedő padlón feküdt. Tehát 2-2 sor után 2 cm-rel magasabban helyezkedtek el a padok is, így az utolsó pad 8 cm-rel állt magasabban az elsőnél. A padot fényezett, kemény bükkfából készítették, a háttámaszuk visszafelé görbült. Tintatartókat a padokon nem helyeztek el, a tanulók az órákon csak írónnal (grafitceruzával) jegyzetelhettek. Eközben az előadói asztal hossza 4 m volt, de két falappal 5 méterre volt meghosszabbítható. Az asztal belső oldalán futott végig a világító gázcső, amelyből 4 fölfelé görbülő csap szolgáltatott gázt az egyes kísérletekhez (FŐGIMNÁZIUM 1906: 14–16).

A padok elrendezésén kívül a másik fontos feladat a terem elsötétítése volt, amit az ún. Weinhold-rendszerrel oldottak meg. Az ablakokra rögzített fekete, 3 mm vastag nemezredőnyök egy U alakú fakeretben tudtak mozogni, lehúzásuk egyszerre, egy forgantyú segítségével történt (FŐGIMNÁZIUM 1906: 14–15). Mivel kívülről egy másik redőnyt is felszereltek a teremre, így a fényvédelem maximális lehetett. A belső megvilágítást ugyanakkor négy háromágú csillár látta el, tizenkét 16 W-os izzóval. Mivel az első villamos telepet 1903-ban telepítették Kalocsán, amelyhez három vezetékes rendszert kapcsoltak, így lehetővé vált, hogy az intézet is részesüljön a villamosáramból. Azt a lehetőséget azonban, hogy az előadótermet ívfénnyel világítsák meg, elvetették, mivel a városi hálózat feszültsége (2x220 V) mellett az ívfény alkalmazása veszteséges

lett volna. Ugyancsak problémás volt az ívfény amiatt, hogy huzamosabb időbe telik, míg eléri maximális fényerejét, ugyanakkor zavaró hatással bír, mert lekapcsolása után is világít még egy ideig (FŐGIMNÁZIUM 1906: 15).

Eközben a fizikaterem két táblája egyszerű sötét festést kapott, s 2 m² területű kiterjedéséből adódóan kisebb is volt, mint az intézetben lévő többi tábla. Azonban „ez természetes is, mert a fizikus a hangsúlyt a kísérletekre fekteti” (FŐGIMNÁZIUM 1906: 18). A táblák elrendezése különben azt a célt szolgálta, hogy elrejtse a mögötte kialakított vegyi fülkét, aminek torkolatánál egy Bunsen-égő volt, a felső részén lévő nyílás pedig egy légcatornába vezetett. Itt távoztak a teremből a kémiai-vegyi kísérletekhez használt, különféle gázok és gőzök (FŐGIMNÁZIUM 1906: 18).

A FIZIKASZERTÁR FEJLŐDÉSE A JEZSUITA IRÁNYÍTÁS IDEJÉN

Habár rendkívüli előrelépést ért el az iskola a fizika-előadó megépítésével, hasonló jelentőséggel bírt egy másik célkitűzés is. Annak ellenére, hogy 1860-ban mindössze két tölgyfaszekrényben elértek az intézet fizikai eszközei, a fizika-előadó megépítése mellett igény lett volna egy önálló fizikaszertárra is (FŐGIMNÁZIUM 1906: 9). Erre azonban várni kellett az 1904-es építkezésekig, miközben az iskola gyűjteménye folyamatosan gyarapodott.

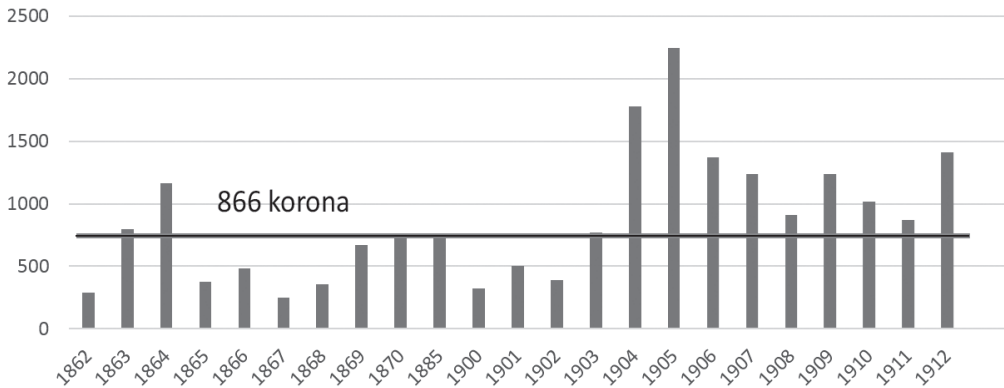
1860-ból származik az első pontos számadás, amely a gimnázium szertárának fölszereltségéről szól. A piaristák körülbelül 112 fizikai eszközt adtak át ekkor az atyáknak mintegy 1500 korona értékben, amely – bár igen szegényes volt – az addigi tanítás színvonalának megfelelt. Majd, miután az első komolyabb anyagi beruházás már a következő, 1861–1862. tanévben végbement; a vezetőség évente átlag 400–600 koronát költött a fizikaszertár és -műhely fölszerelésére (FŐGIMNÁZIUM 1906: 6–25).¹⁸ Az iskola természettudományok tanításában kifejtett jelentőségét jelzi, hogy e tendencia egészen az első világháború végéig jellemző maradt.¹⁹

Voltak évek, amikor az 1000 koronás éves kiadás sem jelentett gondot a szertár számára. Ugyanis, 1905–1906-ban és az azt követő 5 évben mintegy 8130,37 korona kiadása volt az iskolának; az *1. ábra* alapján pedig kiderül, hogy az éves átlag nemhogy felülmúlta az 500 koronát, de elérte a 866 koronát! Ilyen mértékű kiadás mellett természetesen az iskola beszerezhetette a kor legmodernebb tanszereit is, 1905–1906-ban például az első világháborúban később rendkívül hasznos röntgen-berendezést, majd

¹⁸ Ennek nyomán az 1880-as években még Hóman Ottó Budapest-vidéki tankerületi főigazgató is megjegyezte, hogy a gimnázium az ország egyik leggazdagabban felszerelt fizikaszertárával bír (FŐGIMNÁZIUM 1906: 10).

¹⁹ Bár eleinte a hazai tanszeripar fejletlen volt, és emiatt a tanszerbeli szükségleteket importálni kellett, a dualizmus áttörést hozott ebben a tekintetben: említhető a korszakból többek között a budapesti Calderoni cég, illetve a Műgyetem Üvegfüvő Intézete, amely kiváló demonstrációs eszközöket gyártott (FINÁCZY 1896: 170).

1906–1907-ben a legújabb drótnélküli telegráfot, amely eszközök megvásárlása a szer-tár „*korral haladni tudását mutatták*” (FŐGIMNÁZIUM 1936: 9).

1. ábra: A gimnázium fizikaszertárának éves kiadásai (koronában) 1862–1912 között. Az adatsor hiányos, ugyanis az 1871–1884 és 1886–1899 közötti időszakból nem áll rendelkezésre információ a kiadás mértékéről. (A kimutatás az 1906–1914. közötti főgimnáziumi értesítők felhasználásával készült.)

Az 1. ábrán az is látszik, hogy a kiadás értéke két időszakban kiugróan magas. Ezek közül az egyik a 1863-as és 1864-es esztendő, a másik pedig az 1904–1912 közti időszak. Ennek okát már az előzőekben tárgyaltuk: az iskola jezsuiták általi átvételét (1860) jelentős fejlesztések követték az első néhány évben,²⁰ miközben 1904-től indult meg a fizika-előadó és -szertár megépítésére, fejlesztésére (is) irányuló nagyszabású építkezés.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy ki finanszírozta mindezt. Állami iskolák esetében ugyanis megszokott volt, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter időről időre pénzt utalt az iskoláknak, fejlesztés céljából (MÉSZÁROS 2000: 224–225). Az intézet azonban, egyházi intézmény lévén, nem kapott ilyen állami segítyt,²¹ működését a jezsuita rendhez tartozó, a mindenkori kalocsai érsekek által létrehozott alapítványok, támogatások finanszírozták (FINÁ CZY 1896: 201). Ezáltal az iskola rendkívüli sikerességére utal, hogy annak ellenére, hogy egyedüli jövedelme csakis a tandíj (64 korona/fő/év) volt (FŐGIMNÁZIUM 1906: 30) – ami átlagosan 500 tanulóval számolva évi

²⁰ Kunszt József 1859–1864 között több mint 300 000 forintot költött az intézet felfejlesztésére (GÁL 1938: 33).

²¹ Fináczy Ernő *A magyarországi középiskolák múltja és jelene* című művében közli az 1896-ban, az állami tanulmányi alap által teljes egészében fenntartott 13, illetve segélyben részesített 19 intézet nevét, amelyek között a kalocsai gimnázium nem szerepel (FINÁ CZY 1896: 200).

32.000 korona²² bevételt jelentett –, a gimnáziumnak még egy jelentős szertárfejlesztésre, illetve épületépítésre is futotta (FINÁCZY 1896: 206).

KÖVETKEZTETÉSEK

Összegzésként egyrészt megállapítható, hogy mind a fizikatanítás, mind a századfordulón fölépített előadóterem és szertár valódi fejlődést tudhatott maga mögött az 1910-es évek első felére. Ugyanakkor annak ellenére, hogy állami támogatásban egyáltalán nem részesült, a gimnázium egy rendkívül korszerű fizikaszertárt volt képes felszerelni a 20. század elejére.

A másik következtetés, amely a tanítás rendkívüli igényességét jelzi, hogy az intézet nagy hangsúlyt fektetett a fizika-előadóterem helyének és belső kialakításának megválasztására. Ezzel ugyanis az oktatás hatékonyságát lehetett fokozni, hiszen több és látványosabb kísérlet végrehajtása is lehetővé vált. (A fizikai épület, illetve a röntgenlaboratórium megvalósításában az 1904–1906 között szertárőri funkciót betöltő fizikatanár, Riegl Sándor vállalt oroszlanrészt.)

EREDMÉNYEK

A dolgozat, illetve kutatásom eredményei közül elsőrendű fontosságú, hogy a korabeli források alapján feltártam az intézetben zajló fizika tanításának történetét a kezdetektől az első világháború előestéjéig. A fizikatanítás történetét ugyanakkor szükségesnek véltem kiegészíteni az intézet történeti fejlődésével is, hiszen láttunk példát ezek összekapcsolódására (a torna- és a rajzterem megépítése miatt várni kellett az önálló fizika-előadó és fizikaszertár megépítésére).

Ezen túl, a fizikatanár hivatása szempontjait szem előtt tartva, dolgozatomban példát mutattam arra vonatkozóan is, hogy miként lehet a fizikát és történelmet interdiszciplináris tudománnyá gyúrni. Hiszen a téma feldolgozásával lehetővé vált, hogy a fizika tanításának körülményeit történelmi kontextusban ismerjük meg, s ezt felhasználva beszéljünk róla a középiskolában is. Ilyen és ehhez hasonló tudománytörténeti témák kidolgozásával ugyanis a természettudományok felé kevésbé orientálódó diákok figyelmét is leköthetjük és hasonlóan izgalmas témák felkutatására sarkallhatjuk őket.

²² Az érték körülbelül megfelel a századforduló gimnáziumainak átlagos fenntartási költségének, ami évente 30 000 korona volt (FINÁCZY 1896: 206).

IRODALOM

- A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Főgimnázium Értesítője az 1905–1906. iskolai évről* (1906). Jurcsó Antal Könyvnyomdája, Kalocsa. 3–30.
- A Kalocsai Jézus-Társasági Érseki Szent István Gimnázium Értesítője az 1935–1936. tanévben* (1936). Árpád Részvénytársaság, Kalocsa. 9.
- DIÓS István (1998): *Magyar Katolikus Lexikon, IV. kötet*. Szent István Társulat, Budapest. 752.
- DIÓS István (2002): *Magyar Katolikus Lexikon, VII. kötet*. Szent István Társulat, Budapest. 182.
- DIÓS István (2007): *Magyar Katolikus Lexikon, XII. kötet*. Szent István Társulat, Budapest. 85–86.
- FINÁCZY Ernő (1896): *A magyarországi középiskolák múltja és jelene*. Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, Budapest. 111–206.
- Főgimnázium Értesítői 1906–1914.*
- GÁL István (1938): *A Kalocsai Piarista Kollégium története (1765–1860)*. Élet Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, Budapest. 9–83.
- KOMÁRIK István (1935): *A kalocsai Jézus-társasági intézet vázlatos története, I. rész (1860–1935)*. Árpád Nyomda, Kalocsa. 3–18.
- LAKATOS Andor (2010): *Jezsuita oktatás-nevelés Kalocsán (1860–1948)*. In: MOLNÁR A. – SZILÁGYI Cs. (szerk.): *Múlt és jövő. A magyar jezsuiták száz éve (1909–2009) és ami abból következik*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest. 87.
- MÉSZÁROS István (1981): *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 478–598.
- MÉSZÁROS István (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Általánosan képző középiskolák*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 82.
- MÉSZÁROS István (2000): *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Szent István Társulat, Budapest. 102–225.
- M. ZEMPLÉN Jolán (1998): *A felvidéki fizika története 1850-ig*. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba. 7–128.
- M. ZEMPLÉN Jolán (1964): *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 164.
- RADNÓTI Katalin – NAHALKA István (2002): *A fizikatanítás pedagógiája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 43–46.
- WINKLER Pál (1927): *Kalocsa története különös tekintettel politikai és szellemi kultúrájának fejlődésére*. Árpád Részvénytársaság, Kalocsa. 73–75.

A MODERN TÁRSADALMAK KOLLEKTÍV EMLÉKEZETE

ESETTANULMÁNY A BUDAPESTI KOSSUTH LAJOS TÉRRŐL

1. BEVEZETÉS

Az emberi társadalmak hatalmas fejlődési utat jártak be, míg elérték a modernkori közösségekre jellemző komplexitást. Dolgozatomban a közösségeket összetartó erőket és a fejlődési folyamatot a kollektív emlékezet- és identitásformálás szemszögéből szeretném megragadni, bemutatva a média jelentőségét a modernkori csoportalkotás szempontjából. Az elméleti munkát a budapesti Kossuth Lajos tér emlékezeti funkcióinak, valamint a térhez kötődő szimbolikus tartalmak változásának példáján szemléltetem. Munkám első részében a tradicionális és modern társadalmak emlékezeti sajátosságairól, majd – a média és a globalizáció szerepét a fókuszba emelve – az emlékezet- és identitásformálásban bekövetkező változásokról írok. Ezt követően – hangsúlyozva a globalizáció egységesítő tendenciája mellett jelenlévő régióspecifikus sajátosságokat – áttérek Magyarország emlékezeti jegyeinek – a budapesti Kossuth Lajos tér példáján keresztül történő – elemzésére. A tér sajátos változásainak és emlékezeti funkcióinak rövid bemutatása után, az általam végzett empirikus munka és adatgyűjtés folyamatáról írok. A dolgozat során – eltávolodva a tér fizikai jellegzetességeitől – az online térben megjelenő, Kossuth térrel kapcsolatos cikkek elemzésére vállalkozom. A kutatásom fő bázisát a *Magyar Nemzet*,¹ valamint a *Népszabadság*² online elérhető, releváns cikkei biztosítják. Végül az adatgyűjtés során nyert eredmények bemutatása után egy rövid esettanulmány segítségével teszem szemléletessé az elméleti munkát és a számadatokat. A budapesti Kossuth Lajos tér emlékezeti funkciójában bekövetkező változások, valamint a média szerepének növekedése árnyalhatja a Magyarország kollektív emlékezetéről szerzett ismereteket, valamint rávilágíthat a média online terében megvalósuló, közösségeket formáló erőkre, dinamikákra.

¹ Arcívum elérhetősége: <https://magyarnemzet.hu/?s=> (letöltés ideje: 2019. június 1.).

² Online elérhető cikkek: <http://bit.do/eT2AW> (letöltés ideje: 2019. június 1.).

2. KOLLEKTÍV EMLÉKEZET A TRADICIONÁLIS TÁRSADALMAKBAN

Jan Assmann – a kollektív emlékezetkutatás kiemelkedő alakja – művében arra a megállapításra jut, hogy a kultúrákat összeköti egyfajta sajátos, az adott közösségre jellemző „*konnektív struktúra*”, mely összekötő kapcsolat fenntartásához elengedhetetlen a közösség életét meghatározó emlékek átörökítése. A tradicionális társadalmak esetében az ismétlés, míg a modern társadalmak esetében a textualitás szerepe jelentős (ASSMANN 2004: 17–18). Az áthagyományozott emlékek összekötő kapocsként szolgálnak a közösségek számára, ezáltal az öntudatuk szerves részét képezik. Az emlékek átörökítése – annak függvényében, hogy az emlék rövid, vagy hosszú távú átörökítéséről van-e szó – a kommunikatív vagy a kulturális emlékezet csatornáján történik (ASSMANN 2004: 51–54). A közösség életterében, gondolkodásában maradó emlékek kiválasztásának folyamatára azonban a közösség nem minden tagja gyakorol azonos mértékű hatást. A közösség életében kiemelt jelentőségű egyének vagy csoportok vezető szerepet töltenek be az emlékek kiválasztása során, megteremtve az intézményes emlékezetet (ASSMANN 2004: 70–73), és így – az emlékek szelekciója által – befolyásolják az identitásformálást.

Az intézményes emlékezet számos formában megnyilvánulhat, leglátványosabban a városi terek kialakításában ölt formát. Gyáni Gábor véleménye szerint a város, a fizikai tér környezetet biztosít az eszmék, morális értékek generációkon keresztül történő átörökítésére, emlékezésre készíti a benne élőket (GYÁNI 2013). A tudatos várostervezés során épített és eltávolított emlékművek, a terek átalakítása a kollektív emlékezet befolyásolásának gyakorlati megnyilvánulásaként jelennek meg (GYÁNI 2016: 110–111). E módon, a politikai szereplők a város terét szimbolikus többlettartalommal töltik fel, az emlékezés részévé teszik. A tudatos várostervezés, az emlékek irányítása jelentős szerepet tölt be a modern társadalmak esetében. Pierre Nora arra a megállapításra jutott, hogy a modern társadalmak közösségeiben az „*emlékezés közege*”, tehát a történelmi múlt köztudatban való állandó jelenléte eltűnt, helyébe az „*emlékezés helyei*” és azok értelmezése léptek (NORA 1999). Ezek afféle fogódzók a modern társadalom emberei számára, ahol az emlékek és azok értelmezése a köztudatba lépnek. A norai értelmezési keretben a terek tudatos átalakításának hangsúlyossága megnövekszik, a modern társadalmak emlékezeti fogódzói tudatos és dinamikus átalakítási folyamat részévé válnak.

3. KOLLEKTÍV EMLÉKEZET A GLOBÁLIS MÉDIA TERÉBEN

A modern társadalmak esetében azonban nem csupán a fizikai terek gyakorolhatnak hatást az emlékezetre, hanem a média online terében kialakuló csoportok és narratívák is befolyásolják az identitásformálást, valamint az emlékezetátörökítést. Fokasz

Nikosz és Kopper Ákos a média emlékezeti funkcióját vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a média terében megjelenő hírek újfajta „*emlékezeti helyként és közegként*” funkcionálnak a modern társadalmakban, az időbeli folytonosság megteremtését szolgálják. A médiában megjelenő hírek által kiváltott érzelmek megteremtik az emlékezés közegét, míg a visszakereshető hírek emlékezeti helyként funkcionálnak (FOKASZ–KOPPER 2009). A média megjelenésének eredményeként az assmanni kommunikatív és kulturális emlékezetátadási szerkezet felbomlani látszik. A média térnyerése az emlékezés lehetőségeinek kitágításával járt együtt, a különböző narratívák online térben való állandó jelenléte elérhetővé teszi a befogadók számára a választás lehetőségét, az egyes nézetekkel szembeni eltérő mértékű elköteleződést (ZIEROLD 2008: 401–403).

A Fokasz és Kopper által megalkotott elmélet beágyazódik egy tágabb, a globalizáció és a technológia fejlődése által alakított keretbe. Zombory véleménye szerint a globalizáció, valamint a média térnyerése az emlékezés új formáját és új tereit nyitotta meg, mely folyamat jellegzetességeiként tartható számon a résztvevők változatossága, valamint a hatalmi szereplők és az erőforrások átláthatatlansága. A globalizált tér – amelyben a politikai szereplők jelenléte továbbra is hangsúlyos – lehetőséget biztosít a transznacionális emlékezet kialakítására (ZOMBORY 2014: 10). A térben így megvalósulhat az eltérő narratívák és értékrendszerek ütköztetése, azonban a beemelt gondolatok ezzel párhuzamosan ki vannak téve egy transznacionális közösség kritikájának is. Az online térben az eltérő érték- és érdekkiszterek mentén szerveződő csoportok, valamint a diskurzusok szinte határok nélkül növekednek, mely gyökeresen átalakítja az assmanni textualitás eredeti koncepcióját.

A média térnyerése és az emlékezeti formák bővülése mellett nem szabad elfeledkezni a globális folyamatba beágyazódó, regionális vagy országos szintű sajátosságokról. Blacker és Etkind a posztszovjet régió kollektív emlékezetével kapcsolatban azt a következtetést vonta le, hogy a Szovjetunió összeomlását követő rendszerváltások nem tudták semlegesíteni a kommunista vezetés alatt közvetített narratívák és gyakorlatok hatását, amelynek eredménye, hogy bár a politikai átmenet megtörtént, az emlékezet kulturális alapjai nem változtak, az emlékek beágyazódtak a régióban élő közösségek szemléletébe (BLACKER – ETKIND 2013: 1–22). A gondolataikat erősíti meg az „*emlékezeti csomók*” elmélete, mely szerint a posztszovjet országok között tovább élnek olyan emlékeztető jegyek, melyek szimbólumként szolgálnak a közösségek között (ROTHBERG 2013: 82–91). A média térnyerése, valamint a politikai átrendeződés ugyan lazította az országok között létező „*emlékezeti csomókat*”, azonban el nem tűntette őket, a kulturális emlékezet köztudatba emelt elemeinek hatására aktiválódhatnak (BLACKER – ETKIND 2013: 7). A rendszerváltás eredményeként a határok szimbolikus értelemben is lebomlottak. A régió bekapcsolódott a nyugati múltértelmezés kultúrkörébe, így elkezdődött az országok saját történelmi múltjának értelmezése, valamint globális szemléletmódban való elhelyezése, azonban a térség, így Magyarország emlékezetpolitikája a mai napig sajátos. Az „*emlékezeti csomók*” egy, Magyarország tekintetében kiemelt jelentőségű példája a budapesti Kossuth Lajos tér, amely tér mind

fizikai értelemben, mind pedig a hozzá kapcsolt tartalmak miatt szimbólumként is funkcionál. A média terében, a térrel kapcsolatos diskurzus tovább erősíti a helyszín többlettartalmát, erősítve és folyamatosan változtatva emlékezeti funkcióját.

4. A KOSSUTH LAJOS TÉR EMLÉKEZETI FUNKCIÓI

A Kossuth tér összetett – politikai és civil résztvevők által egyaránt alakított – folyamat eredményeként nyerte el a modernkori magyar társadalomban betöltött pozícióját. Gerő András művében a Kossuth tér történeti átalakulását, a teret érintő névváltozásokat, az építési munkálatokat, valamint az azokhoz kapcsolódó vitákat, kiegészítve a téren megvalósuló megmozdulásokkal elemezte a helyszín emlékezetpolitikai szerepét és annak változásait. Művében, sajtó- és fotóanyagokat forrásként felhasználva elkülönítette a térhez kötődő hatalmi, szimbolikus, valamint apolitikus jegyekkel bíró kategóriákat (GERŐ 2008). Gerő munkája során láthatóvá vált, hogy a tér nem csupán a versengő politikai erők és értékrendszerük helyszínéül szolgál, hanem a nem politikai résztvevők által is erősödik annak szimbolikus tartalma. Munkájában a teret mint fizikai helyszínt ragadta meg, így mutatva be a tudatos, a tér szimbolikus többlettartalommal való feltöltési folyamatát. Dolgozatomban – eltávolodva a tradicionális emlékezetkutatásban jelentős szerepet betöltő fizikai tértől – kísérletet teszek arra, hogy bemutassam a fizikai, valamint a média online terének kapcsolatát és az identitásformálásban betöltött hangsúlyos szerepét. Célom, hogy az assmanni „*konnektív struktúrák*” online térben megjelenő jegyeinek megjelenítésével – e specifikus tér esetében – következtetéseket vonjak le a magyarországi kollektív emlékezet sajátosságairól.

Empirikus munkámban a Kossuth tér emlékezeti funkciójában történő változásokat az online térben megjelenő diskurzus alapján szerettem volna megragadni, a média terének beemelésével új dimenziókkal bővíteni a térrel kapcsolatos ismereteket. A kutatásom fő elemzési egységeit kettő, általam összeállított bázis adta. A Kossuth tér emlékezeti szerepének áttekintése érdekében az eredetileg két politikai pólust képviselő napilapok, a *Magyar Nemzet*, valamint a *Népszabadság* online változatainak „Kossuth tér” kulcsszót tartalmazó cikkeit gyűjtöttem össze 2006-tól 2016-ig. Az adatbázist kiegészítettem az *Origo*,³ valamint az *Index*⁴ 2016-tól 2018-ig megjelenő, hasonló tartalmú szövegeivel.⁵ Az így elkészült adatbázisban a *Magyar Nemzet* honlapjáról 2006-tól 2015 decemberéig 1322 Kossuth térrel kapcsolatos cikk található (2016-ban ezen felül még 16 cikk jelent meg).⁶ Ezzel szemben a *Népszabadság* honlapján csupán 258

³ Archívum: <http://bit.do/eT2DB> (letöltés ideje: 2019. június 2.).

⁴ Archívum: <http://bit.do/eT2Cj> (letöltés ideje: 2019. június 2.).

⁵ A feldolgozott cikkek időbeni határait egy, korábban általam végzett kutatás jelölte ki, amely a Kossuth tér emlékezeti funkcióinak és változásainak folyamatát mutatta be az 1850-es évektől 2006-ig.

⁶ A *Magyar Nemzet* online archívuma a dolgozat az adatgyűjtés alatt átalakítás alatt állt, ezért nem minden cikk volt elérhető.

releváns cikk volt elérhető az adott időintervallumban, ezen kívül további 42 darab a 2016-os évből. Az *Origo* felületén 2016 és 2018 között 32 Kossuth térrel foglalkozó írás jelent meg, míg az *Index* felületén szintén ebben az időintervallumban 163. Dolgozatom további részében az összegyűjtött cikkek alapján elkészített adatbázis eredményeit mutatom be.

4.1. A cikkek fő elemzési dimenziói

A rendelkezésre álló cikkek alapján a vizsgált 12 év során kialakuló domináns narratíváinak megállapítását tűztem ki célul. Ennek érdekében az *Antconc*⁷ szövegelemző program használatával – a szöveg megfelelő tisztítása után – a leggyakrabban előforduló szavak listáját készítettem el. Az elemzést a négy sajtóorgánium esetében évről évre elvégeztem, így létrehozva azt a táblázatot, mely az időbeni fő változások folyamát volt hivatott szemléltetni. Az évenkénti bontás emellett lehetővé tette a kiemelkedően magas cikkszámot produkáló évek kiszűrését is. A megjelent cikkek száma elsődleges kiindulási pontként szolgálhat a későbbi, mélyfúrászerű elemzések elvégzése során. A Kossuth Lajos tér „érzékeny” az időbeni változásokra, a tér évről évre otthonául szolgál számos nemzeti ünnepnek, reprezentatív funkciót lát el állami rendezvények megrendezése során, így az egy éven belül látható, cikkszámokban tapasztalható ingadozás a legtöbb esetben ezekkel a rendezvényekkel magyarázható. Minden évben kiemelt cikkszámot mutatott a március, az augusztus, valamint az október hónap, mely hónapok összeköthetőek az ország nemzeti ünnepeivel. Az e hónapok mellett a cikkszámokban megjelenő számbéli kiugrások szintén kiindulópontként szolgálhatnak a kisebb időszakot felölelő esettanulmányok elkészítéséhez, a térrel kapcsolatos írások megnövekedése valamilyen, a szokottól eltérő megmozdulást sejtet.

A cikkszámok nyers adataival párhuzamosan kisebb, tematikusan csoportosított szubkorpuszokat hoztam létre. A felosztást igyekeztem a térhez kötődő – előzetes kutatások alapján megállapított – szimbolikus jelentőségű hívószavak mentén megvalósítani, így a nemzeti ünnepek mellett történelmi jelentőségű alakokra, nemzeti szimbólumok kifejezéseire, kiemelt jelentőségű évszámokra és egyéb, az ország nemzeti és nemzetközi szintéren való elhelyezését implikáló kulcsszavakra fókuszáltam. Az így létrejövő szubkorpuszok lehetőséget biztosítottak arra, hogy az adott kifejezést évről évre változó kontextusban értelmezsem, esetleges folytonosságokra vagy eltérésekre mutassak rá az adott sajtóorgánumon belül, valamint az eltérő lapok között.

⁷ A szövegelemző program online elérhető és ingyenesen letölthető.

4.2. A cikkek fő narratívái

A következő fejezetben a megjelent cikkek fő narratíváinak, kulcsszavainak vázlatos bemutatására vállalkozom azzal a céllal, hogy szemléltessem, mely témák tértek vissza évről évre az egyes felületeken.

A *Magyar Nemzet* cikkeiben leggyakrabban előforduló szónak a „Kossuth” tekinthető, e kulcsszó keretezte a vizsgált 10 év cikkeit. A második leggyakrabban előforduló szónak a „magyar” jelző tekinthető, mely a vizsgált évek mindegyikében kiemelt jelentőségű volt és változatos kontextusban jelent meg. A harmadik leggyakrabban előforduló kifejezéspár a „rendőr”, „rendőrség”. A téren történő rendőri intézkedések meghatározzák a tér emlékezeti funkciójában történő változásokat. Az állandó témák mellett – melyek évenként akár 700 említést is elértek – visszatérő elemként jelenik meg egyes személynevek említése. Orbán Viktor, Gyurcsány Ferenc, Szili Katalin említése különböző értelmezésben, de rendszeresen visszatér, csakúgy ahogy Gergényi Péter rendőrfőkapitány neve. Elkülöníthető a különböző pártok említése, a Fidesz, az MSZP, az SZDSZ, valamint 2011-től a KDNP említése a leggyakoribb. Évről évre visszatérő elemként jelennek meg a „tüntető”, „tüntetés” kifejezések, melyek vagy az aktuális év megmozdulásaira, vagy pedig az előző években történő demonstrációkra utalnak. A tüntetések eltérő gondolatokkal fonódnak össze, kiemelt jelentőségű a 2006-ban és 2007-ben megjelenő „műveleti terület” kifejezés. A *Magyar Nemzet* esetében – a pártpolitikai témák mellett – 2007-től egészen 2016-ig a „nemzeti” jelző a leggyakrabban említett szavak közé sorolható, és különféle történelmi utalásokkal, aktuálpolitikával, valamint különböző díjak és intézmények említésével is kapcsolatban áll. A Kossuth tér szimbolikus tartalmát erősítik a történelmi utalások, leggyakrabban az 1956-os forradalom és szabadságharc gondolatát elevenítették fel a cikkek. A történelmi konnotációk kapcsán személynevek is megjelennek, 2011-től Horthy Miklós, Károlyi Mihály, valamint Tisza István nevei merültek fel, mely történelmi alakok és az általuk képviselt értékrend összefonódik a térrel kapcsolatos átépítési munkával és vitákkal.

A *Népszabadság* mind a Kossuth térrel kapcsolatos cikkek száma, mind pedig az online felületen megvitatott témák alapján szegényebb képet mutat. A felület esetében a „Kossuth” kulcsszó említése a leggyakoribb a 2006-os évben. A „nemzeti”, „tüntető”, „magyar”, „rendőr”, „rendőrség” kifejezések e sajtóorgánum esetében is állandónak mondhatóak, a „műveleti” jelző a 2007-es cikkek egyik leggyakrabban használt kifejezésének tekinthető. A felület fő narratívája azonban 2010-től új irányt vett, a gondolatok középpontjába személyek, elsősorban Orbán Viktor került. Emellett állandó témának tekinthető az egyes politikai pártok említése, különösen a Fidesz és az MSZP neve fordul elő gyakran. A *Népszabadság* esetében a tüntetések aktuális céljai, a téren történő átépítési munkálatok hasonló módon megjelennek, mint a *Magyar Nemzet* esetében, azonban 2014-től erősödő narratívaként tűnik fel az Európai Unió említése.

Az adatbázis fő pillérét képező két sajtóorgánumot kiegészítettem az *Origo* és az *Index* „Kossuth tér” kulcsszót tartalmazó cikkeivel. Az *Origo* esetében kevés vizsgálható írás áll a rendelkezésre, a 2016-os cikkekben Orbán Viktor, Andrzej Duda neve dominált. 2017-ben a Kossuth tér elsődlegesen az ország reprezentatív funkcióinak ellátása kapcsán jelent meg, míg a 2018-as év írásainak témája összefonódott az adott év végén kibontakozó tüntetésekkel. A felvázolt témák és a megjelent cikkek alapján az a következtetés vonható le, hogy az *Origo* nem tölt be jelentős szerepet a Kossuth tér emlékezeti funkciójában történő változások során. Az *Index* felületén 2016-ban a személynevek említése volt meghatározó, Kertész Balázs, Rogán Antal, valamint Orbán Viktor nevei határozták meg a cikkek fő narratíváját. Ugyanúgy, ahogy a *Magyar Nemzet és Népszabadság* esetében a „magyar”, valamint a „nemzeti” kifejezések rendszeresen előfordultak. 2017-ben a Kossuth teret keretező cikkek összekapcsolódtak Vlagyimir Putyinnal, valamint az „orosz” jelzővel, míg 2018-ban a tüntetések határozták meg a cikkek fő témáját. Az *Index* cikkei a vizsgált két év során gyakran foglalkoztak a Kossuth térrel, különböző topikokat emeltek be, azonban a vizsgált időszak rövidege miatt általános tendenciákra vonatkozó következtetések nem vonhatóak le.

Az adatbázis fő pillérét jelentő két sajtóorgánum cikkeinek és leggyakrabban használt kulcsszavainak áttekintése azt a képet mutatja, hogy a *Magyar Nemzet* erőteljesebben használja az online felületet, mint a *Népszabadság*. Mind a beemelt témák színesége, mind pedig a közölt cikkek gyakorisága azt feltételezi, hogy a Kossuth térnek a média terében formálódó emlékezeti szerepét a *Magyar Nemzet* és annak narratívája erősebben alakítja. Ezzel szemben az *Index* a vizsgált két év cikkei alapján aktívan foglalkozik a Kossuth téren történő változásokkal, ezáltal nagyobb hatást gyakorolva a köztudatban megjelenő gondolatokra, míg az *Origo* jelentősége e tekintetben elhanyagolható. A nyers adatok áttekintése kimutatta, hogy bár a bemutatott témák között van hasonlóság, azok keretezése eltérő. A számbéli adatok nem engednek betekintést az egyes kulcsszavak mögött meghúzódó kontextusra, így a következőkben az egyes hívszavak tartalmának vázlatos bemutatásához a *Magyar Nemzet* és a *Népszabadság* esetében a legmagasabb cikkszámokat produkáló évek cikkeinek elemzésére vállalkozom.

4.3. Tüntetések és átépítések – eltérő kontextusok

A Kossuth tér emlékezeti funkciójának mélyebb megértése érdekében egy-egy, az online felületeken rendszeresen visszatérő kulcsszó vagy témakör elemzésére vállalkozom, mely felvillanthatja a változásokat, a sajtóorgánumok eltérő értelmezéseit, ezáltal a köztudatba kerülő narratívákat, melyek a közösségek „konnectív struktúrájaként” is értelmezhetőek. A *Magyar Nemzet* esetében 2006-ban, valamint 2007-ben született kiemelten sok cikk a Kossuth térrel kapcsolatban, 226, valamint 257 cikk jelent meg az említett években az általánosnak tekinthető 100-120 cikkhez képest. A *Népszabadság*

esetében 2014 számít a cikkszámok alapján kiemelt jelentőségűnek, ebben az évben 57 cikk foglalkozott a térről, míg a rendelkezésre álló többi év adatai alapján az évenként 15-20 cikk tekinthető megszokottnak. A következőkben a 2007-es, valamint a 2014-es év kapcsán megjelent cikkeket elemzem, fókuszba állítva a Kossuth tér átépítési munkálatai kapcsán kialakuló diskurzust.

A 2007-es év elején a Kossuth térről kapcsolatos cikkek egyrészt a 2006-os tüntetés-hullám folytatásaként értelmezhetőek, másrészt a térről kapcsolatos konnotációk száma nőtt, új témák kerültek a közgondolkodásba.

A cikkekben új vonalként jelenik meg – mind a két lap hasábjain – a nemzeti emlékhely gondolatának felerősödése, ezzel a tér emlékezeti helyének és szimbolikus tartalmának megerősödése. A kormánypárti felszólalók érvelésében a téren elhelyezett szobrok, a tér megrongálása, valamint a tüntetés miatt kialakuló sátorozás miatt szükséges a jogszabály megalkotása.

„Kondorosi Ferenc [...] elmondta: nemzeti emlékhellyé nyilváníttatná a Kossuth teret [...] Ez nem jelentené a gyülekezési jog korlátozását a téren, mint ahogy senki nem is kívánja-mondta az államtitkár hozzátéve, hogy gulyáslevest főzni, vagy a nemzeti emlékhelyet más módon beszennyezni viszont biztosan nem lehetne [...]” (2007)⁸

A jogszabály megalkotásával a Kossuth tér az apolitikus funkcióját teljes mértékben elveszítené, csak hatalmi vagy szimbolikus jellegű megmozdulásoknak szolgálhatna helyszínül.⁹ A *Magyar Nemzet* érvelésében – a térhasználat kapcsán – felerősödni látszik a tér szimbolikus tartalma, érvelésükben a tér nem mint az ország, hanem mint a nemzet főtere jelenik meg, a tér szimbolikus és politikai tartalmának, funkciójának összemosódása látszik.

„[...] A Kossuth tér a magyar demokrácia és a szabadság szimbolikus területe, ezért azt a magyar Országgyűlésnek ingyenesen, örökre át kellene adnia a magyar népnek, amely azt minden kerítés és korlátok nélkül, a jogszabályok betartásával bármikor jogosult használni. [...] Az a tér, ahol a reformkor és az 1848-49-es szabadságharc vezető politikusának, Kossuth Lajosnak is szobor őrzi emlékét. Az a tér, ahol az 1956-os forradalom és szabadságharc hőseinek emlékműve áll, a magyar szabadság történelmi emlékhelye [...]” (2007)¹⁰

⁸ MNO: *Nemzeti emlékhely lesz a Kossuth tér?* 2007.01.17. <http://bit.do/eT2Hm> (letöltés ideje: 2019. június 2.).

⁹ Nemzeti Emlékhellyé nyilvánítás 2012-ben megtörtént. <https://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-emlekhelyek/Budapest/az-orszag haz-es-kornyeke/> (letöltés ideje: 2019. május 30.).

¹⁰ MAGYAR Attila István: *Zöldkordon váltaná a vasfüggönyt.* 2007.04.19. <http://bit.do/eT2LS> (letöltés ideje: 2019. június 2.).

A 2007-ben a *Magyar Nemzetben* megjelenő cikkekre jellemző a nemzeti identitás, magyarság kérdéskörének közgondolkodásba való beemelése. A Kossuth téri kordon, a szobrok elzárása érvelésük szerint sértette a magyar függetlenségi eszmét. A nemzeti gondolkodás háttérbe szorítását veszélyként érzékelték.

„[...] A félelem és a projekció az ellenzékből történő ellenségképzés és a kirekesztést a másik ember vagy embercsoport kizárását is jelenti a jóindulatból és a szeretetből. Ennek ellenszere a befogadás [...] Mindenki érezze magát biztonságban ebben az országban! Ennek teljes eléréséhez az kell, hogy a nemzeti identitás helyreálljon [...]” (2007)¹¹

A 2011-ben kezdődő és 2014-re kibontakozó térrekonstrukciós munkák a *Magyar Nemzet* cikkeiben összekapcsolódik egy magasabb, nemzeti céllal. A téren történő munkát a rendszerváltás befejezésének titulálták, mely lépésekkel a magyar nemzeti identitást erősítették.

„[...] A március 15-i ünnepségsorozat a Kossuth téren vette kezdetét, ahol az Országgyűlés elnöke arról beszélt: az Országház és a Kossuth tér 2010 óta tartó újjáépítése a magyar állam újjáépítésének a jelképe is. [...]” (2014)¹²

A *Népszabadság* cikkeiben a Kossuth tér rekonstrukcióját a cikkeken párhuzamba állították a Fidesz kormányzása alatt erősödő narratívával.

„[...] Az új Kossuth tér új narratívát jelent: itt az új Szent István, itt az új államalapítás. A leveretésekkel teli múltat, a balsors tépte szerencsétlen, tehetetlen békét, víg esztendőt csak az Istentől rimánkodó, magának kivívni semmit sem tudó Magyarországot magunk mögött hagyjuk, annak történetét lezárjuk. Új történet kezdődik, az erős, a győztes Magyarországé. A Szabadság téren eltemetjük a régit, a Kossuth téren bemutatjuk az újat. Ez az az új narratíva, amit Orbán Viktor a magyar jobboldal számára kitalált [...]” (2014)¹³

A baloldali sajtó cikkeiben erősen megkérdőjelezi a Kossuth tér rekonstrukciója kapcsán a téren felállított szobrok és megidézett történelmi alakok múltbéli szerepét és helyét a jelenkori gondolkodásban. A szobrokkal (és így szimbólumokkal) való politizálás nem csupán az új szobrok készítésében jelenik meg, hanem a régi szobrok eltávo-

¹¹ KÖRMENDY Györgyi: *Agresszió és félelem a társadalmi dinamikában*. 2007.01.06. <http://bit.do/eT2P7> (letöltés ideje: 2019. június 2.).

¹² PR: *Újabb baloldali átverésről hullt le a lepel*. 2014.03.16. <http://bit.do/eT2Tv> (letöltés ideje: 2019. június 2.).

¹³ RÉVÉSZ Sándor: *Majd a horogkereszt is elökerül*. 2014.05.09. <http://bit.do/eT2Yx> (letöltés ideje: 2019. június 2.).

lításában is. Az idézett cikk erős állításokkal kritizálja a kormány lépéseit, a történelmi múlt átírásának vádja jelenik meg.

„[...] Andrassy Gyula lovas szobrát irtózatossá pénzért ugyan, de még öntik, Tisza István emlékműve pedig ugyancsak készülget. Mivel ezt őrizte meg legkevésbé a kollektív emlékezet, lesz majd nagy meglepetés, ha az ízléstelen monstrum a helyére kerül. De a legfontosabb már így is megtörtént: Károlyi rég Siófokra takarodott [...]” (2014)¹⁴

5. KONKLÚZIÓ

A média térnyerése – mely meghatározza a modernkori társadalmak fejlődését – új dimenziót nyit az identitásformálás kérdéskörében. A nemzet főtere a magyar társadalom kollektív emlékezetének kiemelt jelentőségű helyszíne. A kutatás rávilágít a Kossuth térhez köthető – mind a két pólus kommunikációjában megmutatkozó – hasonló szimbolikus elemekre, értékekre, a hívószavak használatának periodikusságára, eltérő értelmezésére, a szimbolikus elemek használatában megmutatkozó intenzitásbeli különbségekre, illetve ezáltal az ország nemzetközi rendszerben való elhelyezésére. A média használatának eredményeként a térhez kötődő szimbolikus tartalom mélyül, a térrel kapcsolatos emlékezeti konnotációk száma növekszik, mely elemek a modernkori közösségek identitásának szerves részét képezhetik. Az assmanni „*konnektív struktúrák*” ezáltal egy új dimenzióban is kialakulhatnak és megerősödhetnek. A Kossuth tér online térben történő említései alapján kirajzolódni látszik egy tendencia, miszerint a Gerő-féle hármast, a Kossuth tér térhasználatával kapcsolatos kategória fel lazul. A tér apolitikus használata – az átépítések, valamint a Nemzeti Emlékhelyé nyilvánítás eredményeként – eltűnőben van, valamint a helyszín szimbolikus és hatalmi kategóriába sorolható használata összemosódni látszik. A média, mely teret ad különböző narratívák és nézetrendszerek megjelenésének, párhuzamosan a mindenkori aktuális politikai szolgálatában is áll. A média emlékezeti sajátosságai a tradicionális és modern társadalmak emlékezetátörökítési stratégiáinak keverékét mutatják. A hagyományos átörökítésre jellemző ismétlés, valamint a modern közösségekre jellemző textualitás együtt mutatja – e kiemelt periodikák vizsgálata esetében – a média emlékezetátörökítési jellegzetességeit.

¹⁴ N. Kósa Judit: *Tűzszünet a Kossuth téren*. 2014.03.17. <http://bit.do/eT3a4> (letöltés ideje: 2019. június 2.).

IRODALOM

- ASSMANN, Jan (2004): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- BLACKER, Uilleam – ETKIND, Alexander (2013): Introduction. In: BLACKER, Uilleam – ETKIND, Alexander – FEDOR, Julie (szerk.): *Memory and theory in Eastern Europe*. Palgrave MacMillan, New York. 1–22.
- FOKASZ Nikosz – KOPPER Ákos (2009): Szenzációk kettős szerepben. Az emlékezés helyei és közegei a médiában. *Szociológiai Szemle* 19(4). 25–42.
- GERŐ András (2008): *Térerő. A Kossuth tér története*. Új Mandátum, Budapest.
- GYÁNI Gábor (2013): A város és az imaginárius történelem. *Irodalmi Szemle* 56(6). <http://irodalmiszemle.sk/2013/06/gyani-gabor-a-varos-es-az-imaginarius-toertenelem/> (*Letöltés ideje: 2018. november 10.*)
- GYÁNI Gábor (2016): *A történelem mint emlék(mű)*. Kalligram, Budapest.
- NORA, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* 14(3). 142–157. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html> (*Letöltés ideje: 2018. október 14.*)
- ROTHBERG, Michael (2013): Between Paris and Warsaw. In: BLACKER, Uilleam – ETKIND, Alexander – FEDOR, Julie (eds): *Memory and theory in Eastern Europe*. Palgrave MacMillan, New York. 81–101.
- ZIEROLD, Martin (2008): Memory and media cultures. In: ERLI, Astrid – NÜNNING, Ansgar (eds): *Cultural memory studies*. Walter de Gruyter, Berlin. 399–407.
- ZOMBORY Máté (2014): Tér-idő történelem. Holokauszt-emlékezet és transznacionális politika. In: SZÁSZ Anna Lujza – ZOMBORY Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest. 6–21.

FORRÁSOK

- Index*: <http://bit.do/eT2Cj> (*Letöltés ideje: 2019. június 2.*)
- KÖRMENDY Györgyi: Agresszió és félelem a társadalmi dinamikában. 2007.01.06. <http://bit.do/eT2P7> (*Letöltés ideje: 2019. június 2.*)
- MAGYAR Attila István: Zöldkordon váltaná a vasfüggönyt. 2007.04.19. <http://bit.do/eT2LS> (*Letöltés ideje: 2019. június 2.*)
- Magyar Nemzet*: <https://magyarnemzet.hu/?s=> (*Letöltés ideje: 2019. június 2.*)
- MNO: Nemzeti emlékhely lesz a Kossuth tér? 2007.01.17. <http://bit.do/eT2Hm> (*Letöltés ideje: 2019. június 2.*)
- Nemzeti Örökség Intézete: <https://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-emlekhelyek/Budapest/az-orszagaz-es-kornyeke/> (*Letöltés ideje: 2019. május 30.*)
- Népszabadság*: <http://bit.do/eT2AW> (*Letöltés ideje: 2019. június 2.*)

- N. Kósa Judit: Tűzszünet a Kossuth téren. 2014.03.17. <http://bit.do/eT3a4> (*Letöltés ideje: 2019. június 2.*)
- Origo: <http://bit.do/eT2DB> (*Letöltés ideje: 2019. június 2.*)
- PR: Újabb baloldali átverésről hullt le a lepel. 2014.03.16. <http://bit.do/eT2Tv> (*Letöltés ideje: 2019. június 2.*)
- Révész Sándor: Majd a horogkereszt is előkerül. 2014.05.09. <http://bit.do/eT2Yx> (*Letöltés ideje: 2019. június 2.*)

A KÉSŐ MODERN VILÁGKÉP KIALAKULÁSA

EGY EMPIRIKUS MEGKÖZELÍTÉS MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSAI*

BEVEZETÉS

A kultúra különböző szféráiban nagyon hasonló változások következnek be egymáshoz képest térben és időben eltolódva. Ezeket a változásokat, korokat, világképeket kategóriákba rendezzük, ilyen például a gótika, vagy éppen a modern, a késő modern kategória. Amennyiben egy-egy ilyen kategóriát sikerül lényegi vonásai szerint megragadni, elég elvontan leírni, akkor a különböző szférákban zajló folyamatok, változások összekapcsolhatóak. Például egy tudományos nézőpont összekapcsolhatóvá válik egy művészeti irányzattal, és ezek a folyamatok a mindennapi életben is felfedezhetőek.

A késő modern világkép kialakulása Magyarországon című kutatás célja időben elhelyezni a késő modernitás kialakulásának folyamatát a hétköznapi világképben. Ebben a tanulmányban arról lesz szó, hogy hogyan lehet, a hétköznapi világképben lezajló klasszikus és késő modernitás közötti átmenet időbeli alakulásának mérésére egy empirikus és megbízható relatív mutatót készíteni, amely az időbeli folyamatok azonosítására és később több, különböző országban az átmenet ütemének és idejének összehasonlítására alkalmas lesz. Arról, hogy hogyan lehet olyan nehezen megfogható fogalmakat, mint a késő modern világképet, vagy fizikai nyomot nem hagyó jelenségeket, mint a közgondolkodás történeti alakulását utólag mérni.

ELMÉLETI HÁTTÉR

Egy ilyen mutató konstruálásához először azt kell tisztázni, hogy mi különbözteti meg a késő modern világképet a moderntől. Amennyiben elfogadjuk, hogy létezik modern

* Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

és késő modern világkép, akkor azt is feltételezhetjük, hogy az ezzel foglalkozó elméleti munkák (legalábbis egy részük) látszólagos ellentmondásaik ellenére is ugyanazt írják le, csak különböző megközelítésből. A kutatás elméleti hátterét Anthony Giddens és Gerhard Schulze modernitáselméletei biztosítják. Mindkét elméletben központi szerepet töltenek be a késő modern világkép alapját képező gondolati rendszerek, azok eredetei, illetve az ezeket biztosító intézmények. A két elmélet inkább kiegészíti egymást, mint ellentmond egymásnak, így együtt átfogóbb nézőpontot, narratív keretet biztosítanak, mint külön-külön tennék. A kutatás szempontjából a legfontosabb a giddensi értelemben vett szakértői tudás átalakulása lesz, amit kiegészít az esztétikai praxis és az élménytársadalom fogalma Schulze értelmezésében.

A modernitás egészét a reflexivitás növekedése jellemzi. Az első hulláma során, a klasszikus modernításban ez a reflexivitás a vallási tradíciók háttérbe szorulását okozta, ám ez nem egy poszt-tradicionális struktúrát eredményezett, hanem:

„A felvilágosodás és a modern nemzetállamok létrehozták saját tradícióikat, melyek tartalmilag eltértek ugyan a vallásiaktól, azonban funkcionálisan nem. Ezek a tradíciók továbbra is egyfajta kollektív identitásként szolgáltak, egyazon szemantikában rendezve el a világ dolgait.” (SÍK 2015: 29)

„A hagyomány »formulaszerű igazságot« von maga után, amelyhez csupán bizonyos személyek férnek hozzá. A formulaszerű igazság nem a nyelv referenciális tulajdonságaira épít, hanem épp ellenkezőleg: a rituális nyelv performatív és néha olyan szavakat vagy gyakorlatokat tartalmazhat, amelyeket a beszélők vagy hallgatók alig értenek.” (GIDDENS 2013: 62)

A késő modernitás során ez a fokozódó reflexivitás a klasszikus modern hagyományok lebontására irányul.

„Így az egydimenziós világértelmezésekbe vetett bizalom megrendült és az azon alapuló intézményi struktúra átadta helyét egy plurális poszt-tradicionális rendszernek. Ebben immáron nem őrzők, hanem »szakértők« a világ értelmezésének kitüntetett szereplői, akik az előbbiekkal szemben dekontextualizált, formális, falszifikálható, univerzális ismeretekkel operálnak.” (SÍK 2015: 30)

Az őrzők és a szakértők közti egyik fontos különbség az, hogy míg az őrzők tudása a kizárásra épül, arra, hogy tudásuk vagy nincs explicite lefektetve, vagy ha le van, az elérhetetlen a laikusok számára, addig a szakértői tudás elméletileg bárki számára elérhető, aki kellő mennyiségű erőforrást fektet a megszerzésébe (GIDDENS 1991: 30). Ez azt is eredményezi, hogy erről a tudásról a laikus számára is kiderül, hogy nem egy elérhetetlen és misztikus eredetű tudás, hanem emberi konstrukció, így kritikával is könnyebben tudja illetni.

Schulze szerint a poszt-materiális társadalomban az egyén új kihívásokkal találja szembe magát, „bár újabb és újabb potenciális célok elérése válik egyszerűbbé, az értelmes élet megvalósításának nehézségei fokozódnak” (SCHULZE 2000: 135). A lehetőségek korábban példátlan bővülése, az értelmes élet keresése következtében „[a]z élet megélése és átélése kerül az érdeklődés középpontjába” (SCHULZE 2000: 135). Az ilyen társadalmat nevezi élménytársadalomnak. Kialakul egy befelé irányuló életfelfogás, amely a külső feltételeket funkcionalizálja a belső élet számára: a teljes és szép élet megélése lesz a cél. Ez az élményracionalitás, amely a klasszikus modernitásban domináns célracionalitást kiegészíti, sőt sokszor elnyomja (SCHULZE 2000: 136).

A hétköznapi világtkép szempontjából az eddigiek legfontosabb következménye, hogy a cselekvők újfajta kihívásokkal szembesülnek, amelyekkel egyéni szinten kell megküzdeniük, maga a választás vált kötelezővé: „a társadalmi élet valamennyi területét döntések vezérlik – olyan döntések, amelyeket gyakran, bár nem mindig, valamilyen szakértői tudásra hivatkozva hoznak meg” (GIDDENS 2013: 70). Az új intézményi keret új kockázatokat és kihívásokat rejt magában, amire a cselekvők reflexiója irányul. Ezek közül fontos az új absztrakt és globális intézményekbe vetett bizalom. Ez a bizalom, mivel ezek az intézmények a laikusok számára többnyire közvetlenül nem megtapasztalhatóak, ezért nem a szakértői rendszerek által termelt tudásra támaszkodó kockázatbecslésre támaszkodik, hanem az intézmény képviselőivel kialakult interakciók során alakul ki (SIK 2015: 33; GIDDENS 1990: 84). Mivel a szakértői rendszerek által termelt tudással az egyéni, közvetlen tapasztalatok nem mérhetőek össze, így a közvetlen tapasztalatok helyét egyre inkább a mediatizált tudás veszi át. Az identitáskonstrukció állandó egyéni feladattá válik (SIK 2015: 34–37). Mindeközben a klasszikus modernitás során háttérbe szorult kérdések, például a moralitás és újfajta jelenségek, például a globalizáció és a relativizmus tapasztalata is felmerül, és a mindennapi döntéshozás alapjává válik. Továbbá az élménytársadalomban újfajta orientációs igény alakul ki, „az emberek igénybe veszik a közösségi és intézményes tájékozódás eszközeit: a stílust és a stílusok típusait, a hétköznapi esztétikai sémákat, a társadalmi milióket, az élmények keresletének és kínálatának racionalitását, szcénákat” (SCHULZE 2000: 154) és „professzionizálódik az élményorientált cselekvés” (SCHULZE 2000: 152).

MUTATÓK KIALAKÍTÁSA

Ahhoz, hogy a vizsgált átmenet történeti alakulását empirikusan mérni lehessen, két kérdésre kell válaszolni. Egyrészt keresni kell olyan nyomot hagyó, számszerűen mérhető jelenségeket, amelyek változása tükrözi a világtkép változását, másrészt meg kell találni azt a médiumot, amelyről feltételezhető, hogy kellően közelíti a hétköznapi gondolkodást ahhoz, hogy itt – követve e jelenségek változását – a hétköznapi beálló változásokkal nagyrészt egybevágó folyamatok figyelhetők meg.

A NŐK LAPJA MINT A HÉTKÖZNAPI DISKURZUSOK LENYOMATA

Mi alapján lehet a közgondolkodásra, és még inkább annak múltbeli alakulására legalább részben érvényes és empirikusan is ellenőrizhető állítást tenni? Ha a teljesen „hétköznapi” diskurzusoknak nincs is kutatható nyoma, meg lehet próbálni olyan rögzített diskurzusokat keresni, amelyekről joggal feltételezhető, hogy nem nagyon térnek el tőle. Minél kevésbé szerkesztett, minél reprezentatívabb és minél univerzálisabb mintáját kell venni a közgondolkodás lenyomatának. Ez viszont erősen korlátozott.

A *Nők Lapját* választottam lenyomatként – bár nyilvánvalóan nem egy szerkesztetlen és kontrollálatlan megjelenése a közgondolkodásnak, különböző időkben különböző módokon és mértékben, de, nyomtatott orgánum lévén, valamennyire szükségképpen mindig szabályozott megjelenési forma – mégis megfelelő választásnak tűnik, mert megjelenése folyamatos a vizsgált időszakban, és mert feltételezhető, hogy a célközönsége különböző időkben nagyjából azonos (abban, az értelemben, hogy a társadalomnak nagyjából ugyan azt a részét szólítja meg a különböző időpillanatokban.¹) Továbbá célközönsége nem egy szűk elit, nem egy szubkultúra vagy más értelemben vett speciális kulturális csoport tagjai, hanem az összes magyar nő. Természetesen nem olvassa az összes magyar nő (és nem csak nők olvassák), de a példányszáma mindig nagy volt, 1977-ben kilencszázezer példányban jelent meg és a lakosság 34%-a olvasta (lásd Kovács 2009) és a MATE SZ 2016 IV. negyedévi gyorsjelentése szerint 2016-ban is több mint kétszázezer példányban jelent meg, a legnagyobb példányszámú eladott nyomtatott sajtótermék volt. Másrészt, bár valóban szerkesztett magazinnal van szó, sőt a megjelenése kezdetén szinte kizárólag pártpropagandaként funkcionált (többek között ezért sem 1949-től vizsgálom a lapot, csak 1963-tól), kvázi tabloid lapként feltehetőleg nem csak formálja, de tükrözi is olvasói nézeteit, mivel a lap nem a *hard news* kategóriába tartozik és elsődleges célja nem a hírek közlése, hanem a minél szélesebb olvasóközönséghez való eljutás és a mindennapi életben felmerülő problémák kezelésének segítése és a szórakoztatás, az olvasói igények kielégítése. Tehát feltételezésem szerint a *Nők Lapja* tükrözi, és bizonyos értelemben meghatározza az olvasói világgépét. Ezen túl az az előnye is megvan, hogy nemzetközi összehasonlítást is lehetővé tesz, mert lényegében azonos szerepet betöltő lap nagyon sok országban van.

¹ Valójában a célközönség és a valódi közönség is változott az 1960 és 2000 között eltelt években, az utóbbi jelentősebben, hiszen a már a rendszerváltás előtt is elkezdtek megjelenni konkurens lapok, de a rendszerváltás után ezen a piacon erős verseny alakult ki. Ez jól tükröződik a *Nők Lapja* példányszámaiban is. Ugyanakkor a célközönség is változott, ha másért nem, az iskolázottság növekedése miatt mindenképp: míg 1960-ban a 15 évesnél idősebb magyar nőknek csak 31,3%-a végezte el legalább az általános iskola 8. osztályát, addig ez a szám, a KSH adatai szerint 2001-re 85,8%-ra nőtt.

VIZSGÁLT IDŐSZAK ÉS MINTA

A kutatásban vizsgált időszak elejét több szempont szerint határoztam meg. A kutatás kérdésén túl figyelembe kellett venni Magyarország speciális társadalom- és politikatörténeti szituációját is. A kezdeti időpontonól elsősorban azt kell elvárni, hogy elég nagy bizonyossággal ki lehessen jelteni, hogy túlnyomórészt modern hétköznapi világgép jellemző rá. Ehhez nyugati viszonylatban egy picit késő az 1963-as kezdő időpont, ugyanakkor a vizsgált médium – a *Nők Lapja* – speciális helyzete miatt (az MDP propagandalapja, a szocialista nőideál terjesztésére szolgáló lap) és az 1956-os forradalom és annak leverése, illetve utólagos hivatalos narratívája mért változókra gyakorolt feltehetően erős hatása miatt választottam mégis az 1963-as évet, ami a forradalom utáni enyhülés kezdeti időpontjának tekinthető. Továbbá Magyarországon még a két világháború között is erősen jelen voltak a feudális társadalmi berendezkedés nyomai, ezért is feltételezhető, hogy az 1963-as időpont nem kései a vizsgált kérdés szempontjából. Az időszak végét 2009-ben határoztam meg, amikor feltehetően kialakult nagyjából a késő modern világgép, ugyanakkor még nem vette át olyan mértékben az internetes tájékozódás az elsőbbséget, mint napjainkban, így a *Nők Lapja* szerepe viszonylag változatlan volt.

Mivel a vizsgált 47 évet kitevő időszakban megjelent majdnem 2500 lapszám rengeteg anyag, és a gépesítés – bár nyilván lehetséges –, nem áll módomban, ezért a lapszámokból mintát kellett venni. Kétlépcsős szisztematikus minta mellett döntöttem: az 1963 és 2009 között az összes páratlan év 1. és 27. lapszáma, összesen 48 szám alkotja a mintát.

Statisztikai értelemben a minta, mivel semmilyen értelemben nem beszélhetünk véletlen mintáról, nem reprezentatív sem az összes 1963 és 2010 közötti lapszámra, sem az egyes időszakok lapszámaira, így a változásokra nem lehet szignifikancia-próbát készíteni. Bár ennek lehetne némi előnye, összességében a kérdés megválaszolásában nagyon nagy jelentősége nincs, mert bár helyes mintavételi eljárást alkalmazva lehetne statisztikai következtetéseket levonni a változás mértékéről, arra nézve semmilyen statisztikai módszer nem áll rendelkezésre, hogy a *Nők Lapja* mennyire reprezentálja a hétköznapi világgépet az egyes időszakokban.

A szisztematikus minta előnye, hogy nagyjából állandó témák jelennek meg az egyes években (az első számokban az újrateremtés témák, a 27. számokban a nyár eleji témák), így a témákból adódó torzítás, relatív értelemben minimálisan jelentkezik, nincs olyan, hogy 1-1 évben megfigyelhető erős változás egy változó időpontú ünnephez köthető. Ugyanakkor azzal, hogy 1-1 évből több számot vizsgálok meg, csökkentem a mintavételi torzítást, de még viszonylag sűrű adatpontjaim lesznek az idősoron.

HIVATKOZÁSOK ALAKULÁSA MINT A VILÁGKÉP ALAKULÁSÁNAK MUTATÓJA

A hétköznapi világkép szempontjából a kihívások, egyéni döntési helyzetek megváltozása és elszaporodása, illetve az ezek során felhasznált tudások forrása és az ezekhez való viszonyulás átalakulása a legfontosabb változás a vizsgált átmenet során. Azaz az, hogy a döntéseinket milyen tudásokra és hogyan alapozzuk, vagy egyáltalán az, hogy milyen döntések során lép a reflexív tudat működésbe, a világkép jellemzője. Például az, hogy egy hétköznapi kérdésben, például abban, hogy mi a fejfájás elmulasztásának módja, a pap, az orvos, a természetgyógyász, a celeb véleményét vagy a hagyományt vesszük-e alapul, vagy ezek és mások valamilyen kombinációját, attól függ, hogy mit gondolunk a világról, az igazságról a világban. Tehát az, hogy kik az elfogadott szakértők és tekintélyek, kik azok, akiktől azt várjuk, hogy a mindennapok során meghozandó döntésekhez szükséges tudást biztosítják, egy jó mutatója a hétköznapi világképnek.

És ennek szóbeli, írásbeli lenyomata van, hivatkozások formájában. Itt nem tudományos hivatkozásokra kell gondolni, hanem minden olyan kitélt hivatkozásnak tekintek, amely megjelöli egy-egy konkrét állítás vagy vélemény forrását (személyt vagy intézményt), amely – nem a lap szerkesztőiként vagy szerzőiként megnyilvánuló – szakértők és/vagy tekintélyszemélyek (vagy intézmények) idézett vagy szerkesztett véleménye, amely a cikkben írtak alátámasztására és nem magánéleti vagy privát témára vonatkozik. Egy diskurzusban a hivatkozott szakértők, tekintélyszemélyek, a rájuk vonatkoztatott jelzők, ahogy kezelik őket, jellemző a diskurzus résztvevőinek világról alkotott képére. Ha egy narratíva teljesen magától értetődő a kommunikációban résztvevő felek számára, akkor általános esetben semmi szükség nincs a forrás megjelölésére, sőt a narratíva kimondására se. Ha ez az egyetértés gyengül, vagy nő a reflexivitás, esetleg felmerül az elképzelhető más igazságok léte, akkor már szükségessé válhat megjelölni egy forrást, egy tekintélyre hivatkozni. Tovább haladva ebbe az irányba, egy-egy kérdés kapcsán több forrás is felmerülhet; amelyek nem azonos állításokat tesznek és különböző jelzők és feltételek társulhatnak hozzájuk. Tehát az, hogy milyen kérdések kapcsán, mennyiszer, kire vagy mire és hogyan hivatkoznak egy diskurzus során, jól tükrözi a diskurzusban résztvevők világképét.

A cél tehát olyan relatív mutatók létrehozása, amelyek idősoros elemzése lehetővé teszi a vizsgált átmenet követését, a hivatkozások mennyiségében és jellegében beálló változások alapján. (A hivatkozások vizsgálatán túl, kiegészítésként a rovatok változásait is külön vizsgálom, amelyek speciális hivatkozásként is értelmezhetőek: olyan szakértők és tekintélyek megszólaltatása, akik olyan területet képviselnek, amelyről rendszeresen van szükség tanácsra, útmutatásra.) Ehhez az első lépés egy olyan kategóriarendszer megalkotása, amelybe a megfigyelt hivatkozásokat osztva, a világkép változásának egyes elméletből eredő aspektusainak alakulására következtetéseket lehet levonni. Ehhez három párhuzamos kategóriarendszert alkotok, azaz minden hivatkozást mindhárom kategóriarendszer szerint kategorizálom:

(1) Az első szempont a reflexív tartalom: Itt aszerint osztályozom a hivatkozásokat, hogy van-e bármilyen, és ha igen, milyen jele annak, hogy a hivatkozás során esetlegességek vannak. Van-e explicit reflexió a tudás termelésére, a kapott igazságok megkérdőjelezhetőségére, a pluralitásra, a szubjektivitásra vagy a szakértői rendszerek közti választás mozzanatára. Például van-e utalás arra, hogy más személyt vagy intézményt is lehetne hivatkozni, arra, hogy más tartalmú hivatkozás is elképzelhető lenne, vagy arra, hogy lehet, hogy a hivatkozás tartalma nem egy abszolút igazság. A reflexivitás növekedését, a viszonyt a szakértőkhöz és tekintélyekhez jól mutatják a hivatkozások során használt jelzők, illetve a hivatkozásokhoz fűzött megjegyzések, vagy egy-egy kérdés kapcsán több, akár ellentmondó vélemény megjelenítése. A reflexivitás növekedésével, a tudósok modern őrzői státuszának megrendülésével az várható, hogy egyre gyakoribbak a szakértők és tekintélyek által biztosított tudás érvényességére explicit módon kitérő, azt esetleg megkérdőjelező vélemény és egyre ritkább a szakértőkre mint a megkérdőjelezhetetlen és egyetemes igazság letéteményeseire hivatkozás.

A hivatkozások reflexív, kritikai tartalma szerint 2 fő- és 4 alkategóriát különböztetek meg:

1. kritikus vagy reflexív tartalom: Ide tartozik minden olyan hivatkozás, amely-nél a szerző valamilyen módon érzékelteti, hogy a hivatkozott forrástól nem egy abszolút igazság hangzik el, hanem csak egy vélemény, vagy egy lehetséges megközelítés, ahol egy másik forrást, vagy állítást, esetleg kifejtést is szükségesnek tart a hivatkozás tartalmának alátámasztására, vagy explicit kifejezi gyanakvását vagy egyet nem értését.
2. pluralitás: ebbe a kategóriába azok a kérdések tartoznak, amelyek tárgyalásakor több forrásra is hivatkozik a szerző. Egy cikkben több kérdés is előkerülhet, így ez nem azonos azzal, amikor egy cikkben több, de nem átfedő területekről hivatkozik a szerző szakértőkre.
 - a) kiegészítés: ide azokat a kérdéseket soroltam, ahol a több megszólaltatott szakértő ugyanannak a kérdésnek más-más oldalát fejt ki.
 - b) ellentmondás: ebbe a kategóriába az olyan kérdések kerültek, ahol egy elhangzott véleményt egy másik hivatkozott forrás megcáfol.
 - c) alátámasztás: ebbe a kategóriába az olyan kérdések kerültek, ahol egy elhangzott véleményt egy másik hivatkozott forrás alátámaszt.

(2) A második szempont az, hogy elméleti vagy gyakorlati kérdések kapcsán hivatkozott szakértőkről van-e szó. Az elméleti keret alapján az várható, hogy az elméleti, nem feltétlenül konkrét kérdések, hanem általános problémák kapcsán megszólaltatott szakértők aránya nő a késő modernitás kialakulásával, az általános tájékozódási igény és a tudomány hozzáférhetőségének a növekedésével és az absztrakt szakértői rendszerek legitimációs céljainak erősödésével.

(3) A harmadik szempont a forrásterület: Ez az az osztályozás, amely alapján leginkább lehet az átmenet dinamikájára következtetni. Itt az alapján osztályozom a hivat-

kozásokat, hogy milyen területet képvisel a megszólaltatott szakértő vagy tekintély. A klasszikus, technokrata modernitás a szakértőket, a tudósokat, a tudományt tekinti a döntések alapjául szolgáló tudások letéteményesének (főleg mérnöki és természet-tudományok, alkalmazott tudományok képviselőire való hivatkozások jellemzőek várhatóan).

A késő modernitásban ehhez képest a „szakértői tudás megszűnik tradícióvá lenni, a reflexivitás és a kockázatok kezelése az egyéni cselekvő feladatává válik, a rétegződés fragmentálódik és az életutak individualizálódnak” (Sik 2015: 8). Várhatóan a hivatkozások kisebb aránya mutat a klasszikus szakértői területekre, a természettudományokra és egyre nagyobb része fog a késő modern, növekvő reflexivitásból vagy a posztmateriális értékrendből adódó kihívásokra adható különböző válaszok lehetséges forrásaira, például a pszichológiára, szórakoztató szakemberekre vagy az élménytársadalom sikeres tagjaira (művészek, hírességek) mutatni. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy ekkor már nincsenek olyan hivatkozások, mint korábban, csak azt, hogy ezek aránya egyre kisebb. A reflexivitás növekedését az elméleti tudományok és a tájékozódás, például a médiszakemberekre való hivatkozások arányának növekedése jelzi. De a modernitás mítoszának töredezésével együtt megjelennek a tudományosnak nem tekinthető területek szakértői is, mint a mindennapi döntések alapjául szolgáló tudások letéteményesei (pl. természetgyógyászok, asztrológusok, feng-shui szakértők), vagy az egzotikus kultúrák hagyományai is megjelennek a globalizáció kiteljesedésével.

Tehát a talált hivatkozásokat a területük szerint kategóriákba osztom. Terület alapján:

- *Vezető*: egy szervezet vagy intézmény vezetőjeként és nem egy speciális terület szakértőjeként hivatkozott forrás, akkor kerül ebbe a kategóriába egy hivatkozás, ha a szervezetre vonatkozott a tartalma. A hipotézis szerint a világkép fragmentációjával, tehát az idő előrehaladtával egyre kevesebb szakértő kerül a hivatkozások közé.
- *Hétköznapi szakértő vagy dolgozó*: aki nem egy terület kitüntetett szakértője, nem speciális tanult tudása, hanem hétköznapi közege miatt többet tud erről a területről, mint az olvasó. Erre a kategóriára az elméleti keret nem ad hipotézist.
- *Mérnök*: a tudás diverzifikálódásával valószínűleg az ebbe a kategóriába sorolható hivatkozások aránya is várhatóan csökken.²
- *Természettudomány*: ide a kuhni értelemben vett paradigmaticus tudományokat soroltam, így az orvostudományt és a matematikát is. Várhatóan ezek aránya is csökken a tudás diverzifikálódásával és a tudományba vetett hit csökkenésével.
- *Társadalomtudományok*: elméletileg a reflexivitás és a természet társadalmasítása erősödésével ebben a kategóriában nőnek a tapasztalt relatív gyakoriságok.
- *Bölcsészet*: az elméletből következő várakozások ezt a területet nem érintik.

² Egy ilyen eredmény magyarázata részben a magyar szocializmus ipari ambíciói, illetve azok csökkenése és elmúlása is lehet. Ugyanakkor a szolgáltató szektor előretörése nem választható el a késő modernitástól.

- *Pedagógia és pszichológia*: ezt a kategóriát azért kell elkülöníteni, mert a felhasznált elméletekben kitüntetett szerephez jut. Az ontológiai biztonság kihívásainak gyarapodásából, a befelé irányuló életfelfogás kialakulásából és a reflexivitás növekedéséből az következik, hogy ennek a kategóriának a relatív gyakorisága szintén nő.
- *Ezotéria és paratudományok*: ide soroltam az alternatív gyógyászatot és misztikus területeket is. A nagy narratívák megszűnésével és a szakértői rendszerek patológiáinak előtérbe kerülésével elméletileg ezek a hivatkozások is gyarapodnak.
- *Hírességek és bulvárforrások*: az élménytársadalom kialakulásával megjelenő új kihívásokra adható potenciális válaszok, például a közös esztétikai sémák kialakulása elméletileg itt is a relatív gyakoriságok növekedését eredményezi. Schulze az újságírókat is nevesíti a szórakoztatás szakemberei között, tehát ebből is arra lehet következtetni, hogy az élménytársadalom kialakulásával nő az ebbe a kategóriába sorolható hivatkozások száma.
- *Hírforrások és szerzőik*: a reflexivitás és a globalizáció növekedése elméletileg ebben a kategóriában is a tapasztalt relatív gyakoriságok növekedését okozza. Továbbá az előző kategóriánál az újságírókról mondtak itt is érvényesek.
- *Művészet*: a hétköznapi élet esztétizálásával és az élménytársadalom kialakulásával várhatóan a művészet területéről is megnő a hivatkozások száma.
- *Vallás és tradíció*: A poszt tradicionális világban elméletileg az itt tapasztalt gyakoriságok csökkenését várjuk. Ugyanakkor a moralitás kérdéseinek ismételt előkerülése és a viszonyítási pontok keresése lehet, hogy ezt a csökkenést egyensúlyozza, ezért az itt tapasztalt változásokra jelenleg nincs hipotézis.

A totalitárius politikai berendezkedés és a *Nők Lapja* változó politikai helyzete, illetve a változó erejű politikai befolyás miatt a politikai és civil szereplőkre való hivatkozások arányában megfigyelhető változások feltételezhetően erősebben mutatják a politikai változásokat, illetve a *Nők Lapja* politikai helyzetének változását, mint a hétköznapi világgép alakulását, ezért ezeket a kategóriákat nem vonom be az elemzés során.

Tehát ez az a kategóriarendszer, amelybe a hivatkozásokat sorolom. De milyen változások azok, amelyeket figyelni kell? Mindenképp érdekes az, hogy hogyan alakul a hivatkozások gyakorisága. Ahogy nő a reflexió, a késő modernségbe való átmenet során, a hagyományok felszámolódásával és a tudás fragmentációjával egyre csökken az élet azon területeinek aránya, amelyekben egyértelmű tradíciókhoz lehet visszanyúlni, amelyeket még szigorúan szabályoz a társadalom. Ezzel párhuzamosan az önreflexió növekedésével és az ontológiai biztonság egyre sűrűbb megkérdőjelezésével, az állandóvá váló válságokkal egyre több területen igényli az olvasó az iránymutatást, a hivatkozási pontok megmutatását. Továbbá a szakértői rendszerek által termelt tudás egyre nagyobb szerepet tölt be a hétköznapi megismerés során, a késő modern cselekvő az élet szinte minden területén erre a tudásra támaszkodik, és a közvetlen tapasztalat háttérbe szorul. Ezekből az következik, hogy az időben előre haladva a hivat-

kozások relatív gyakorisága egyre nő. Egy olyan mutatót is létrehozok, amely a lapok karakterarányához viszonyítja a hivatkozások karakterarányát. A másik lényeges mutató az egyes kategóriák aránya az összes hivatkozás közt, ennek időbeli alakulása, illetve az egyes kategóriák gyakorisága oldalszámra vetítve.

Az elemzés érvényességének ellenőrzésére véletlenszerűen kiválasztott lapokat két független elemző is átvizsgál. Az általuk készített két adatbázis között elméletileg semmikor eltérés nem lehetne, ugyanakkor hibák mindenhol előfordulhatnak, így számunként maximum 5%-os eltérés esetén (azaz a lapokban található hivatkozások 5%-a lehet maximum más kategóriában a két adatbázisban) még nem feltétlenül kell módosítani a módszert. Egy kategória definiálását akkor is felül kell vizsgálni, ha az oda került hivatkozások száma a két elemzés szerint több mint 10%-kal különbözik. Ennek kiegészítéseként Cohen-kappaértéket is fogok számolni az egyes kizáró kategóriacsoportokra.

TOVÁBBI LEHETŐSÉGEK

A kutatás az adatgyűjtéssel folytatódik, amely során, az értékelői megbízhatóság ellenőrzése után, elkészül az adatbázis, amely alapján a fent leírtaknak megfelelően az elemzést el lehet készíteni. Így egy idősoros adathalmaz jön létre, amellyel jellemezhető késő modern gondolkodás megjelenése a magyar hétköznapi világképben.

Az így kapott adatok ugyan önmagukban is érdekesek, de még érdekesebbek lehetnek amennyiben nemzetközi összehasonlításba helyezhetőek. Ugyanezzel a módszertannal meg lehet vizsgálni más országokban hasonló szerepű lapokat, például a francia *Elle*-t, vagy az amerikai és brit *Vogue*-ot, de akár más volt szocialista ország női lapjait is. Amennyiben a mintavételi és az elemzés során használt kategóriarendszer azonos, az összehasonlítás folyamán feltárt hasonlóságok és különbségek az egyes országokban lezajló modern – késő modern átmenet hasonlóságait és különbségeit jól tükrözik. Ha hasonló mintázatokat lehet felfedezni időben eltolva, az arra mutat, hogy a vizsgált átmenet hasonlóan zajlott le a két helyen, de nem ugyanakkor, vagy akár a késő modernitás kialakulása szerint tipizálni is lehet országokat, amennyiben egyes országokban a többitől lényegesen különböző, de egymásra hasonlító mintázatokat lehet megfigyelni. Az így kapott adatok a forrásuk hasonló társadalmi szerepe és minősége, illetve az azonos módszertan következtében könnyen összehasonlíthatóak, így elég jó mutatói lehetnek annak, hogy különböző országokban hogyan, milyen ütemben és mikor zajlott le a modern – késő modern átmenet a közgondolkodásban.

IRODALOM

- ÉBER Márk Áron (2007): *Élménytársadalom*. ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest.
- GIDDENS, Anthony (1984): *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Polity, Cambridge.
- GIDDENS, Anthony (1990): *The consequences of modernity*. Polity, Cambridge.
- GIDDENS, Anthony (1991): *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Polity, Cambridge.
- GIDDENS, Anthony (2013 [1994]): Élet a poszttradicionális társadalmakban. *Replika* 24(1). 55–96.
- KOVÁCS Ágnes (2009): *A 60 éves Nők Lapja*. Sajtótörténeti Diákkonferencia, 2009. http://mgonline.hu/szakdolgozatok/2009_ELTE_diakkonferencia/honlap/kovacsagnes.pdf (Letöltés ideje: 2017. április 15.)
- RÉNYI Ágnes – SIK Domonkos – TAKÁCS Erzsébet (2014): Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához. *Szociológiai Szemle* 24(3). 18–60.
- SCHULZE, Gerhard (2003 [1992]): A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In: WESSELY Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Osiris Kiadó, Budapest. 186–204.
- SCHULZE, Gerhard (2000 [1993]): Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztetizálódása (Részlet az első fejezetből). *Szociológiai Figyelő* 4(1–2). 135–157.
- SIK Domonkos (2010): A cselekvéskoordináció szerkezetváltása? Kísérlet a rendszer-váltás kritikai értelmezésére. *Szociológiai Szemle* 20(1). 74–111.
- SIK Domonkos (2015): *A modernitás rétegei*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

A kötet válogatás az ELTE Társadalomtudományi Karán működő Tudományos Diákkör pályamunkáiból. A fiatal kutatók változatos érdeklődési körét reprezentáló dolgozatokban közgazdaságtudományi, politikatudományi, szociológiai, antropológiai és történeti témák kerülnek feldolgozásra, korszerű elméleti és módszertani megközelítések segítségével. A nemritkán eredeti kérdésfeltevések üdítő olvasmánnyá teszik a kötetet, a problémák elemzése mellett pedig a szerzők olykor a lehetséges megoldási irányokat is felvillantják, demonstrálva a társadalomtudományi kutatások gyakorlati hasznosíthatóságát.

ISBN 978-963-489-118-5

